

18. Yüzyılda Osmanlı Hac Yolunun Güvenliği

Doktora Tezi

Sena Öğülmüş

Eskişehir 2023

18. Yüzyılda Osmanlı Hac Yolunun Güvenliği

Sena Öğülmüş

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof Dr Mehmet Topal

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ocak 2024

Özet

18.YÜZYILDA OSMANLI HAC YOLUNUN GÜVENLİĞİ

Sena Öğülmüş

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2023

Prof. Dr. Mehmet Topal

Hac, sağlığı ve maddi imkânları yeterli olan her Müslüman için farz bir ibadet olmuştur. Bu nedenle Müslümanlar kutsal beldelere ulaşabilmek için uzun süren tehlikeli bir yolu göze almışlardır. Ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu Osmanlı Devleti'nde sekiz ay süren bir yolculuk ile hac ibadeti tamamlanmakta idi.

Yaklaşık sekiz ay süren bu yolculuk beraberinde birçok tehlikeyi de getirmiştir. Bu tehlikelerden en çok öne çıkanı urban eşkıyasının kervanlara saldırmasıdır. Hacı adaylarının güvenli bir şekilde yolculuğunu tamamlaması halife unvanına sahip padişahın prestiji için oldukça önemli bir konu olmuştur. Bu nedenle yolda birçok önlem alınmıştır. Yolculuk başlamadan önce bölge valilerine fermanlar gönderilmiş ve gereken tedbirlerin alınması istenmiştir. Hac yolculuğunun hem güvenli hem de daha rahat ve konforlu olması için yol boyunca kaleler ve hanlar inşa edilmiş, su kuyuları onarılmıştır. Bölgede anlaşma yapılan kabileler hem hacıların güvenliklerini sağlamak hem de rehberlik etmek için görevlendirilmiştir. Yolculuk, 18. yüzyıl boyunca kara üzerinden devam ederken teknolojinin gelişmesi ile deniz ulaşımı da hac ibadetinin yapılması için alternatif olmuştur.

Anahtar kelime: Hac, Surre, Güvenlik, Urban, Hac Yolu, 18. Yüzyıl.

Abstract

SECURITY OF THE OTTOMAN PILGRIMAGE ROAD IN THE 18TH CENTURY

Sena Ögülmüş

Department of History

Anadolu University, Institute of Social Sciences

Prof. Dr. Mehmet Topal

Hajj is a religious duty of worship for every Muslim with sufficient health and financial means. Therefore, Muslims take a long and dangerous road to reach the sacred places. In the Ottoman Empire, where transportation facilities were limited, the pilgrimage was completed with a journey that lasted eight months.

This journey, which lasted approximately eight months, brought many dangers. The most prominent of these dangers is the attack of urban bandits on camel trains. The safe completion of the pilgrims' journey was a critical issue for the prestige of the Sultan, who had the title of Khalif. Hence, many precautions have been taken on the road. Before the start of the journey, edicts were sent to the regional governors and they were asked to take the necessary precautions. To make the pilgrimage safe and more comfortable, castles and caravanserais were built along the way, and water wells were repaired. Tribes with whom agreements have been made in the region are assigned to both ensure the safety of pilgrims and guide them. While the journey continued over land throughout the 18th century, with the development of technology, sea transportation also became an alternative for performing the pilgrimage.

Keywords: Hajj, Surre, Security, Urban, Pilgrimage Road, 18th Century.

KISALTMALAR LİSTESİ

AE.SABH.I	: Ali Emiri Abdülhamid I
AE.SMHD.I	: Ali Emiri Mahmud I
AE.SOSM.III	: Ali Emiri Osman III
C.ML	:Cevdet Maliye
A.DVNSMHM.d	: Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemî
A.E	: Ali Emiri Tasnifi
C.AS	:Cevdet Askeriye
C.BLD	:Cevdet Belediye
C.NF	:Cevdet Nafia
C.SM	:Cevdet Saray
C.ZB	:Cevdet Zabtiye
HAT	:Hatt-ı Hümayun
İE.EV	:İrade Evkaf
TS.MA.E	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.t.	:Adı geçen tez
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	:Cilt
C.DH	:Cevdet Dahiliye
C.EV	:Cevdet Evkaf

C.HR	:Cevdet Hariciye
C.ML	:Cevdet Maliye
Çev	:Çeviren
D	:Bab-1 Defteri
Ed	:Editör
EV.d	:Evkaf Defterleri
EV.MH	:Evkaf Muhasebe Kalemi
H	:Hicri
Haz	:Hazırlayan
D.İ.A	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İ.DH	:İrade Dahiliye
İ.MVL	:İrade Meclis-i Vela
İSAM	:İslam Araştırmaları Merkezi
M	:Miladi
s	:Sayfa
S	:Sayı
Ss	:Sayfa Sayısı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Yay	:Yayınları

Önsöz

Müslümanlar için hac ibadeti, aylar süren tehlikeli bir yolculuk olmuştur. Halife unvanına sahip Osmanlı padişahı hacıların koruyucusu olarak görüldüğünden hacıların selamet ile yolculuk yapmalarını sağlamak her zaman önemli bir konu olarak görülmüştür. Bu nedenle de hac yolculuğuna çıkılmadan aylar önce hazırlıklara başlanmıştır. Öncelikle hac mevsimi gelmeden hac yolu üzerindeki tüm yöneticilere fermanlar gönderilerek hacıların rahat, huzurlu ve güvenli bir şekilde Hicaz'a varmaları emredilmiştir. Ayrıca hacıların dinlenebilmeleri ve ihtiyaçlarını giderebilmeleri için her türlü önlem alınmış; zahire temini, konaklamak için binaların bakımı, yolların, köprülerin ve su yollarının tamiri sağlanmıştır. Hacılara bahsi geçen hizmetleri verebilmek için cerde askeri birliği oluşturulmuştur. Tüm hacılardan ve yolculuğun organizasyonundan sorumlu olan hac emiri bizzat padişah tarafından tayin edilmiştir.

Hacıların güvenliği için en büyük tehdit urban eşkıyası olmuştur. Düzenli bir gelir kaynağı olmayan urban kabileleri hac kervanlarına saldırarak geçimlerini sağlamıştır. Bu saldırılar sırasında hacıların mallarını yağmalayan eşkıyalar hacıların ölümüne dahi neden olmuşlardır. Devlet bahsi geçen eşkıyayı savaşarak durdurmanın yanında bir görev vermek suretiyle de kontrol altına almaya çalışmıştır. Anlaşma yapılan urban kabilelerine urban surresi ödenmiş ve hacılara yolculuk sırasında rehberlik yapmışlardır.

Çalışmamızda İstanbul-Şam güzergâhında karadan yolculuk eden Osmanlı hacıların güvenlikleri için alınan önlemler incelenmiştir. Bunun yanında onların daha rahat seyahat etmelerini temin etmek amacıyla yapılan zahire temini, imar faaliyetleri, masrafların karşılanması, görevlendirilen kişiler gibi konular da çalışmaya dâhil edilmiştir. Kaynak olarak mühimme defterleri, surre defterleri gibi defter tasniflerinin yanında belge tasniflerine de müracaat edilmiş, konuya ilişkin yazılmış kaynaklar ve süreli yayınlardan faydalanılmıştır.

Tez çalışmasının ortaya çıkmasında desteğini ve ilgisini esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Mehmet Topal'a, tez çalışmam boyunca bana destek olan babam Fikret Öğülmüş'e, annem Seda Öğülmüş'e, eşim Serhat Eker'e ve biricik kardeşim Elif Öğülmüş'e
teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Özet.....	i
Abstract.....	ii
Kısaltmalar.....	iii
Önsöz.....	v
Giriş.....	1

I.BÖLÜM

HAC YOLLARI VE ORGANİZASYON

1.1.Yollar ve Menziller.....	8
1.1.1. Kara Yolu.....	8
1.1.2. Deniz Yolu.....	14
1.2. Osmanlı Hac Yolculuğu	18
1.2.1.Seyahatnamelerde Hac Yolculuğu.....	18
1.2.2.Kadı Sicillerinde Hac Yolculuğu.....	24
1.3.Hac Yolculuğunda Zahir Temini.....	26
1.4.Hac Yolunda İmar Faaliyetleri.....	29
1.5. Hac Masrafları.....	36

1.5.1.Haremeyn Vakıfları ve Osmanlı Devleti'nin Hicaz Bölgesine Yaptığı Yardımlar.....	47
1.6. Osmanlı Tebaasından Olmayan Hacıların Yolculuğu.....	74

II.BÖLÜM

HAC YOLUNDAKİ GÖREVLİLER

2.1. Hac Yolundaki Görevlilerin Sorumlulukları.....	58
2.2.Hac Emiri ve Yardımcıları.....	63
2.2.1.Hac Emiri.....	63
2.2.2.Darüssade Ağası.....	74
2.2.3.Akkam.....	75
2.2.4.Meşaleci.....	75
2.2.5.Şeyhülharem.....	75
2.2.6.Kadı.....	76
2.2.7.Müjdecı.....	76
2.2.8.Çukadar.....	77
2.2.9.Sakabaşı.....	77
2.2.10.Kaftan Ağası.....	78
2.2.11.Surre Alay Tabibi.....	79
2.2.12.Surre Tercümanı.....	79
2.2.13.Cerde Birliğı ve Cerde Başbuğı.....	79

III.BÖLÜM

HAC YOLCULUĞUNDA GÜVENLİK MESELESİ

3.1. Hac ve Güvenlik.....	80
3.2. Urban Eşkıyası ve Urban Surreşi.....	88
3.3. Cerde Birliği.....	104
3.4. Osmanlı Hac Organizasyon Merkezleri	
3.4.1.Sayda.....	116
3.4.2.Kudüs.....	120
3.4.3.Şam.....	124
3.4.4.Ürdün.....	133
3.4.5.Trablusşam.....	134
3.5. Osmanlı Devleti’nin Hac Yolu Üzerindeki Hakimiyetinin Azalması.....	137
Sonuç.....	142
Kaynakça.....	144
Ekler.....	158

Giriş

Hac, kelimesi İbranice bir şeyin etrafında dönmek anlamına gelen “hag” kelimesinden türetilmiştir. Arapçada ise gitmek, yönelmek, ziyaret etmek anlamına gelmektedir. Hac İslam anlayışına göre de, Müslümanların Zilhicce ayının dokuz ve on üçüncü günlerinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret ederek belli ibadetleri yerine getirdikleri bir vazifedir. Bu ibadeti yerine getiren kişilere de hacı denilmektedir.¹

İslam dininin esaslarından olan hac ibadeti Müslümanlar için oldukça önemli bir vazifedir. Kur’an’da haccın manasına ve önemine dikkat çeken 25 ayet bulunmasının yanı sıra ayrı bir Hac suresi bulunmaktadır. Hem beden hem de mal ile yapılan bu ibadet maddi durumu ve sağlığı yerinde olan kişiler için farzdır.²

Hem bu farizayı yerine getirmek hem de kutsal yerleri görmek için hacılar uzun süren bir yolculuk yapmışlardır. Bugün teknolojinin ilerlemesi, ulaşım olanaklarının çoğalması nedeniyle bu yolculuk kolay bir şekilde yapılmaktadır. Lakin yüzyıllar boyunca aylar süren ve çoğunlukla da yaya olarak yapılan bir yolculuk olması hasebiyle birçok Müslüman kutsal beldelere varmadan veya dönüş yolunda vefat etmiştir.³

İslami kaynaklara göre haccın geçmişi Hz. Âdem’e kadar uzanmaktadır. Kâbe’yi önce melekler tavaf etmiştir. Allah’ın emri üzerine Hz. Âdem ve Hz. Havva Arafat’ta buluşarak meleklerin rehberliğinde haccın gereklerini yerine getirmişlerdir. Hz. Nuh zamanındaki tufandan sonra Kâbe bir süre kumların altında kalmış ve Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail ile birlikte eski temellerin üzerine yeniden inşa etmiştir. Hac suresindeki ayete göre, hac ibadetinin ve kurban kesilmesinin farz kılınması da Hz. İbrahim döneminde olmuştur.⁴ Hz. İbrahim’den sonra gelen peygamberler de Kâbe’yi ziyaret ederek bu farz ibadetini yerine getirmişlerdi. İslamiyet’ten sonra şirk olarak kabul edilen unsurlar da temizlenerek bu ibadet yalnızca Allah’ın rızası için yapılan bir ibadet olmuştur.⁵

¹Ömer Faruk Harman, (1996), “Hac” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul, C. 14, s.382-384.

²Mehmet Erkal, (2001), ”Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili bazı Fıkhi Meseleler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, s.145.

³Erkal, a.g.m. , s.145.

⁴Hac Suresi 27-29. ayet.

⁵Abdülkerim Özeydin, (1996), “İslam’da Hac”, *DİA*, İstanbul, C. 14, s.386-389.

İlk halife ve Emeviler döneminden sonra Müslümanlar geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlardı. Farklı dil ve kültürden birçok insan İslamiyet'i kabul etmiş ve ibadetlerini yerine getirmek için kutsal toprakları ziyaret etmişlerdir.⁶ Müslüman olan toplulukların sayısı arttıkça Allah rızası için ibadetlerini yerine getirmek isteyen kişi sayısı da artmıştır. İslam'ın beş şartından biri olan hac ibadetini yerine getirebilmek için insanlar kitleler halinde Haremeyni ziyaret etmişlerdir.⁷

Osmanlı Devleti diğer Müslüman devletler gibi kutsal beldelere büyük saygı ve özen göstermiştir. İlk başlarda kutsal beldelere sadece ilgisi olan Osmanlı Devleti, sınırlarını ve gücünü genişlettikçe bu topraklardaki siyasete yön veren devlet olmuştur. Öyle ki önemli bir gelenek olan kutsal topraklara surre gönderme geleneği I. Bayezid döneminden itibaren başlamıştır. II. Murad dönemine gelindiğinde ise hazineden Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere bir tahsisat ayrılmıştır. II. Murad Ankara'daki Balık Hisarı bölgesindeki köylerin gelirini Haremeyn'e vakfetmiştir. Bilinen en eski Haremeyn vakfının bu gelirlere sahip olduğu bilinmekle birlikte Manisa'daki vakıflara ait gelirlerinin bir kısmını Haremeyn halkına ödenek ve bir kısmının da yapılacak olan dua ve zikirle harcanması istenmiştir.⁸

Osmanlı Devleti sınırlarını hızla genişlettikçe yapılan fetihler fetihnameler ile Hicaz emirlerine bildiriliyordu. Öyle ki Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesi ile birlikte Mekke'ye fetihname ve birçok hediye gönderilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in ardından tahta geçen II. Bayezid surre gönderme geleneğini devam ettirmiştir.⁹

On altıncı yüzyıldan itibaren Haremeyn topraklarını tehdit eden en büyük sorun Portekizlilerdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti bölge ile daha yakından ilgilenmiş ve bu tehdidi bertaraf etmek için uğraşmıştır. Memlükler de Osmanlı'dan yardım isteyince Osmanlı Haremeyn topraklarının hamisi konumuna yükselmiştir.¹⁰

Osmanlı Devleti ve Memlükler arasındaki ilişkiler hep böyle dostane bir şekilde devam etmemiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren başlayan bir rekabet söz

⁶Suraiya Faroqhi, (1995), *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 13.

⁷Adil Erken, (2017), *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Afyon, s.1.

⁸Zekeriya Kurşun, (2017), "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.9, s.282.

⁹Kurşun, a.g.m. , s.283.

¹⁰Kurşun, a.g.m. , s. 283.

konusu olmuştur. Hicaz'a giden bir hacı, su kuyularının harap olduğunu ve hacıların su sıkıntısı çektiğini Fatih Sultan Mehmed'e duyurmuştur. Hacıların ihtiyaçlarının eksiksiz karşılanması ve ibadetlerini yerine getirmede yardımcı olmak Osmanlı Devleti için çok önemli olduğundan Fatih Sultan Mehmed buradaki kuyuların tamir edilmesi için emir vermiştir. Ancak bu bölge Memlüklerin himayesi altında olduğu için bu muameleyi hâkimiyetlerine bir tehdit olarak görmüşlerdir. Ayrıca Karamanoğulları Mısır'a bir elçi göndererek Fatih'in Mekke şerifine su kuyuları için para göndererek Mısır'a karşı isyana teşvik ettiğini yazmıştır. Bu durum Osmanlı ve Memlükleri karşı karşıya getirmiştir. Fatih'in su kuyularını tamir ettirmek istemesinin dini gerekçelerin yanında siyasi hedeflerinin de olduğu da düşündürebilir. Zira Fatih kuyuları tamir ettirirse İslam dünyasında büyük bir prestije sahip olacağı aşîkârdır.¹¹

Fatih Sultan Mehmed'in su kuyularına müdahalesinden sonraki süreçte de iki devlet arasındaki ilişki sorunlu olmaya devam etmiştir. Karamanoğulları, Ramazanoğulları, Akkoyunlular ve Dulkadiroğulları Memlük ve Osmanlı Devleti arasında tampon bölge konumundaydı. Bu beyliklerin sürekli el değiştirmesi ve iki devlet arasında ikilik çıkarması ilişkilerin bozulmasını hızlandırmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in vefatından sonra tahta çıkan II. Bayezid ve kardeşi Şehzade Cem arasındaki taht mücadelesi de ilişkilerin farklı bir boyut kazanmasında rol oynamıştır. Şehzade Cem'in II. Bayezid karşında yenilmesi ile birlikte Cem Memlüklere sığınmıştır. Memlükler Şehzade Cem'i desteklememiş olsalar da Osmanlı'ya iade etmemiş ve bu duruma göz yummuştur. Bu da iki devlet altındaki düşmanlığı pekiştirmiştir.¹²

Yavuz Sultan Selim döneminde devlet askeri seferlerini doğuya kaydırmıştır. Özellikle Safevi Devleti ile olan mücadele bu durumu zorunlu hale getirmiştir. Safevi Devleti üzerine yapılan seferde Memlükler Safevi tarafını tutmuştur. Bu durum ilişkileri gergin olan iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermesiyle bu düşmanlık daha da artmıştır. İki devleti karşı karşıya getiren Mercidabık Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti Memlükleri yenmiş ve sultanları Kansu Gavri de ölmüştür. Ayrıca bu savaşta Abbasi halifesi de tutsak

¹¹Münir Atalar, (1991), *Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 16-17.

¹²Betül Ayaz, (2014), *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul, s. 1-2.

edilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir. Böylelikle halifelik Abbasilerden Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Okutulan Cuma hutbesinde Yavuz Sultan Selim'in adı "Hadimü'l-Haremeyn" olarak anılmıştır. Kahire'ye giren Yavuz Sultan Selim'e Mekke Şerifi'nin de itaat etmesi ile birlikte Mekke ve Medine şehirlerine hizmet Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.¹³

Hac organizasyonunu yönetme işinin Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte İstanbul'dan Haremeyn'e kadar aylar süren yolculukta hacıların ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenli bir şekilde kutsal topraklara varabilmesi önemli bir konu olmuştur.¹⁴ Öyle ki Osmanlı Devleti'nde hac kervanlarının gidiş gelişi yalnızca halk arasında değil sarayda da büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Hac kervanının saraydan çıkışı büyük bir törenle yapılmış ve her yıl gönderilen surre de bu kervanla birlikte yola çıkarılmıştır.

Surre, Arapça bir kelime olup sözlükte altın, para gibi değerli eşyaların koyulduğu kese anlamına gelmektedir.¹⁵ Surre kelimesinin, maaş ve muhasebe anlamlarının yanı sıra hediye anlamı da bulunmaktadır. Anlam açısından zengin olan surre kelimesi, genel olarak para kesesi anlamında kullanılmıştır.¹⁶ Terim olarak ise surre, her sene hac döneminde Mekke ve Medine halkına dağıtılmak üzere gönderilen değerli hediyeler olup bu hediyeler içinde paranın yanı sıra kürk, inci, hil'at, halı, kadife ve yün kumaşlar gibi birçok hediye bulunmaktaydı.¹⁷

Hediye olarak gönderilen surreler gönderildikleri yere göre farklı isimlerle anılmıştır. Bunlar Haremeyn Surrei, Kudüs Surrei ve Urban Surreisidir. Haremeyn Surrei, Mekke ve Medine'deki fakir fukaraya gönderilmek üzere hazırlanan surredir. Bu surre Yıldırım Bayezıd döneminden başlayarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal yer olarak Kudüs'ü görmüş ve buraya da surre göndermiştir. Diğer bir surre çeşidi olan urban surrei de başıboş olmaları nedeniyle Osmanlı Devleti'ne ve hacılara çok zarar veren urbana verilmişlerdir. Göçebe yaşayan bu kabilelerin nerede yaşadığı ve nereden saldıracağı kesin olmadığı için devleti oldukça zorlamışlardır. Yiyecek sıkıntısı çeken

¹³Atalar, *a.g.e.*, s. 17-19.

¹⁴Abdülkadir Özcan, (1996), "Osmanlı Dönemi Hac", *İslam Ansiklopedisi*, C.14, s.400-401.

¹⁵Şit Tufan Buzpınar, (2009), "Surre", *DİA*, C.37, s. 567.

¹⁶Atalar, *a.g.e.*, s. 1-2.

¹⁷Atalar, *a.g.e.*, s. 2.

urban kabileleri hac kabilelerine saldırmış ve hatta hacıları katletmiştir. Devlet kimi zaman bu kabileler ile savaşmış kimi zaman da anlaşma yoluna gitmiştir. Surre gönderilen urbanın geçim sıkıntısı ortadan kalktığı için kontrol altına alınmış ve hatta bölgeyi iyi tanıdıklarından dolayı hac kabilelerine rehberlik etmişlerdir.¹⁸

Surre geleneğinin ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte bu âdetin Abbasi Halife Mehdi-Billah (775-785) döneminde sürekli hale geldiği kabul görmüştür. Abbasilerden önce Emeviler de bölgeye maddi yardımlarda bulunmuş, yolların bakımını, haberleşmeyi, posta teşkilatının düzenlenmesini, konaklama için yeni yerlerin inşa edilmesini sağlamışlardır.¹⁹ Hz. Muhammed döneminden itibaren Medine halkına dağıtılan deşişe²⁰ halife tarafından da devam ettirilmiştir. Halifelerden bazıları deşişe dağıtımı için Mısır, Şam ve Halep'teki bölgelerin gelirlerini vakfetmiştir. Abbasilerden sonra kurulan Fatimiler ve Eyyubiler de bu geleneği devam ettirmişlerdir. Yapılan yardımlarla hem Haremeyn halkının gönlünü kazanılmış hem de İslamiyet'in koruyucusu olunmuştur. Bu doğrultuda Gazneli Devleti sultanları da Haremeyn'e her sene hac kafilesiyle Kur'an'ı Kerim ve para yardımı göndermiştir. (998-1186) Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan da her sene Haremeyn'e büyük yardımlar göndermiş, Mekke emiri Alparslan adına hutbe okutmaya başladıktan sonra Mekke emirini maaşa bağlamıştır. (1040-1157).²¹ Abbasi hilafetini ihya eden Memlükler de hem surre geleneğini devam ettirmişler hem de Kâbe örtüsünü göndermişlerdir. Sonuçta, devletler bu ayrıcalığa sahip olabilmek için rekabet etmeye başlamıştır.²²

Osmanlı Devleti de surre geleneğini devam ettirmiş ve hatta daha da geliştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde büyük saygı gösterilen seyyid ve şerifler için ayrı bir teşkilat oluşturulmuştur. Hicaz yönetimi devralındıktan sonra burada yaşayan seyyid ve şerifler de bu teşkilata dâhil olmuşlardır.²³

¹⁸Seyfettin Şahin, (2014), *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Afyonkarahisar, s. 7-11.

¹⁹Ahmet Durak, (2018), "Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun Geleneği "18 Ekim 1656" Tarihli Mekke'ye Gönderilen Defter Örneği", *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.4, s. 25.

²⁰İri parçalar halinde dövülerek öğütülen buğday, arpa. Genellikle Arap Yarımadasında tüketilen hububatın hurma ve et ile pişirilerek yapılan yemeğe verilen addır.

²¹Ahmet Durak, (2018), *H.1102(1691) Tarihli Surre-i Hümayun Defterlerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, s. 4-8.

²²Buzpınar, a.g.m. , s. 567.

²³Durak, a.g.t. , s. 9.

Osmanlı Devleti'nde ilk surrenin hangi padişah tarafından gönderildiği tartışmalı bir konu olmuştur. Ancak birçok araştırmada ilk surrenin Çelebi Mehmed zamanında düzenlendiği yazılmaktadır. Bunun yanı sıra Yıldırım Bayezid döneminde de surrenin gönderildiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır.²⁴ Surreler için surre defterlerinde kayıtlar tutulmuştur. Bu defterlerde alacakların isimleri çok pay alandan az pay alana doğru sıralanmıştır. Ayrıca defterde mektepler, cemaatler, kabileler ve bu kabilelerin aile üyelerinin isimleri tek tek yazılmıştır.²⁵ Yolculuk esnasında kervanın uğradığı durak noktalarındaki fakirlere de surre dağıtımı yapılmıştır. Hac yolundaki menzillerde görev yapan kişiler de surreden pay almışlardır.²⁶ Surre defterleri arşivde Evkaf-ı Hümayun Nezareti defterleri kataloğundaki surre defterleri başlığı altında yer almaktadır. Arşivde 1600-1909 yılları arasına ait 4170 adet surre defteri bulunmaktadır. Yolda hacı kafilesinin saldırıya uğradığı zamanlarda bazı surre defterlerinin kayıp olduğu görülmektedir. Örneğin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1112(1700-1701), 1224(1809-1810), 1225(1810-1811), 1226(1811-1812), 1227(1812-1813) yıllarına ait surre defterleri yer almamaktadır.²⁷

Yavuz Sultan Selim'den sonra bölgenin hamiliğini üstlenen Osmanlı padişahları surre gönderme geleneğini devam ettirmişlerdir. Bazı yıllar güvenlik sorunları nedeniyle surre gönderilememiş olsa da I. Dünya Savaşı'na kadar bu gelenek devam etmiştir. 1916-1917'de savaştan dolayı Medine'ye ulaşamayan kervan 1918-1919'da Şam'a kadar gidebilmiştir. 1920-1922 yıllarında Sultan Vahdettin fukaraya para dağıttırıştır. Ancak Halife Abdülmecid ile birlikte 1924'de bu geleneğe son verilmiştir.²⁸

Osmanlı Devleti yalnızca Osmanlı topraklarından yola çıkan hacıların güvenliklerini ve hac organizasyonlarını takip etmemiş, başka ülkelerden gelen hacı adaylarının da yolculuklarını takip etmiştir.²⁹

²⁴Durak, a.g.t. , s. 10-12.

²⁵Şahin, a.g.t. , s.11-12.

²⁶Fatma Soydemir, (2007), *Surre Defterlerine Göre Sultan II. Mahmud Han Vakfı'ndan Hac Yolu ve Hicaz'a Dağıtılan Yardımlar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul, s. 23-40.

²⁷Durak, a.g.t. , s.26-27.

²⁸Zeynep Başpınar, (2018), *H.1067(1657) Tarihli Surre-i Hümayun Defterlerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, s.15.

²⁹Mustafa Güler, (2018), " XVII. Yüzyıl Sonlarında Hac Yolundaki İdari Düzenlemeler", *Fourth International Mediterranean Congress on Social Sciences*, S.6, s.128.

Çalışmamızda, Müslümanlar için büyük bir öneme sahip olan hac yolculuğunun 18. Yüzyıla ait gidiş-gelişi, yolculukta görevli kişiler, vakıflar ve karşılaşılan tehlikeler ile güvenlik meselesi ele alınacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde hac ile ilgili organizasyon faaliyetlerine değinilmiştir. Bölüm hacıların yol güzergâhı ve menzillerin tanıtılmasıyla başlanmıştır. Daha sonra zahire temini ve imar faaliyetleri ile ilgili çalışmalar açıklanarak hacıların masrafları ile devam edilmiştir. Masrafların karşılanması için hazineye yardımcı olan vakıfların tanıtılması ve organizasyonda yer alan görevli kişiler konuya dâhil edilmiştir. Son olarak Osmanlı tebaası olmayan kişilerin hac yolculukları tanıtılarak bölüm sonlandırılmıştır.

İkinci bölümde hac organizasyonunda görevli olan kişiler anlatılmakla birlikte bu kişilerin göreve tayin edilmeleri, sorumlulukları, görevlerini yerine getirmedikleri takdirde aldıkları cezalar ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Üçüncü bölümde hacıların yolculuk sırasında güvenlikleri ile ilgili sorunlar ele alınmıştır. Urban eşkıyası tanıtılarak hac organizasyonun da yer alan önemli bölgeler anlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin hacılar için aldığı güvenlik önlemleri işlenmiş ve Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin azalması anlatılarak konu sonlandırılmıştır.

Araştırmada Osmanlı arşivinin Ali Emiri Abdülhamid I, Ali Emiri Mahmud I, Ali Emiri Osman III, Cevdet Maliye, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi, Cevdet Askeriye, Cevdet Belediye, Cevdet Nafia, Cevdet Saray, Cevdet Zabtiye, Hatt-ı Hümayun, İrade Evkaf, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak, Cevdet Dahiliye, Cevdet Evkaf, Cevdet Hariciye, Cevdet Maliye, Bab-ı Defteri, Evkaf Defterleri, Evkaf Muhasebe Kalemi, İrade Dahiliye, İrade Meclis-i Vala gibi Mühimme Defterleri ve Şer'iyye Sicilleri defter serilerinden yararlanılmıştır. Ayrıca çağdaş kaynaklar ve telif eserler de çalışmaya dâhil edilmiştir.

I.BÖLÜM

HAC YOLLARI VE ORGANİZASYON

1.1.Yollar ve Menziller

Menzil kavramı terim anlamıyla “hareket halindeki orduların, kervanların, ulakların ve devlet görevlilerinin belirli bir mesafe kat ettikten sonra geceyi geçirmek, at değiştirmek veya dinlenmek için konakladıkları yer, bina, han” olarak kullanılan bir tabirdir. Büyük bir devletin yönetilmesi için haberleşme ağı oldukça önemliydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde de Emevi, Abbasi ve Selçuklu döneminde olduğu gibi menzil sistemine oldukça önem verilmiştir. Yolcuların, askerlerin veya haberleşmek için yola çıkanların ihtiyaçlarını karşıladıkları bu yerler ana ve tali yollar üzerine kurulmuştur.

1.1.1. Kara Yolu

Osmanlı Devleti’nde yollar Anadolu ve Rumeli’de üç kola ayrılmıştır. Anadolu’da bulunan sağ, sol ve orta kollardan sağ kol hac yolu olarak belirlenmiştir. Menziller kuruldukları yerlerin adlarıyla anıldığı gibi işlevine göre de adlandırılmıştır. Ulak menzilleri, askeri menziller, hac menzilleri gibi. Menzillerin yeri belirlenirken coğrafi koşullar, finansman sağlayacak kaynaklar, ulaşım vasıtaları ve atların dayanabilecekleri mesafe göz önünde bulundurulmuştur.³⁰ Üç saatten yirmi sekiz saat uzaklığa kadar olan mesafelerle kurulan menziller ilk başta askeri amaçla kurulmuş olsa da hacılar içinde önemli merkezler olmuştur.³¹

Ulak menzilleri, ulakların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuşken askeri menziller de aynı şekilde savaşa giden askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştur. Hac menzilleri ise, hac kabilelerinin dinlendikleri yerler olup kabilelerin dinlendikleri, ihtiyaçlarını giderdikleri ve evliyaların türbelerini ziyaret ettikleri yerler olmuştur. Hacılar ile birlikte yola çıkan surre de kabileyle ilerleyerek Akşehir, Konya, Adana, Hama, Şam ve Mekke yolundaki menzillerden geçerek yoluna devam etmiştir.

³⁰Fatma Büyükkarcı Yılmaz, (2018), *Hac Menzilhanelerinde Osmanlı Şehirleri*, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 17-20.

³¹Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *DİA*, C. 29, s.159.

Askeri menziller ile karşılaştırıldığı zaman hac menzillerinin sayısının daha fazla olduğu görülmüştür. Üsküdar-Antakya arasında 24 askeri menzil bulunurken hac menzillerinin sayısı 30'a kadar çıkmıştır.³²

Menziller hizmet ve himaye açısından en önemli siyasi ve sosyal mekânlar durumundaydı.³³ Menzillerde hacılar için ibadethane, dinlenme, konaklama gibi birçok mekânın da inşa edildiği görülmüştür. Hacılar için ilk menzil Üsküdar olup sonrasında Gebze ve Hersek menzilleri ile devam etmişlerdir.³⁴ 84 menzil içerisinde adı öne çıkan hac menzilleri ise şunlardır: İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyyit Battal Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zenbakiye, Şu'ur, Amdik, Hama, Humus, İkikapılı, Şam, Kubbetü'l-hac, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Akabe başı, Kal'a-i Tebük, Birke-i Muazzama, Dar'ül-Hamra, Medayin-i Salih, Ula, Hediye Eşmesi, Fahleteyn, Vadiyü'l-Kurâ, Medine-i Münevvere, Bedr-i Huneyn, Mekke-i Mükerreme, Mina, Müzdelife ve Cebel-i Arafat. Bundan sonra hac yolculuğunun birinci kısmı biter ve dönüş için hazırlıklara başlanırdı.³⁵

Menzillerde su bulunması da kervanın konaklaması için önemli bir etken olmuştur. Uzun süren hac yolculuğunda çöllerden de geçerek ilerleyen surre alayının su ihtiyacı çok fazla olmuştur. Hacıların bu ihtiyaçlarını gidermek Osmanlı Devleti'nin önceliği olmuştur. Menzilname metinleri incelendiğinde menziller hakkında ilk başta su ile ilgili bilgi verildiği görülmüştür. Mesela Hibri, Katran menzilini anlatırken yağmur suları ile oluşan bir birkeden³⁶ söz etmiştir. Kaynağı yağmur suyu olduğundan burada her zaman suyun bulunmadığını da belirtmiştir.³⁷

Recep ayının 25. gününde Üsküdar'dan yola çıkan hacılar 265 gün sonra tekrar İstanbul'a dönerlerdi. Hacıların ihtiyaçlarını karşılamaları ve dinlenmeleri için menziller

³²Büyükkarcı, *a.g.e.*, s. 20-23.

³³ Mustafa Güler, (2016), "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler", *Yeni Türkiye*, S.85, s. 704.

³⁴ Mehmet Tütüncü, (2017), "İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine", *Toplu Makaleler*, s.400-402.

³⁵ A.Latif Armağan, (2000), "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XX, s. 82-100.

³⁶Büyük havuz, gölcük.

³⁷Fatma Büyükkarcı Yılmaz, (2018), *Hac Menzilhanelerinde Osmanlı Şehirleri*, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 17-33.

arasında oturak menzil seçilirdi. Bu menzillerde kervan bir ila üç gün dinlenirdi. Üsküdar'dan yola çıkan hacılar Kartal, Gebze, Hersek, Derbend, İznik, Lefke, Vezirhan, Söğüt ve nihayetinde oturak menzil³⁸ olarak belirlenen Eskişehir'e gelirlerdi. Eskişehir'in yanı sıra Konya, Adana ve Antakya da oturak menzil olarak belirlenmiştir.³⁹ Nablusî, seyahatnamesinde Şam ve Medine arasında 24 menzil olduğunu belirterek bazı durumlarda hacılar ile görüş birliği yaparak konaklarda durmadan ilerlediklerini belirtmiştir.⁴⁰ Şam'a kadar hacılar at, merkep veya katırla yolculuk eder; Şam'dan sonra develerle devam ederlerdi. Menziller arasında karşılanan hacılar bir sonraki menzile kadar güvenle geçirilirdi. Oturak menzillerinde konaklama yerleri yeterli gelmediği durumda hacılar bölgede kurulan çadırlara yerleştirilirdi. Konaklanan yerler yıkanma, abdest gibi ihtiyaçların karşılanması için suya yakın bölgelerden seçilirdi. Menziller iâşe, alışveriş, hayvan tedariki ve ibadet için elverişli bölgeler olurdu. Yoksul olan hacılara yol boyunca menzillerde yardım edilir, hacılar bölgenin ileri gelenleri tarafından karşılanarak ağırlandı.⁴¹

Hacıların genellikle sağ yolu kullanmaları nedeniyle bu yol “mukaddes yol”, “kutsal yol” gibi adlarla da anılmıştır. Yola çıkan hacıların güvenliği için bölge yöneticileri önceden uyarılmış ve gereken önlemlerin alınması istenmiştir. Bu kervanların güvenlikleri için özel önlemler alınarak hac kervanının içinde bulunan surrenin korunması ve yolculuğun selametle tamamlanması sağlanmıştır. Kervanın korunması Osmanlı'nın “Hadimü'l-Haremeyn” unvanını koruyarak imajını sağlamlaştırması için önemliydi.⁴²

³⁸Oturak menzil, hacıların geceyi geçirdikleri menzillere verilen addır.

³⁹Esra Doğan Turay, (2017), “Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, s.110-111.

⁴⁰Mustafa Keskin, (2020), *Nablusî'nin Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş, s. 68.

⁴¹Turay, a.g.m. , s.112.

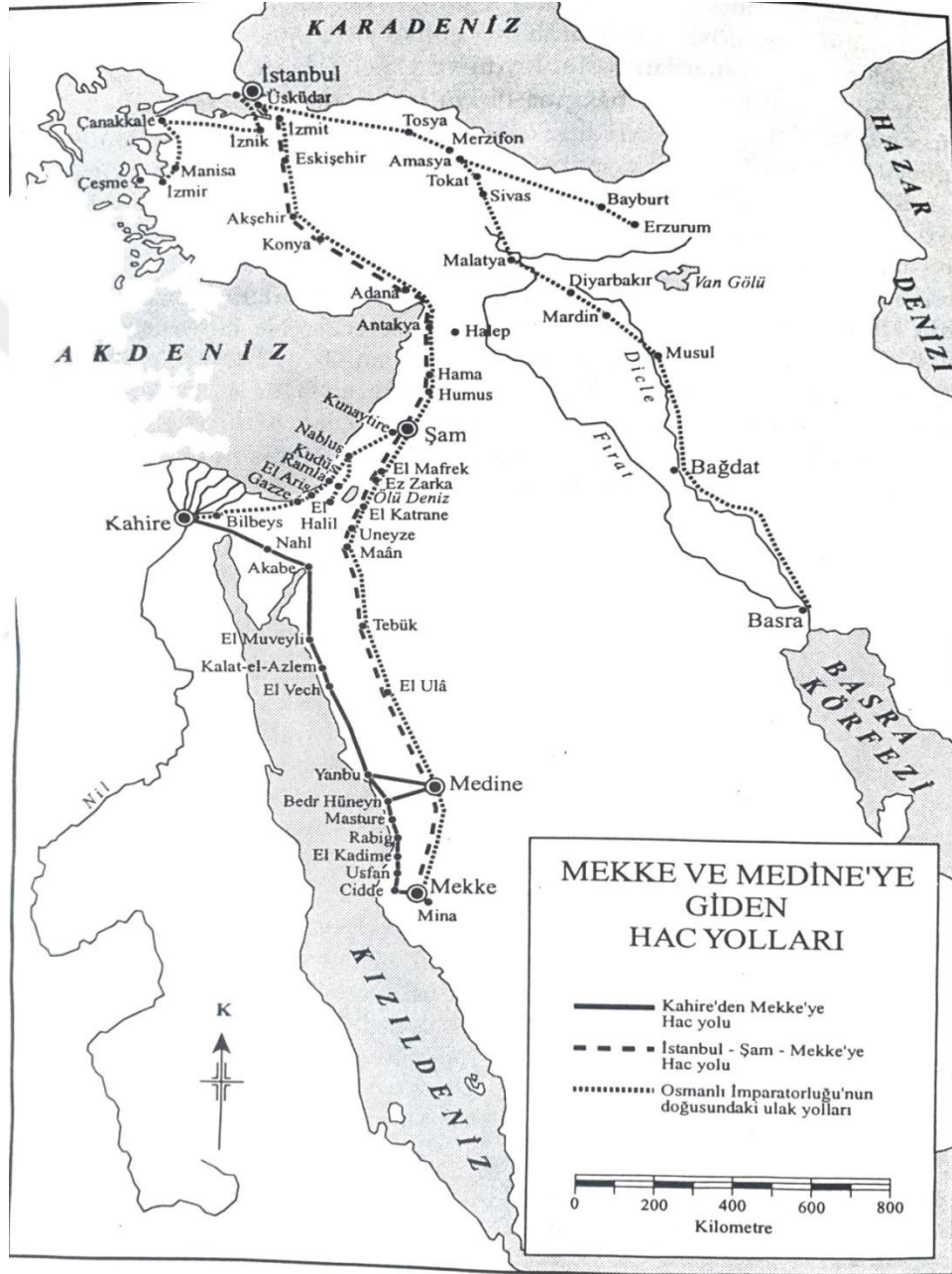
⁴²Emine Dinceç, (2009), “18. Yüzyılda Menzil Sistemi İçinde Kocaeli'nin Yeri” *Kocaeli Sempozyumu*, s. 397.

Resim 1. Hac yolu güzergâhı⁴³

⁴³Süleyman Şefik Söylemezoğlu, (2012), *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 208.

Mısır üzerinden Mekke'ye ulaşan hacılar Birke, Dâr-ı Hamra, Acrut, Re'sü'n-Nevatır, Tih-i Beni İsrâ'il, Nahl, Ala'yye, Akabe-i Kantaratü'l-Bahr, Zahrü'l-Hâr, Şeref, Mağayir-i Şu'ayb Nebi, Uyûnû'l-Kassab, Müveylah, Selmi, Ezlem, Istabl-ı Anter, Guş, Ekra, Hanek, Havra, Nebat, Hudeyra, Yenbu', Bedr-i Huneyn, Kâ'a, Râbiğ, Kudeyd, Bir-i Asfan, Mekke-i Mükerreme güzergâhını takip etmişlerdir.⁴⁴

Resim 2. Osmanlı Hac Yolları

⁴⁴Şerife Eroğlu Memiş, (2020), “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı- Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri”, *Kadim Akademi SBD*, C.4, s. 53-58.

1.1.2.Deniz Yolu

Hac görevi için yola çıkan hacılar zaman içerisinde önce gemiyi daha sonra da demiryolu ulaşımını tercih etmişlerdir. Hacılar Beyrut'a kadar gemi ile yolculuk ederek buradan da kara yolu ile Şam'a devam ederdi. Yolculuk süresinin kısalması nedeniyle hacılar Recep ayı yerine Şaban ayının on dördünde yola çıkmaya başlamıştır.⁴⁵ Kervan, Dolmabahçe Sarayı'ndan yola çıkar ve sırayla Beşiktaş, Üsküdar, Harem, Gelibolu, Çanakkale, Bozcaada, Midilli, Sakız, Sisam, Rodos, Kıbrıs, Beyrut yolunu takip ederdi. Burada törenle karşılanan hacılar Şam'a uğurlanırdı.⁴⁶

Her sene padişah süslü ve büyük bir çadır kurdurarak kervanın geçişini ve merasimleri çadırdan izlerdi. Kervan, Beyrut'ta törenler ile karşılanarak buradan Şam'a doğru hareket ederdi. Genellikle kervanı koruma görevi Beyrut ve Şam valilerine verilir, Şam'dan Mekke'ye varan surre ve padişahın fermanı Mekke şerifine teslim edilirdi. Bir yandan kara yolculuğu da devam etmiş olsa da yolun kısalması ve daha güvenli olması nedeniyle hacılar deniz yolculuğunu daha çok kullanmaya başlamışlardır.⁴⁷

Yoldaki güvenliğin sağlanması için kara yolculuğunda olduğu gibi bölge yöneticilerine fermanlar gönderilirdi.⁴⁸ Hacıların yolculuk yaptıkları gemilere "huccac gemisi" adı verilir, yolculuktan önce gemilerde hacıların zahire ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için hazırlıklar yapılırdı. Ayrıca kalabalık ortamda uzun süre vakit geçiren insanların birbirlerine bulaştıracakları salgın hastalıklar için de önlemler alınırdı. Salgın hastalık taşıdığı düşünülen hacılar on gün karantinaya alınırdı. Gemilerde istenilen şartlar yerine getirilmez ise hacıların yolculuk yapmalarına izin verilmezdi. Gemi kaptanı bu şartları sağlamak ve hacıları güvenli bir şekilde ulaştırmak zorundaydı. Gemilere yolcular biletleri ile kabul edilir, kaçak yolcuya izin verilmezdi. Ayrıca yolcu sayısından daha fazla kişinin gemilere alınması yasaktı. Bir gemi dolduktan sonra büyük direğine yeşil bir bayrak çekilir, bu durum geminin dolduğunu ve hareket etmeye hazır olduğunu gösterirdi. Yolculuk sırasında karaya çıkılırsa hacıların isimlerinin karşına not alınır ve sayım yapılır ve limandan öyle ayrılırdı. Bu liman ziyaretlerinde

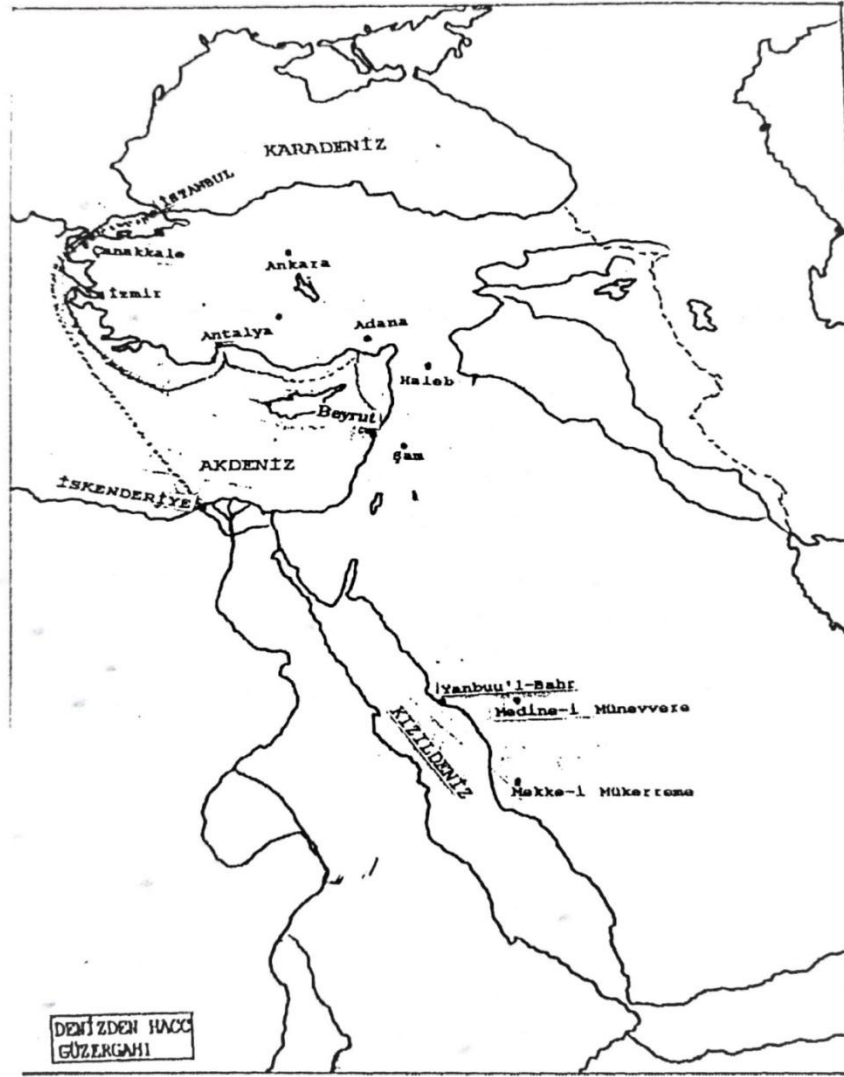
⁴⁵Tahir Hazırbulan, (2000), "Anonim Bir Menazil-i Hacc'a Göre Kutsal Yolculuğun Durak Noktaları: Menazil-i Gökbuze ve Menazil-i Hersek Ma'a derbend-i Yeni Köy", *Osmanlı Araştırmaları*, s. 1961.

⁴⁶Atalar, *a.g.e.* , s.156-160.

⁴⁷Atalar, *a.g.e.* , s.160-162.

⁴⁸Durak, *a.g.t.* , s. 76-77.

yolcuların ihtiyaçları da karşılanırdı. Gemilerde her zaman hazır bir sağlık personeli ve tıbbi malzeme bulunur, yolculuk sırasında vefat eden kişiler hakkında bilgi veren yazılar kaleme alınırdı. Bu yolculuklar sırasında hacıları taşıyan gemilerin kaptanları kurallara aykırı bir davranışta bulunursa para cezasına çarptırılırdı.⁴⁹

CS CamScanner ile tarandı

Resim 3. Deniz Yolu Güzergâhı⁵⁰

⁴⁹Derya Geçili, (2017), “Osmanlı Devleti’nde Hacıların Gemilerle Nakledilmesi Sırasında Alınan Önlemler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y: 10, S:XXX, s.61-69.

⁵⁰Durak, a.g.t. , s. 83.

1280/1863-1864’de surrenin gemilerle gönderilmesine karar verilmiş ve bu uygulama 1325/1907-1908 senesine kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra trenle yolculuk eden hacılar hem daha hızlı hem daha güvenli bir şekilde ibadetlerini yerine getirmişlerdir.⁵¹ Abdülmecid döneminde yapımına başlanan Hicaz demiryolları Abdülaziz döneminde daha da hızlanarak devam etmiştir. II. Abdülhamid’in girişimleri ile birlikte 1 Eylül 1908’de açılan demiryolları hacıların hizmetine sunulmuştur. Haydarpaşa’dan hareket eden tren Konya, Halep, Şam güzergâhını takip ederek Medine’ye ulaşır buradan da Mekke’ye geçilirdi. Develer ve atlar ile dokuz ay süren yolculuk üç ay 25 günlük süreye inmiştir. Zilhicce’nin 10’undan Safer ayının sonuna kadar haftada üç gün olacak şekilde düzenlenen tren seferleri ile hacılar kutsal topraklara taşınmışlardır.⁵²

Hicaz demiryolunun inşası hem halifenin gücünü göstermiş hem de Suriye ve Hicaz’daki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bunun yanı sıra hem Osmanlı hacılarının hem de diğer bölgelerden gelecek olan hacıların güvenliği sağlanmıştır.⁵³ Hicaz demiryolu projesinin hayata geçmesi için tüm Müslüman ülkelerden yardım istenmiş, Hıristiyan ülkelerden yardım kabul edilmemiştir. Toplanan 15 milyon dolar para ile önce İtalya’dan mühendisler getirtilmiş, daha sonra görev Müslüman mühendislerle verilmiştir.⁵⁴ Hicaz demiryolunun yapımı ile hacıların kolay ve rahat bir şekilde yolculuk etmeleri hedeflenmiştir. Ayrıca olumsuz coğrafi ve iklim koşulları, urban saldırısı gibi sorunların da ortadan kalkması amaçlanmıştır. Ancak urban saldırıları artarak devam etmiştir. Hicaz demiryolu devletin hedeflediği gibi işleyecek olursa urban gelir kaynaklarını tamamen kaybedecekti. Öncelikle kervanlara saldıramayacakları için devletten aldıkları urban surresi ve hacılara deve tedariki, zahire temini, kılavuzluk etme gibi görevleri ile bunlar karşılığında aldıkları bedelleri alamayacaklardı. Bu durum onları yerleşik yaşam, vergi gibi yükümlülüklerin altına girmeye zorlayacaktı.⁵⁵

⁵¹Atalar, *a.g.e.* , s.129.

⁵²Başpınar, *a.g.t.* , s. 30-31.

⁵³Atalar, *a.g.e.* , s.162-165.

⁵⁴Durak, *a.g.t.* , s. 78.

⁵⁵Melek Çolak, (2003), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Hac Yollarının Güvenliği için Alınan Önlemler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.9, s. 93.

1.2.Osmanlı Hac Yolculuğu

1.2.1.Seyahatnamelerde Hac Yolculuğu

Osmanlı hacılarının hac yolculuğunu, konaklanan yerleri, yolculuk sırasında yapılan hazırlıkları anlayabilmek için Arşiv belgeleri dışındaki belgelerin incelenmesi de oldukça önemlidir. Arşiv Belgelerinde verilen bilgiler merkez ve bölge yöneticilerinin arasındaki resmi yazışmalar ve surre ile ilgilidir. Ancak hacıların bu yolculukta karşılaştıkları durumları anlamak için kervanda yolculuk yapan ve bunları kaleme alan kişilerin yazıları göz önünde bulundurulmalıdır.⁵⁷ Menazil-i hac, menzilname, merahil-i Mekke adıyla da anılan hac seyahatnameleri şehir tarihçiliği ve halk bilimi açısından oldukça kıymetli bilgiler içermektedir.⁵⁸

Hac yolculuğunu kaleme alan en önemli seyyah Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi 10 Muharrem 1020'de İstanbul'da doğmuştur. Babası Derviş Mehmed Ağa I. Ahmed döneminde Kâbe'deki altın oluğun ilk dökümünü yapmıştır. Oluğu surre alayı ile birlikte hacca götürme gibi önemli bir işi de üstlenmiştir. Bu durum Evliya Çelebi'yi çok etkilemiştir.⁵⁹ Evliya Çelebi'nin seyahate çıkma arzusundaki en büyük sebep hac yolculuğu yapabilmek ve Hz. Muhammed'e olan aşkı nedeniyle onu görebilmektir. Hac yolculuğundan önce Bağdat, Mısır, Musul, Tebriz, Suriye, Balkan, Dalmaçya, Kırım, Viyana gibi pek çok yeri gezen Evliya Çelebi gördüğü yerleri kaleme almıştır. Bölgenin yaşam tarzı, türküleri, inançları, hikâyeleri, masalları, el sanatları, giyim tarzları, kutlamaları, adet ve gelenekleri, sanatı, kültürü, destanları da ayrıntılı bir şekilde seyahatnamesinde yer almıştır. Seyahatname, araştırmacıların konu edindikleri bölgeyi tanıması için oldukça önemli bir kaynak olup akıcı, net bilgiler vermiştir.⁶⁰

Evliya Çelebi'nin seyahat etmeye başlamasında gördüğü bir rüyanın etkisi olduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed'i rüyasında gören Evliya Çelebi ona duyduğu sevgiden heyecanlanarak “Şefâat Ya Rasûlallah” yerine “Seyahat Ya Rasûlallah”

⁵⁷Nurettin Gemici, (2010), “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hz. Peygamber ve Medine”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.22, s. 245.

⁵⁸Turay, a.g.m. , s.113.

⁵⁹Gemici, a.g.m. , s.245-249.

⁶⁰Gemici, a.g.m. , s.249-253.

demıştır. Buna hacca gitme isteği de eklenince Evliya Çelebi birçok seyahati gerçekleştirerek seyahatnamesini kaleme almıştır.⁶¹

Evliya Çelebi hac yolculuğunda pek çok zorluk yaşamasına rağmen bu yolculuktan vazgeçmemiştir.⁶² Evliya çelebi hac yolculuğuna surre alayının yola çıkmasından kırk beş gün sonra başlamıştır (1082/1671-1672). Klasik güzergâhın dışında bir yol izleyerek Bursa, Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Ege adaları, Aydın, Muğla, İstanköy, Rodos, Antalya, Adana, Maraş, Ayıntap üzerinden farklı şehirleri ziyaret ederek ilerlemiştir. Birçok bölgeyi ziyaret eden Çelebi, Medine'ye buradan da Mekke'ye geçerek hac ibadetini tamamlamıştır. Dönüşte Habeşistan ve Sudan'ı ziyaret ederek İstanbul'a dönmüştür.⁶³

Seyahatnamenin 9. cildinde hac yolculuğunu anlatan Evliya Çelebi kervandan çok sonra yola çıksa bile hac zamanında Arafat'ta bulunabilmiştir. Ayrıca birçok kervanın yolculuk yapmasında engel olan eşkiya saldırısına uğramadan kutsal topraklara varabilmiştir. Dönüş yolunda devesini kaybedip kervandan uzaklaşmış olmasına rağmen başına bir şey gelmeden tekrar kervana katılmıştır.⁶⁴ Evliya Çelebi konakladığı yerler hakkında da bilgi vermiş ve hacılar için bölgenin nasıl fethedildiğine değinmiştir. Yine konaklanan bölgede yaşayan tebaanın, hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere hangi görevlere memur edildikleri hakkında da seyahatname de bilgi bulunmaktadır.⁶⁵

Kahire'de bulunan Mısır Mahmil⁶⁶ ve törenler hakkındaki ayrıntılı bilgiyi Evliya Çelebi aktarmıştır. Kahire esnafının beş ya da on para vermesiyle tören hazırlıkları on beş gün önceden başladığını belirtmiştir. Mahmil tören günü Kara Meydan'a getirilmiş, Mısırlı asker ve ulema tarafından çadırlar kurulmuştur. Akşam namazından sonra meydanda binlerce gaz lambası yakılmış, şehir halkı, ulema ve askerler sabaha kadar burada dua etmiş, Kur'an ve Mevlid okumuşlardır. Gün ağarınca davullar çalınarak çadırlar toplanmıştır. Erzaklar deveye yüklenerek hac emiri beklenmiştir. İki sıra askerin arasından gelen emir herkesi selamlayarak valiye göreve

⁶¹Gemici, a.g.m. , s. 253-258.

⁶²Gemici, a.g.m. , s. 258-260

⁶³Gemici, a.g.m. , s. 260-261.

⁶⁴Gemici, a.g.m. , s. 262.

⁶⁵Seyit Ali Kahraman, (2005), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Yapı Kredi Yayınları, C.9, İstanbul, s. 125-468.

⁶⁶Hac zamanı dağıtılmak üzere Haremeyn'e gönderilen eşya ve hediyeleri ifade eden bir terim.

hazır olduğunu bildirmesi üzerine kervanda bulunan eşyalar emire emanet edilmiştir. Emir bu eşyaları kaydederek yola çıkmıştır.⁶⁷

Evliya Çelebi Mekke ve Medine’de bulunan birçok İslam büyüğünün evlerini, kabirlerini ve mescitlerini de detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bunun dışında Mekke’deki yeme içme alışkanlığı, çarşı, pazar ve esnaftan söz etmiştir. Medine’de Ravza-i Mutahhara’da bulunan hazine odasını anlatmıştır. Cennetü’l-Baki ‘de yatan sahabeleri ve onların hayatları ile ilgili bilgi vererek hac ibadetinin nasıl yapılacağı hakkında da bir bölüm kaleme almıştır.⁶⁸

Evliya Çelebi yol üzerinde gördüklerini de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Özellikle hacıların yaşadığı zorlukları dile getirmiştir. Urban kabilelerinin hac kervanlarına yaptıkları saldırılardan ve urban surresinden bahsetmiştir. Evliya Çelebi Al-i Beni Sakar, Al-i Beni Ayid, Al-i Beni Salih, Al-i Beni Şahin, Al-i Beni Zeyd gibi birçok urban kabilesinin isimlerini ve bulundukları yerleri kaydetmiştir. Urbana hediyeler ve surre verildiğini böylelikle yol boyunca kılavuzluk edip hacıların su, deve, yiyecek gibi ihtiyaçlarını karşılamada yardım ettiklerini anlatmıştır. Evliya Çelebi’ye göre istedikleri parayı tam olarak almazlarsa urban eşkıyasının hacıların yolunu kesip su kuyularını kapattıklarına değinmiştir. Evliya Çelebi urbanın soygun için hilelere de başvurduğunu anlatmış hatta bazı hikâyelere de yer vermiştir. Mesela 1080/1669-1670 yılına isabet eden bir hikâyesinde, urban eşkıyasının hacıları tüfekte vurup su ve yiyecek vermediklerinden bahsetmiştir.⁶⁹

Evliya Çelebi’nin yanı sıra hac yolculuğunu tamamlayarak yaşadıklarını aktaran hacılar da bulunmaktadır. Abdurrahman Hibri, Kadri, Mehmed Edip, Cudi gibi bazı seyyahlar hac yolculuğuna dair küçük notlar almışlardır. Hacılar uzun süren bir yolculuktan sonra memleketlerine dönüp başlarından geçenleri yakınlarına anlatmışlardır. İslamiyet’te hac farz ibadetlerden biri olup o günün koşullarında bunu yerine getirmek oldukça zordu. Bu nedenle hacca gönderilen ve hacdan dönen kişiler büyük bir coşku ile karşılanmış ve mukaddes yerleri onların ağzından dinlemek istemişlerdir. Ancak hac seyahatnameleri sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni anlatılanların

⁶⁷Menderes Coşkun, (1999), “Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, s.507.

⁶⁸Nurettin Gemici, (2012), “Evliya Çelebi İle Hac Yolculuğu”, *Derin Tarih*, S.7, s.24-30.

⁶⁹Seyit Ali Kahraman, (2017), “Surre Alayı Yolculuğu Haremeyn”, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü*, İstanbul, s. 46-47.

sözlü olarak kalması olup kayda geçirilmemesidir. Konaklama, törenler gibi konular üzerinde durarak bölge, mevsim şartları, karşılaştıkları insanlar gibi ayrıntılı bilgilere yer vermemişlerdir. Daha çok anlatılanlar hac rehberi niteliğinde kalmıştır. Bu yazarların yanı sıra Ahmed Fakih, Fevri gibi edebiyatçılar olayları betimleyerek kayda almışlardır. Yalnızca gördüklerini anlatmak yerine edebi yeteneklerini ön plana çıkarmışlardır. Evliya Çelebi dışında diğer yazarlar hac ibadetine yoğunlaşarak, yol üzerinde yaşananlar hakkında pek fazla bilgi vermemişlerdir. Bu seyyahlar hac ibadeti ile ilgili kişinin yanında yeterli para bulunmasını ve bir arkadaş grubu ile birlikte yola çıkmasını tavsiye etmişlerdir.

Her sene Recep ayının 12'sinde yola çıkan hacılar Zilhicce ayında Şam'da bir araya gelirdi. Yola çıkış tarihini Mehmed Edip 25'i, Hibrî 13'ü olarak belirtmişlerdir. Dört bir yandan gelen hacılar Şam'da toplanarak kırk gün burada konaklardı. Şam'da Süleymaniye Cami'nin önündeki imarete konaklayan hacılar Evliya Çelebi ve Seyyid Hasan gibi yazarların belirttiği gibi Şevval'in 20'sinde Mekke'ye doğru hareket etmişlerdir. Mehmed Edip bu tarihin Şevval'in 15'inden başlayarak 18'ine kadar devam ettiğini belirtmiştir. Seyahatnameler hacıların sosyal hayatlarına dair çok az bilgi vermişlerdir. Bu nedenle hacıların meslekleri, yaşam tarzları, aile yapıları gibi konular hakkında bir çıkarımda bulunulmamaktadır. Kervan yapısı ve yolculuğun seyri hakkında seyahatnamelerde bazı bilgilere rastlanmaktadır. Kadri, kervan yapısı hakkında şu bilgileri vermiştir: Kervanın önünde altı top, bayraklı bir serdar ve başçavuş bulunur, arkalarından mahmili taşıyan yeniçeri birliği, tahteravanla yolculuk eden kişiler, kiler emini ve hacılar gelirdi. Kervanın lideri en sonda yer alarak kervana göz kulak olurdu. Konaklama yerlerine varmadan önce görevlendirilen bir grup çadırları kurarak hacılar için önceden hazırlık yapardı. Konaklayan hacılar yemeklerini yiyip kahvelerini içtikten sonra atılan top ile birlikte tekrar yola koyulurdu. İbadet zamanında da davul çalınarak kervanda bulunan hoca ile birlikte ibadetler tamamlanırdı. Erzak tedariki için bazı noktalarda durulurdu. Evliya Çelebi bu noktalardan en önemlisinin Hediye Eşmesi olduğunu belirtmiştir. Evliya Çelebi IV. Murad ve IV. Mehmed'in annelerinin Bi'r-i Zümürüd'te kurduğu vakıflar aracılığıyla erzak ve su temin edildiğini anlatmıştır. Erzakların korunması için kiler emini ve kiler sekreteri görevlendirilmiştir. Fakirlere yardım olarak dağıtılan erzaklar fakir develeri denen develer aracılığı ile dağıtılmıştır.

Kadri, Şevval ayında Şam'da büyük bir tören yapıldığını belirterek mahmilin Şam sokaklarında dolaştırıldığını anlatmıştır. Tören sırasında Şeyh Arslan'ın türbesi ziyaret edilerek kurbanlar kesilmiştir. Tören halk tarafından da büyük bir ilgi ile izlenmiştir. Törenden bir hafta sonra kervan yine törenler eşliğinde Şam'dan ayrılmıştır. Kervan şehirden bir buçuk saat mesafede olan kubbeye ulaştıktan sonra mahmil kadı tarafından kervan emirine teslim edilmiştir. Burada kervanla vedalaşan halk şehre geri dönmüş, kervan da Müzeyrib'e gitmiştir. Seyahatname kalem alan seyyahlardan Cudi, Müzeyrib'e varan hacıların burada on gün konakladığını anlatmıştır. Hacıların ihtiyaçları için develer kiralanmıştır. Müzeyrib'de 3000 deveden 2000'i su taşımış kalan 1000'i de zahire taşımıştır.⁷⁰ Cudi, Müzeyrib'in oldukça geniş, toprakları verimli, suyun bol olduğu bir yer olduğunu anlatmıştır. Müzeyrib'i Harran'a benzeten Cudi, burada birçok pazarın kurulduğunu hacıların alışveriş yaptığını belirtmiştir. Müzeyrib'de güzel bir kale de mevcut olup⁷¹ buradan sonra Medine'ye giren hacılar vali tarafından top atışları ile karşılanmıştır. Seyyah Nabi, Mısır ve Şam mahmillerinin kutsal topraklarda bir araya geldiğini ve her iki mahmilin de birbirlerine emanet olduğunu anlatmıştır. Mahmillerin yarıştırlarak hacıların ibadetine gölge düşürmemesine dikkat edilmiştir. Mina'da üç gün konaklayan hacılar buradan Mekke'ye hareket etmiştir.⁷²

Hac ibadeti için yola çıkanların sayısı hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte 1081/1671-1672'de hacca giden Evliya Çelebi Müzeyrib'de 40.000 veya 50.000 Arafat'ta ise 70.000 hacı olduğunu söylemiştir. Seyyah Nabi 1089/1678-1679'da yüz binin üzerinde hacı olduğunu anlatmıştır. Dönüş yolu ile ilgili yazarlar hemen hemen hiçbir şeyden bahsetmemiştir. Büyük bir olasılıkla aynı rotayı takip ettikleri ve eve dönmekten başka bir şey düşünmedikleri için böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Kadri, Muharrem ayının birinci ya da onuncu günü yola çıkıldığını anlatmıştır. Mısır kervanı sonra da Şam kervanının şehirden ayrılması bir gelenek olmuştur. Aşure günü Şam'a ulaşılmış, buradan Asi hurmalığına oradan da Akabe'ye varılmıştır. Akabe'de müjdeciler merkeze dönüş haberini ulaştırmak için kervandan ayrılmışlardır. Dönüş yolculuğunu Mehmed Edip 8,5 ay olarak, Hanif ise 10 ay olarak belirtmiştir. Yazarlar kervanın gece meşaleler ile yolculuk ettiğini anlatmıştır. Hacıların gidiş-gelişlerinde yol güvenliği ile ilgili önlemler alındığı da yazarlar tarafından işaret

⁷⁰Coşkun, *a.g.t.* , s. 506-508.

⁷¹Fatih Koyuncu, (2017), "Cûdi'nin Manzum Hac Seyahatnamesi" *Journal of Turkish Language and Literature*, S.3, s.182.

⁷²Coşkun, *a.g.t.* , s.508-509.

edilen konulardan biridir. Yol boyunca tüm yerel yöneticilere fermanlar gönderilmiş, kaleler inşa edilmiş, su kuyuları onarılmış, cerde askerleri görevlendirilmiştir. Devlet hacıların ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar kurmuş, urban eşkıyası ile anlaşılarak hacıların salimen yolculuk etmelerini sağlamıştır. Görüldüğü üzere seyahatnameler hem hac yolculuğu ile ilgili bilgiler hem de yolculuk yapan yazarların tecrübeleri hakkında bilgi vermiştir.⁷³

Hac ibadetini kaleme alan bir başka yazar da Hacı Ali Efendi'dir. Tuhfetü'l-Huccac adlı eserinde İstanbul-Hicaz arasında yaptığı kara yolculuğu ile ilgili bilgiler vermiştir. Hacı Ali Efendi'nin verdiği bilgiler oldukça ayrıntılıdır. Hacca gidiş, menziller, dua edilecek yerler, gördüğü şehirler, ahali, bulunduğu bölgenin ne ile meşhur olduğu, şehirlerde görülecek yerler gibi birçok bilgi eserde bulunmaktadır. Farklı bir bakış açısıyla eserini kaleme alan Hacı Ali Efendi'nin eseri Osmanlı'nın sıkıntılı olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ndeki değişimleri takip etmek için de oldukça değerli bir eserdir.⁷⁴

1193/1779-1780 yılında hacca giden Şeyhu'l-Hac İbrahim de hac yolculuğu ile ilgili bilgiler vermiştir. 22 Recep'te Üsküdar'dan yola çıkan yazar Adana, Belen, Antakya, Mudik üzerinden Şam'a varmıştır. Payas'da bulunan Şeyhu'l-Hac İbrahim burada hırsızların çok olduğundan bu nedenle hac kervanlarının yazları Payas'da konaklamadığından bahsetmiştir. Yine İbrahim Efendi Antakya'dan geçen hacıların deniz kenarından yolculuk yaptıklarını ve oldukça zahmet çektiklerini söylemiştir.⁷⁵

Hac seyahatnamesi kaleme alan seyyahların çoğu hac ibadetinde yapılacakları anlatmak için yazıya başlamış olsalar da gördükleri yerler ile ilgili bilgi vermekten de kaçınmamışlardır. Bu nedenle hac el kitabı olarak başlayan yazıları seyahatname özelliği kazanmıştır.⁷⁶ Hac ibadetini anlatan yazılarda dikkat çeken en önemli tavsiye hacıların yaşanan zorluklara karşı sabırlı olması gerektiğidir. Bu uzun yolculukta çok fazla yünden sıkıntı çekilmiştir. Ayrıca bu yolda vefat edenlerin çok olduğu da

⁷³Coşkun, a.g.t. , s.509- 510.

⁷⁴Sadettin Baştürk, (2013), "Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri", *International Journal of Human Sciences*, V:10, s. 150.

⁷⁵Turay, a.g.m. , s. 113-119.

⁷⁶Menderes Coşkun, (2021), "Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnamelerinin Tipleri", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler*, s. 192.

bilinmektedir. Bu ibadetin Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yapıldığı ve sabrın kıymeti sürekli vurgulanmıştır.⁷⁷

1.2.2. Kadı Sicillerinde Hac Yolculuğu

Hac organizasyonu pek çok risk ve zorlukları beraberinde getirdiği için yolculuk hazırlıkları yanında dönememe ihtimalinden dolayı bir takım önlem ve işlemler de lüzumlu idi. İşte bu cümleden olmak üzere hacıların vefat, miras, alacak-borç, köle gibi kayıtları sicillerde yer almıştır. Dava kayıtlarına bakılarak o dönemdeki uygulamaları öğrenmek mümkündür.

Kadıların tuttuğu şer'iyye sicillerine kişiler baba adı, meslek, adres, unvan gibi bilgiler ile kaydedilmiştir. El-Hac unvanı ile kayıtlar incelendiğinde sayıların oldukça fazla olduğu görülmüştür. Ancak kaç kişinin hacca gittiği ile ilgili kesin bir bilgi elde edilememiştir. Tereke konusunda en kapsamlı çalışmalardan birini yapan Barkan, incelediği döneme ait 74 adet el-hac unvanıyla kayıt bulmuştur. Ancak bu unvanı kullanan kişilerin hacca gidip gitmediğine dair kesin bir bilgi yoktur. Suraiya Faroqhi yeterli mal varlığı bulunan kişilerin tümünün hacca gitmiş olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Şer'iyye sicillerinde hacıların vasiyetleri de yer almıştır. Bu vasiyetler iki türlü verilmiştir. Biri hacca gidecek kişinin yola çıkmadan önce verdiği vasiyet diğeri hacca gidememiş olan kişilerin verdiği vasiyettir. Uzun yola çıkacak olan hacılar geride bıraktıkları için mal taksimini yaparak kadılara kaydettirmiştir. Memleketlerinde bu işlemi yaptırabilecekleri gibi yol üzerindeki bir kadıya başvurarak da vasiyet yazdırmışlardır. Ölüm halinde yakınları kadıya müracaat ederek mal taksimini yapmışlardır.⁷⁸ Mesela, 1194/1780-1781 yılında vefat eden Yiğitbaşı Ahmed bin Mehmed hac yolunda vefat etmiştir. Yiğitbaşının üzerinden 542 kuruş çıkmıştır. İstanbul'daki değirmen ve diğer mallarının değeri 1688 kuruş tutmuştur. Böylelikle toplamda 2230 kuruş malı olan yiğitbaşının mirası kadı tarafından kardeşi Hatice ve vasisi Abdullah arasında pay edilmiştir.⁷⁹

Hukuken mirastan pay alma hakları olmamasına rağmen ölen hacının vasiyeti sebebiyle mirasa dâhil edilen kişiler olduğu da sicillere yansımıştır. Örneğin, El-Hac

⁷⁷Suat Donuk, (2017), "Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnamesi", *SUTAD*, S:41, s. 22.

⁷⁸Nevzat Erkan, (2019), "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, S.3, s.428-430.

⁷⁹İstanbul Mahkemesi, 44 Numaralı Sicil, 78.İstanbul Mahkemesi, 1193-1194/1779-1780,s.163-164.

Şaban b. Ali Abdullah adlı bir kişi yola çıkmadan önce yazdırdığı vasiyetnamede kayınvalidesi ve kölesi için de bir miktar mal vermiştir. Diğer vasiyet türünde ise hastalık veya yaşlılık nedeniyle hac vazifesini yerine getiremeyecek olanlar ile ilgilidir. Bu kişiler ölümlerinden sonra terekelerinden bir miktar para vererek hac vazifesini vekil aracılığı ile de olsa yerine getirmek istemişlerdir. Bu hüküm yazılırken bazı şartlar da konulmuştur. İlk başta hacca gönderilecek kişinin salih, güzel ahlaklı, İslamiyet'i yaşayan birisi olması istenmiştir. Ayrıca vasiyet sahibinin ölümünden sonra mirasçılarının bu duruma itiraz etmemesi için de şartlar konulmuştur. Hacca gönderilecek kişi için ayrılan meblağ dönemin şartlarına veya mirasçının mal varlığına göre değişiklik göstermiştir. Kayıtlara göre 1563'de 4800, 1591' de 9000, 1603'de 12000, 1714'de 20600, 1721'de 60000 akçe olarak bu meblağ değişiklik göstermiştir. Sicillerde hac yolculuğu yapmak için izin isteyen memurlar ile ilgili kayıtlara da rastlanmıştır. Örneğin, Askeri sınıfta görevli olan bir kişi hac yapmak için başvuruda bulunmuştur. Bu tip başvurularda tahkikat yapılır ve şahsın şüpheli bir durumu varsa izin verilmezdi. Hac ibadetini yapmalarında bir sakınca görülmeyen kişiler ise yerlerine bir vekil bırakarak yola çıkabilirlerdi.⁸⁰ 1111/1699-1700 yılında hacca gidecek olan Hassa Silahtarı İbrahim için Mısır Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya emir gönderilmiş, İbrahim'in güvenliğinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması emredilmiştir.⁸¹ İzin aldıktan sonra yolda vefat eden devlet görevlileri ile ilgili bilgilere de siciller aracılığı ile ulaşılmaktadır. Örneğin, hac yolculuğu için izin alan Abacılar Kethüdası İsmail hac yolunda vefat etmiştir. İsmail'in terekesi ile ilgili kayıtlar sicile kaydedildikten sonra yerine Yakup bin Osman tayin edilmiş ve devlet işlerinin aksamamasına gayret edilmiştir.⁸²

Hacılar genellikle yol masraflarını kendileri karşılamıştır. Ancak parası kalmayan kişilerin yol boyunca borç aldıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Borçların ödenmemesi durumunda ise kadiya başvurulmuştur. Örneğin, 1154/1741-1742 senesinde el-Hac Ahmed es-Seyyid'e verdiği borcu tahsil edemediği için mahkemeye başvuran bir kişinin kaydı bulunmaktadır. Öte yandan yola çıkmak için yeterli parası olmayan kişilerin borç yerine mallarını da sattıkları olmuştur. Örneğin, 1132/1719-1720'de el-Hac Mehmed b. Ömer Davutpaşa'daki saraç dükkânını 300 kuruş

⁸⁰Erkan, a.g.m. s.430-443.

⁸¹Temel, a.g.t. , s. 148-149.

⁸²İstanbul Kadı Sicilleri 25 Numaralı Sicil, 76. İstanbul Mahkemesi, 1180/1776-1777, s.276-177.

karşılığında İbrahim'e satmıştır. Bu alım satımlar yalnızca Müslümanlar arasında olmamış, duruma göre gayrimüslimlere de hac ibadetini yerine getirmek için mal satılmıştır. Ayrıca bir malın alıcısı aileden biri de olabilmekteydi. Mesela, 1132/1719-1720 yılında Musa Çelebi evini 600 kuruş karşılığında eşi Aişe'ye satmış ve bu parayla hacca gitmiştir. Hac yolculuğunda kişiler kendilerine yardımcı olmaları için kölelerini de yanlarında götürmüştür. Yolculuk sırasında fırsat bulup kaçan köleler yakalanarak tekrar sahiplerine teslim edilmiştir. Bu kabil işlemler de sicillere kaydedilmiştir.

Hac yolculuğundan geri dönen hacıların yaşadıkları problemler de kayıtlarda yer almıştır. Örneğin, hac vazifesi için yola çıkan Hacı İbrahim bin Osman işlerini yürütmek için kardeşini vekil bırakmıştır. Ancak geri döndüğünde gereksiz harcamaların yapıldığı ve zarara uğradığını söyleyerek mahkemeye başvurmuştur. Arabulucular sayesinde iki kardeş arasında anlaşma sağlanmıştır. Hac yolunda vefat ettiği düşünülen kişilerin geri dönmesi ile birlikte de yaşanan problemler mahkemeye taşınmıştır. Bu durumda kişiye malı, makamı ve görevi geri iade edilmiştir.⁸³

Hac yolunda vefat eden kişinin bir varisi yoksa malları hazineye devredilmiştir. Ancak geride varisleri olan kişi yolda vefat ederse iki tereke defteri tutulmuştur. Biri kişinin üzerinde bulunanların kaydedildiği defter diğeri de memleketinde tutulan defterdir. Defterlere göre kişinin borçları kapatılmış ve mal taksimi yapılmıştır. Vefat eden hacının geride bıraktığı bir yetim varsa onun hakları korunmuş vasileri reşit olana kadar yetimin malını korumak ile görevlendirilmiştir.⁸⁴

1.3. Hac Yolculuğunda Zahire Temini

Osmanlı hacıları için en önemli sorunlardan biri güvenlik biri de zahire temini olmuştur. Hacıların zahire ihtiyaçlarını karşılayan mühim merkez Mısır Eyaletiydi. Bunun yanı sıra Nablus, Gazze, Sayda ve Kudüs hacıların zahire ihtiyacını karşılayan yerler arasındaydı. Hac mevsiminden önce zahire temin edilerek ambarlara konulurdu. Bu hazırlıkların eksiksiz bir şekilde yapılması devlet için de oldukça önemliydi. Sık sık bölge yöneticilerine ve hac kervanında görevli olan kişilere fermanlar yazılarak konunun ehemmiyeti belirtilir ve görevini yerine getirmeyenler cezalandırılırdı.⁸⁵

⁸³Erkan, *a.g.t.* , s.444.

⁸⁴Erkan, *a.g.t.* , s.445.

⁸⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.127/27/1338.

Hac yolculuğuna çıkan hacılar kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılarıydı. Durumu iyi olmayan hacıların ihtiyaçları verilen yardımlar ile kervanda görevli olanlar ve askerlerin ihtiyaçları da devlet aracılığı ile karşılanmıştır. Bunun için kervanda Kılar-ı Hass-ı Hacc-ı Şerif dairesi kurulmuş, yiyecekler önceden hazırlanarak kalelerde muhafaza edilmiştir. Yoksul hacılar için de yiyecekler hazırlanarak mola yerlerinde padişahın adına çadırlar kurularak dağıtılırdı. Memlûk döneminde kurularak Osmanlı Devleti'nde de devamlılığını sürdüren vakıflar da yoksul hacılara peksimet dağıtarak ihtiyaçlarını karşılardı. İaşenin yeterli olmadığı durumda hac emiri bölge yöneticilerinden yardım istenirdi.⁸⁶

Mısır, tahıl yetiştirme konusunda zengin bir bölgeydi. Hac kervanının ihtiyaçlarını karşılamak için Mısır'dan bu bölgeye tahıl sevkıyatı yapılmıştır.⁸⁷ Mısır'da kurulan vakıflar da zahire temininde etkin bir rol oynamışlardır.⁸⁸ Mısır'ın Şam hacıları için de zahire sağlayan bir bölge olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, 10 Cemazeyilevvel 1112/ 23 Ekim 1700 yılında Mısır Valisi Mehmed Paşa Şam hacıları için Mısır irsaliyesinden masrafları karşılamıştır. Mısır'dan gönderilen tüm erzaklar tek tek kaydedilmiştir. 500 kantar mısır, 500 kantar arpa, 500 kantar pirinç gibi.⁸⁹ Bir sonraki sene de Mehmed Paşa Şam hacıları için erzak temin etmiştir. Ancak Mısır'dan istenilen para sevk edilememiş, hacıların mağdur olmaması için Enderun Hazinesinden 100.000 kuruş para Şam hacıları için gönderilmiştir.⁹⁰ 20 Cemazeyilevvel 1114/2 Kasım 1700 senesinde Şam Valisi ve Hac Emiri Arslan Paşa kapı halkıyla birlikte hacıları karşılamak üzere yola çıkmış, Mısır Valisi Mehmed Paşa da zahire teminini sağlamak üzere görevlendirilmiştir.⁹¹ 10 Cemazeyilahir 1118/ 19 Eylül 1706 yılındaki bir belgede Vezir Ali Paşa da hacıları koruyan askerler için arpa, bakla, pirinç, un, peksimet ve yağ gibi ihtiyaçları göndermiştir.⁹² Mısır, zahire teminin yanı sıra hazineinden gönderdiği paralar ile de hacılara destek olmuştur.⁹³ Örneğin, 11 Muharrem 1204/1 Ekim 1789 tarihine ait belgede hacıların güvenliğinin sağlanması için urbana ödenen para hac emirine teslim edilememiş, hacıların mağdur olmaması için Mısır Valisi Abdullah Paşa

⁸⁶Faroqhi, *a.g.e.*, s. 45-48.

⁸⁷Memiş, *a.g.m.*, s. 44.

⁸⁸Leeuwen, *a.g.m.*, s. 116.

⁸⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.111/1471.

⁹⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.112/391;394; AE.SAMD.III.194/18807.

⁹¹BOA.A.DVN.SMHM.d.112/1281.

⁹²BOA.A.DVN.SMHM.d.115/444.

⁹³BOA.A.DVN.SMHM.d.114/54.

gereken parayı urbana ödemiştir.⁹⁴ Bazen Mısır'dan gönderilen paranın ya da zahirenin zamanında teslim edilmediği belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, 20 Cemazeyilevvel 1158/ 20 Haziran 1745 yılında Muylic kabilesine hacılar için zahire dolu bir gemi göndermeleri emredilmiştir. Ancak kabile gemilerinin battığını iddia ederek zahire göndermek bir yana gemileri için para dahi talep etmişlerdir. Devlet bu durumun doğru olmadığını öğrenmiş ve sorumluların cezalandırılmasını emretmiştir.⁹⁵ Mısır Eyaleti asker sevkiyatı açısından da önemli bir bölge olup hac zamanı cerde için 500 nefer asker göndermiştir.⁹⁶

Arşiv belgelerinde sık sık zahire ile ilgili konulara değinilmiştir. Mesela, 10 Şaban 1138/13 Nisan 1726 tarihli bir belgeye göre Cebel-i Aclun ve Leccun sancakları hac mevsiminden önce hazırlık yapmak için görevlendirilmiştir. Bu nedenle devlet bölgeye emirler ve zabitler göndermiştir. Şehrizor Valisi İsmail Paşa cerde başbuğu olarak atanmış ve emrindeki askerler ile zahireyi toplayarak Müzeyrib sahrasına getirmiştir. Toplanan zahire ile hacıların ihtiyaçları karşılanmıştır.⁹⁷ Aynı tarihte gönderilen bir başka belgede Emir-i Hac ve Şam Valisi İsmail Paşa'nın da zahire temini ve Müzeyrib sahrasına nakli ile ilgilenmesi için emir verilmiştir.⁹⁸ Yine 29 Zilhicce 1207/7 Ağustos 1793 tarihindeki bir belgede Trablusşam ve Cerde Başbuğu Derviş Hasan Paşa'nın buğday ve peksimet tedarikini aksatmaması ve zamanında belirtilen yere sevk etmesi söylenmiştir.⁹⁹ 21 Rebiulevvel 1211/24 Eylül 1796 tarihli bir belgede hacıların Müzeyrib sahrasına varmadan önce hazırlıkların tamamlanması emredilmiştir. Trablusşam Beylerbeyi Halil Paşa'ya gönderilen emirde, kapı halkından zahire temin ederek Müzeyrib sahrasına sevk etmesi ve Hac Emiri ve Şam Valisi Abdullah Paşa'nın emrine girmesi istenmiştir.¹⁰⁰

Zahire toplandıktan sonra görevlilere teslim edilerek gerekli yerlere sevkiyatı yapılmıştır. Örneğin, 9 Şaban 1154/20 Ekim 1741 tarihli belge ile görevlendirilen Gazze Kaymakamı Mehmed Ağa ve Şam Muhafızı Süleyman Paşa zahire teslimatını sorunsuz bir şekilde tamamlamışlar ve bu durumu merkeze iletmışlerdir.¹⁰¹ Yine 29 Recep

⁹⁴BOA.C.ML.766/31214.

⁹⁵BOA.AE.SMHD.I.183/14240.

⁹⁶BOA.AE.SMHD.I.237/19036.

⁹⁷BOA.A.DVN.SMHD.d.133/628.

⁹⁸BOA.A.DVN.SMHD.d. 133/630.

⁹⁹BOA.AE.SSLM.367/20940.

¹⁰⁰BOA.AE.SSLM.274/15864.

¹⁰¹BOA.TS.MA.e 1072/35.

1169/29 Nisan 1756 yılında Nablus sancağı mütesellimi zuema ve timar erbabından topladığı zahireyi askerler ile birlikte Sayda Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya teslim etmiştir.¹⁰² 20 Cemazeyilahir 1155/22 Ağustos 1742 tarihinde Şam Valisi olan Süleyman Paşa zahire memuru olarak Yusuf Bey'i görevlendirmiştir. Yusuf Bey Müzeyrib Kalesi'nde bulunan Ali Bey'den zahireyi teslim alarak güzergâh üzerindeki diğer kalelere sevkiyat yapmıştır.¹⁰³ Bir başka belgede zahire ve hayvan sevkiyatı tamamlanarak Nasır bin Aliye'ye teslim edildiği bildirilmiştir.¹⁰⁴ 29 Zihicce 1183/16 Nisan 1770 tarihli belge incelendiğinde Nablus sancağındaki tüccar ve zuemanın bir araya gelerek iyi kalitedeki zahireyi Müzeyrib'e nakletmeleri istenmiştir. Müzeyrib'e ulaştırılan zahire Nablus Alaybeyi Abdülkadir'e teslim edilmiştir. Zahireyi toparlayan Alaybeyi Abdülkadir Şam'a hareket ederek hacıların ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁰⁵ Bu görevlendirmelere bakıldığında ehemmiyeti olan bu işin bölgede güvenilir bir kişiye teslim edildiği ve Müzeyrib Sahrası'nın toplanma yeri olduğu anlaşılmaktadır. Zahire için yaşanan sıkıntıların merkeze iletildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu durumda ise devlet zaman kaybetmeden yeni bir çözüm bularak hacıları mağdur etmemeye çalışmıştır. Örneğin, 27 Rebiulahir 1174/6 Aralık 1760 yılında Medine halkına dağıtılacak olan zahire için bir gecikme yaşanmıştır. Zahire, Süveyş Kanalı'ndan geçerek hacılara ulaştırılacaktır. Ancak gemi azlığı nedeniyle sevkiyat yapılamamıştır. Devlet yeni gemilerin kiralanmasını emretmiş ve zahire Yenbu İskeleyi'ne ulaştırılmıştır. Bu şekilde bir sıkıntının tekrar yaşanmaması için de gemilerin daha önceden ayarlanması emredilmiştir.¹⁰⁶

1.4. Hac Yolundaki İmar Faaliyetleri

Hacıların hamisi olduğunu söyleyen Osmanlı Devleti bu durumunu her daim pekiştirmeye çalışmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Haremeyn topraklarında imar faaliyetleri yapılmıştır. II. Selim döneminde Haremi Şerif'in revakları onarılmaya başlanmış, III. Murad döneminde de devam etmiştir. Hürrem Sultan Mekke ve Medine'de imarethane, Kanuni Sultan Süleyman ise medrese ve imarethane, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa da Mimar Sinan'a biri Mekke'de biri Medine'de bulunan iki tane hamam yaptırmıştır. Mekke ve Medine'de

¹⁰²BOA.C.EV.518/26165.

¹⁰³BOA.TS.MA.e.395/13.

¹⁰⁴BOA.TS.MA.e.1066/13.

¹⁰⁵BOA.DH.19/937; DVN.SMHM.d.111/1528; C.TZ.86/4284.

¹⁰⁶BOA.C.EV.321/16325.

yapılan binalar bu bölgede fiyatların yüksek olması nedeniyle daha pahalıya mal olmuştur.¹⁰⁷ Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın yaptırdığı imaretler hem hacıların rahat bir şekilde konaklamasına hem de günlük yiyecek ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak sağlamıştır. Sokullu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı şifahane hacılara hizmet eden bir kurum olmuştur. Safa ve Merve arasındaki say alanı düzenlenmiş, burada bulunan satıcıların hacıların ibadetlerine engel olduğu anlaşılarak satış yapmaları yasaklanmıştır. Aynı düzenlemeler Medine için de yapılmıştır. Harap olan eserler yenilenmiş, gerekli olan binalar inşa edilmiştir. Örneklerde görüldüğü üzere hacıların rahat ibadet yapabilmeleri için devlet büyük bir özen göstermiştir.¹⁰⁸

Haremeyn topraklarındaki imar faaliyetleri için görevlendirilecek olan kişilerin işinde mahir olmasına dikkat edilirdi. Restorasyon işinin başarılı bir şekilde yapılması devletin prestiji açısından çok önemliydi. Bölge yöneticisi ve hac emiri tarafından imar edilecek yerler daha önceden merkeze bildirilirdi.¹⁰⁹ Ayrıca sadrazam da hac zamanı yaklaştığında bölge yöneticilerine emirler göndererek tamir edilmesi gereken yerlerin bildirilmesini ister, gelen raporlara göre de tamir için hazırlıklar yapılırdı.¹¹⁰

Osmanlı Devleti hac mevsiminden önce hacıların geçecekleri yol üzerindeki menzil, külliye, kervansaray, cami, han, imaret, hamam, çeşme, kale, derbend, gibi birçok eserin bakımını üstlenirdi. Bunun yanı sıra gerekli görülürse yeni eserler de yapılırdı. Bu eserlerin yapılması yalnızca devlet tarafından üstlenilen bir iş olmaz, devlet adamları ve hayır sahipleri de imar faaliyetlerinde bulunurlardı.¹¹¹ Mesela, 1201/1786-1787, 1208/1793-1794, 1209/1794-1795 ve 1211/1796-1797 gibi tarihlerde devlet kapsamlı bir imar faaliyetinde bulunarak hacıların rahat etmesini sağlamıştır.¹¹²

Osmanlı sınırları dışından hac ibadeti için gelenlerin de kolaylıkla yolculuk yapmaları istenmiş ve çalışmalar bu açıdan da şekillenmiştir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin Arap ve Acem hacılara belirlediği yol güzergâhı üzerindeki Hersek Kasabası Derbend Köyü Boyalıca Deresi'ndeki kaldırımların tamir edilerek hacılar için hazırlanması istenmiştir. Kaldırım ve köprülerin tamir masrafları Valide Sultan

¹⁰⁷Suraiya Faroqhi, (1994), "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu" *X. Türk Tarih Kongresi*, C: V, s. 2110-2112.

¹⁰⁸Kurşun, a.g.m. , s. 285-299.

¹⁰⁹Ayaz, a.g.t. , s.191.

¹¹⁰BOA.TS.MA.e.792/52.

¹¹¹Turay, a.g.m. , s. 111.

¹¹²BOA.C.NF.1/13, 12/595; 43/2126; 53/2614.

evkafından karşılanmıştır. Bunun için mütevellilere ve Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed'e önceden ilam gönderilerek gerekenin yapılması emredilmiştir.¹¹³ Yine hac yolu üzerindeki Kutayfe ve Sase karyeleri harap halde olduğu için bu köylerdeki imaretlerin tamir edilmesi ve kurtarılmasına karar verilmiştir.¹¹⁴ 29 Zilhicce 1171/2 Eylül 1758 tarihli belgede hac yolu üzerindeki Bolvadin'de bulunan kaldırımlar Mîr-i mîran-ı hassa Hasan tarafından tamir edilmiştir.¹¹⁵ Hacıların konak menzili olarak 13 Şevval 1177/15 Nisan 1764 yılında Mefrak, Akabe ve Pirinç Ovası seçilmiştir. Bu nedenle burada bulunan kaleler ve su kuyuları tamir edilmiş ve bu bölgenin güvenliği için yüz nefer muhafız görevlendirilmiştir. Askerlerin masrafları ve levazım ihtiyaçları hesaplanarak defterlere kaydedilmiştir.¹¹⁶

Hacıların rahatı için merkezden bir halife atanarak bölgede incelemelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. 29 Safer 1205/7 Kasım 1790 tarihli bir belgede merkezden Hac Emiri İbrahim Efendi halife olarak tayin edilmiş ve Hersek ile Kız Derbendi arasındaki kaldırımların bakımsız olduğunu iletmıştır. Bildirilen bu rapor sonucunda harap olan tüm yerler tamir edilmiştir.¹¹⁷ Bu şekilde yağmur ve kar suları yapıları büyük zararlar verdiği için coğrafi koşullara uygun hareket edilmiştir. Yol üzerindeki yapılar harap olduğu gibi Mısır, Şam, Mescid-i Beytullah gibi yerler de zarar görmüştür. Daha önceki tarihler de yaşanan selden dolayı havuzların ve suyollarının zarar gördüğü merkeze bildirilmiş olup arşiv belgelerinde bu yazışmalar görülebilmektedir.¹¹⁸ 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798'e ait bir belgede merkezden gönderilen bir halife Karamürsel'de Hersek nahiyesindeki yağmur ve kar sularından zarar gören yerleri tespit etmiştir. Bu yerler hızlı bir şekilde onarılacak hacıların geçişi için hazırlanmıştır.¹¹⁹ 2 Cemazeyilahir 1213/11 Kasım 1798 tarihli belgede gelindiğinde Çifte Han ve Ramazanoğlu yaylasındaki hanın tamir edilmesi emredilmiştir. Masraflar için de Konya vilayetindeki bereketli madenler işaret edilmiştir. Bunun için Niğde mütesellimi ve Şücaeddin voyvodasına emirler gönderilerek gerekenin yapılması ve paranın tahsil edilerek zamanında gönderilmesi istenmiştir.¹²⁰

¹¹³BOA.AE.SAMD.184/17923.

¹¹⁴BOA.C.BLD.56/2754.

¹¹⁵BOA.AE.SMST.III.90/6732.

¹¹⁶BOA.C.NF.3/104.

¹¹⁷BOA.CEV.419/21202.

¹¹⁸BOA.C.BLD.18/879.

¹¹⁹BOA.AE.SSLM.III.256/14812.

¹²⁰BOA.C.NF.2/93.

Hacıların en önemli ihtiyaçlarından biri de su olmuştur. Suyollarının ve kuyuların tamiri hayati önem taşımıştır. Suyollarının bulunması için su bulucular, kuyuların tamir edilmesi için de mühendisler çalışmalar yapmışlardır. Keşifte bulunan görevliler tespit ettikleri yerleri keşif defterlerine yazarak saraya sunmuşlar uygun olan yerlerde çalışmalar yapılmıştır. Tamir masraflarının bir kısmı Şam Valisi tarafından bir kısmı da Cidde valiliği tarafından karşılanmıştır. Bölgede çalışma yapan görevlilerin sorumluluklarını yerine getirip getirmediği merkez tarafından sürekli kontrol edilmiş, gerekirse müfettişler gönderilmiştir. Devlet bu konuda büyük bir hassasiyet göstermiştir. Aksi takdirde bu konuda en ufak bir zafiyet hacıların su kıtlığı çekmesine neden olurdu. Yol üzerindeki su kuyularının yanı sıra hacıların bulunduğu Arafat'taki çeşme de sürekli bakım görmüştür. Çeşmenin masrafları için Haremeyn hazinesinden 3.000 kuruş her yıl düzenli olarak para gönderilmiştir. Hacılarla yol üzerinde su dağıtımıyla görevli olan sakalar önceden menzile vararak su havuzlarının doluluk oranını kontrol etmişler ve hacıların susuzluk çekmemesi için önlemler almışlardır. Eğer menzilde yeterli su yoksa bir önceki menzilden su nakledilmesi sağlanmıştır. Sakacılar tedarik edilen kırba ve çuvalların sağlam olduklarını kontrol etmekle de yükümlüdür. Çuval ve kırbalar her sene Kudüs'ten tedarik edilmiştir. Satın alınan malların parası zamanında ödenmiştir. Hac seyahatnamelerinde menziller anlatılırken, su ile ilgili bilgilere mutlaka değinilmiştir. Bazı menzillerde suyun hiç bulunmadığı sakalar ve bedeviler tarafından suyun başka yerden tedarik edilerek menzile sevk edildiği belirtilmiştir.¹²¹ El-Hıssa menzili için II. Mustafa döneminde oldukça geniş imar faaliyetleri başlamıştır. Bu bölge su tedariki için önemli bir bölge konumundaydı. Ancak şiddetli yağmurlar nedeniyle burada yolculuk yapmak zor olduğu için dönemin şartlarına göre külfeti çok olan bir işe girilerek yola taş döşenmiş ve hacıların yolculuğu kolaylaştırılmıştır.¹²² Belgelerde kaydedildiğine göre, 1142/1729-1730 yılında hacılar için önemli bir su kaynağı olan Asr Hurma Kuyusu'nun temizletilmesine dair bir ferman gönderilmiştir. Şam'dan kova ve kürekler getirilerek hac kafilesinde bulunan akkam¹²³, deveci ve katırcılara kuyu temizletilmiştir.¹²⁴ 29 Cemazeyilevvel 1144/29 Kasım 1731 senesinde hac emiri olan Abdullah Paşa Aneze ve Zatü'l-Hicce havuzlarını ve yol boyundaki kaldırımları tamir ettirmiştir. 53.500 kuruşluk tadilat

¹²¹Ayaz, *a.g.t.*, s. 180-185.

¹²²Güler, *a.g.m.*, s.705.

¹²³Deve sürücüsü.

¹²⁴BOA.C.EV.458/23168.

bedeli devlet tarafından karşılanmıştır. Aynı sene Haydar ve Belka kaleleri ile Mefrak'taki havuz ve Tabut kuyusu valide sultanın gönderdiği 10.000 kuruş ile tamir ettirilmiştir. Harcamaların nereye yapıldığına dair bir rapor merkeze gönderilmiştir. Yapılan tamirlerin incelenmesi için de bir heyet gönderilmiştir.¹²⁵ 20 Recep 1149/24 Kasım 1736 ait bir belgeye göre Nablus, Kudüs, Aclun gibi birçok bölgede imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Ancak Nablus mutasarrıfı Nablus'da yapılan imar faaliyetleri için hazinesinde yeterince para olmadığını Şam Valisi ve Hac Emiri Hüseyin Paşa'ya bildirmiş, paşa gereken parayı göndermiştir.¹²⁶

Hacıların su ihtiyaçlarını karşılamak için devlet erkânından ve sultanın ailesinden birçok kişi vakıf eserleri meydana getirmiştir. Böylelikle hacılar için çok önemli olan bu ihtiyacın sorunsuz bir şekilde karşılanması sağlanmıştır. Vakıflara bağlı olan sakaların görevlerini yerine eksiksiz bir şekilde getirmeleri vakıf yöneticileri tarafından denetlenmiştir. Mesela, 1126/1714-1715 senesinde Valide Sultan tarafından kurulan vakıfların tam işlemedikleri anlaşılmıştır. Dönemin padişahı III. Ahmed sakaların su tedariki için gönderilen paraları kendileri için harcadıklarını tespit etmiş, buna karşın Şam hac emirine bir ferman göndermiş ve sorumluların tespit edilerek hemen cezalandırılmasını emretmiştir. Hac emirlerine suyolları için vakfedilen vakıflara ait vakfiyelerin bir örneği teslim edilmiştir. Böylelikle hac emirleri, sakaların başına bir nazır tayin ederek görevlerini yerine getirip getirmediklerine dair kontrolü sağlamışlardır.¹²⁷

İstanbul'dan yola çıkan hacıların su ihtiyacını karşılamak için iki sakabaşı tayin edilir, yol güzergâhı boyunca da su temini için kaleler ve birkeler kurulurdu. Bu birkelerin temizlenmesi ve hazır durumda bulunması için de devlet birçok görevli istihdam ederdi. Şam valisi kervanın ihtiyaçlarını karşılamak için önemli rol oynar, kapıcıbaşı ile birlikte Şam'dan ayrılmadan hacıların ihtiyaçları karşılardı. Yolculuk sırasında bu hazırlıklar yeterli olmazsa ek harcamalar yapılır, hacılar mağdur edilmemiştir. İhtiyaç halinde Şam defterdarına kervana erzak tedariki için borç para verme yetkisi dahi verilmiştir.¹²⁸ Zahir tedariki kervanda yolculuk yapan hacı adaylarının sayısına göre yapılırdı. Gemi ile yolculuk başladıktan sonra yolculuğun

¹²⁵Erken, *a.g.t.* , s. 57-58.

¹²⁶BOA.TS.MA.e.1066/16.

¹²⁷Erken, *a.g.t.* , s. 37.

¹²⁸Armağan, *a.g.m.* , s. 80-81.

süresi kısalmış ancak hacı adaylarının sayısı artmıştır. Bu nedenle hazırlıklar yeni durum göz önüne alarak yapılmıştır. Mısır'dan hacılar için tahıl gönderildiğinde bu iş için deşişe nazırı görevlendirilir, nazır, tahıl ve para verecek olan yerleri tespit ederek bunları toplar ve hac emirine teslim ederdi.¹²⁹

Hac menzillerinde yağmur sularından meydana gelen birkeler, bölgelerden geçirilmiş ve bu bölgelere yağmur sularının toplandığı su kuyuları inşa edilmiştir. Ancak yağmur nedeniyle sel baskınları da başka bir sorun olarak hacı adaylarının karşısına çıkmıştır. Örneğin, El-Hıssa menzilinde böyle bir durum söz konusu olmuştur. Çok fazla yağmur alan bu bölgede hacıların rahat yolculuk yapabilmeleri için yollara taş döşenmiş ancak yaşanan seller nedeniyle hacılar mallarını ve canlarını kaybetmişlerdir. Kaybolan eşyalar çevre kabileler tarafından yağmalanmıştır.¹³⁰

Menzillerde hac zamanı çok fazla insan yoğunluğu ve alışveriş olduğu için bu yerler önemli ticaret merkezleri haline gelmişti. Hac mevsimi tüccarlar için ticaret zamanı olarak görülmüştür. Birçok bölgeden hac zamanı buraya gelen tüccarlar menzillerde ve Haremeyn'de pazarlar kurmuşlardır. Alışveriş yapan hacıların rahatı düşünülerek pazar yerleri önceden belirlenerek temizlenmiştir. İmar için gönderilen görevliler bu yerleri de hazırlamak ile sorumlu tutulmuşlardır. Hac zamanında hacılara hizmet edenlerin konakladıkları binalar da devlet tarafından yenilenmiştir. Böylece hizmetlerin aksamamasına çalışılmıştır. Ayrıca hacıların konaklayacakları yerlerde de inşaat faaliyetleri sürmüştür.¹³¹ Yol üzerinde bulunan kale ve derbendler de sık sık tadilata uğramıştır. Güvenlik için bu konuda devlet sürekli çalışmalar yapmıştır.¹³²

Osmanlı Devleti kutsal toprakların imarını oldukça önemsemiştir. Masraflar için ayrı bir meblağ ayırdığı gibi malzemeyi de çevreden temin Kutsal beldelerin imarına gereken inşaat malzemesinin temini için Mekke ve civarı yeterli olmadığından malzemeler dışarıdan getirilmiş bu da maliyeti artırmıştır. Ancak buna rağmen, kullanılacak malzemenin en iyisi getirilmiştir. Bazen İstanbul'da imal edilen malzemeler Mekke'ye sevk edilmiş ve montajı burada yapılmıştır. Mısır, Şam veya

¹²⁹Orhan Kılıç, (2007), "Osmanlı Devleti'nde Hac Emriği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, s. 160-161.

¹³⁰Güler, a.g.m. , s. 706.

¹³¹Ayaz, a.g.t. , s. 185-190.

¹³²Ümit Ekin, (2002), *Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 394.

Anadolu'dan ehil ustalar getirtilerek iş onlara teslim edilmiştir. Devlet yalnızca tamir faaliyetleri değil aydınlatma ve temizlik ile de yakından ilgilenmiştir. Yapılan imar faaliyetleri ile birlikte yeni bir mimari tarz da oluşmaya başlamıştır. Mesela Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kâbe sel felaketine maruz kaldığında etrafının genişletilmesi için talimat verilmiştir. Girişilen bu imar faaliyetleri III. Murad dönemine kadar devam etmiştir. Bu teşebbüsler sırasında yerli ulemanın da fikri alınarak tavaf alanının genişletilmesi ve hacıların rahat ibadet yapmaları sağlanmıştır. III. Murad döneminde yine Kâbe'nin kapıları yenilenmiş, medrese, tekke ve diğer binalar tamir edilmiştir. Hac zamanında kutsal toprakların çok kalabalık olması temizlik sorununu da ortaya çıkarmıştır. Atılan çöpler nedeniyle kanallar tıkanmış ve bu konu merkeze kadar ulaşmıştır. Devlet bunun için düzenlemeler yapmış, bölge yöneticileri uyarılmıştır. Hatta yalnız bu iş ile ilgilenen vakıflar kurulmuştur. Bunun yanı sıra Zemzem suyundan hacıların daha rahat faydalanabilmesi için makaralar yapılmış ve suya daha kolay ulaşılması sağlanmıştır.¹³³

Hacıların güvenliği göz önünde bulundurulduğu için yol üzerinde bulunan kalelerin onarımı da çok önemli olmuştur. Örneğin, 3 Rebiulevvel 1182/18 Temmuz 1768'deki bir belgeye göre Adana'da bulunan Kurdkulağı Kalesi'ndeki mescid, han ve odaların tamir edilmesi emredilmiş, hacıların rahat etmesi sağlanmıştır.¹³⁴ Şerif-i Takiyye'ye ait su kuyusu ve fiskiyesi de surrenin tahsil edilmesi ile birlikte tamir edilmiştir.¹³⁵ 27 Cemazeyilevvel 1121/4 Ağustos 1709 yılındaki bir belgede ifade edildiğine göre, Şam valisi ve Hac Emiri Nasuh Paşa, Şam cizye vergisi ve Halep Muhassıllığından tahsil ettiği 15.000 kuruş ile Eşmeler Kalesi'nin onarımını sağlamıştır.¹³⁶ Yapılan masraflar defterlere tek tek kaydedilerek merkeze rapor verilmiştir.¹³⁷ 6 Rebiulahir 1122/ 4 Haziran 1710 yılına ait yazışmadan anlaşıldığına göre aynı kale tadilat görmüştür.¹³⁸ Masraflar Halep Mutasarrıflığı'ndan ödenmiştir.¹³⁹ İmar faaliyetleri içinde köprü onarımına da özen gösterilmiştir. Örneğin, Katpana Kalesi civarında Tabut korusundaki köprü onarılmıştır.¹⁴⁰ Mevcut eserlerin tamir

¹³³Kurşun, a.g.m. , s.285-292.

¹³⁴BOA.C.EV.601/30339.

¹³⁵BOA.C.EV.130/6690.

¹³⁶BOA.C.ML.634/26054.

¹³⁷BOA.AE.SAMD.44/4343.

¹³⁸BOA.AE.SAMD.107/10547.

¹³⁹BOA.AE.SAMD.107/10556.

¹⁴⁰BOA.İE.NF.I.78.

edilmesinin yanı sıra hacılara fayda sağlayabilecek yeni binalar da inşa edilmiş ve bunun için hiçbir masraftan kaçınılmamıştır. Daha önceki yıllara ait bir belgede (29 Zilhicce 1176/11 Temmuz 1763) tarihli Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa'nın hacıların urban eşkiyasından korunabilmesi için Pirinç Ovası'nda yeni bir kale inşa etmek istediği ifade edilmiştir. Bunun için merkeze bir yazı yazılmış ve bu kalenin gerekli olduğuna karar verilmiştir. Kale inşası için onay alan Osman Paşa inşaat için gerekli hazırlıklara başlamıştır.¹⁴¹

Hac yolu üzerindeki bazı bölgelerin savunulması zor ve saldırıya açıktı. Bu nedenle devlet farklı tedbirler almıştır. 22 Recep 1145/8 Ocak 1733 yılına ait bir belgeye göre İki Kuyulu mevkiinde Tedmür bölgesinin savunulması zor olduğu için mukataa olarak Süleyman Paşa'ya devredilmiştir. Böylelikle devlet bu topraklardan hem gelir elde etmiş hem de bölgenin güvenliği sağlanmıştır.¹⁴² 20 Rebiulahir 1180/25 Eylül 1766 yılındaki belgeye göre Kurtkulağı'nda bulunan han, mescid, kale gibi yerlerin imarı için bir keşif heyeti gönderilmiştir. Bu imardan sonra gönderilen 400 nefer ile birlikte hacıların güvenliği sağlanmıştır.¹⁴³ Devlet yalnızca Şam hacılarının güvenliği için önlemler alarak imar faaliyetlerinde bulunmamıştır. Mısır hacıları için de aynı özen gösterilmiştir. Örneğin, 8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774 yılına ait belgeye göre Fiyom Vilayeti'ndeki köprü ve Acrud ile Nahl kaleleri yağmur sularından zarar görerek yıpranmıştır. Hazineden gönderilen para ile bu yerler onarılmıştır.¹⁴⁴ İmar faaliyetlerinin yeterli gelmemesi veya hac zamanına yetişmemesi durumunda hacıların rahatı ve güvenliği düşünülerek yol güzergâhı değiştirilmiştir. Örneğin, 29 Recep 1203/25 Nisan 1789 tarihli yazışmaya göre, Misis Köprüsü yıkılmıştır. Köprü'nün hacılar gelene kadar tamir edilmesi söz konusu olmadığı için hacılar Ereğli üzerinden yolculuk etmiştir.¹⁴⁵ Hacıların takip edecekleri bu yol devlet tarafından belirlenmiş ve tüm bölge yöneticilerine de bildirilmiştir.¹⁴⁶

Halife unvanına sahip Osmanlı padişahları bu sıfatları gereği hac yollarındaki imar faaliyetleri ile ilgilenmemiş, tüm Osmanlı ülkesindeki Müslümanların emniyetini sağlayacak olan imar faaliyetlerine girişmiştir. Mesela Kırım'da Akıntı Burnu, Tamruk,

¹⁴¹BOA.AE.SMST.203/15952.

¹⁴²BOA.C.ML.749/30542.

¹⁴³BOA.C.AS.76/3559; 104/4724.

¹⁴⁴BOA.AE.SMST.III.147/11569.

¹⁴⁵BOA.C.EV.628/31660; HAT.1383/54692.

¹⁴⁶BOA.C.EV.628/31675.

Tamam ve Kerç Boğazı'nda yapılacak olan kalelerin inşası ile ilgilenmişler, böylelikle orada yaşayan Müslümanların da emniyeti sağlanmıştır. Bunun için gereken malzeme ve işçi bölgeye sevk edilmiştir.¹⁴⁷

1.5. Hac Masrafları

Osmanlı Devleti yeni fethettiği bölgedeki kurallara bölgelerdeki mevcut yapıyı koruma konusundaki politikasını Mekke ve Medine'nin yönetimini devraldıktan sonra da takip etmişti. Hicaz'ın yönetimini burada tesis olunan Osmanlı idaresi eskiden beri uygulanan vergilerin birçoğuna dokunmayarak bu anlayışını sürdürmüştür. Osmanlı burada alınan vergilerin birçoğu kutsal topraklar için yapılan harcamalar ve yardımlar Memlûk dönemine eşit bir şekilde dönemindeki gibi olmuş, hatta Osmanlı yönetiminin benimsenmesi için bu harcamaların daha da fazla yapıldığı görülmüştür. Mekke'de bir tarım arazisi olmadığı için bu bölgeye yapılan öncelikli harcamalar gıda temini için olmuştur. Medine'de Mekke'ye göre daha fazla tarım, arazi ve su kaynağı bulunmasına rağmen özellikle hac zamanları nüfusun artmasından dolayı bu kaynaklar yeterli olmamıştır. Devlet tarafından yapılan harcamaların yanı sıra bu bölgeye hayrî kurumlar tarafından yapılan yardımlar da oldukça fazladır. Hicaz'ın yönetimi Osmanlı'ya geçmeden önce de padişahların Haremeyn için vakıflar kurdukları ve yardımlar gönderdikleri görülmüştür. Örneğin d'Ohsson'un aktardığına göre, II. Bayezid Medine halkına 14.000 altın bağışlamıştır. Dolayısıyla daha Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Haremeyn'e yapılan yardımlar kurumsal hale gelmiştir.¹⁴⁸

17. yüzyıldan sonra bu bölgede harcamalar önemli bir dikkate değer bir oranda artmıştır. Bunun nedeni hacıları tehdit eden urban saldırılarının yoğunlaşmasıdır. Hacıların güvenli bir şekilde yolculuk edebilmeleri için urbana istedikleri ödemeleri yapan devletin, mali açıdan zorlandığı dönemlerde dahi bu ödemeyi düzenli bir şekilde yaptığı görülmüştür. Devlet'in hacılar için gereken para ve zahireyi sevk etme, depolama ve koruma konusunda gösterdiği bütün çabaya rağmen bazı durumlarda yeterli olamadığı görülmüştür. Mesela, çölden geçen hayvanların telef olması bile büyük bir masraf kalemi olmuştur. Harcamalar sırasında Mısır vakıflarının gelirleri hariç yalnızca Mısır'dan %10'luk bir bütçe hacıların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. Mısır vakıflarının gelirleri vakfedilen köylerden karşılanmıştır. Ancak

¹⁴⁷BOA.A.DVN.SNMH.d.6/2, 6/34.

¹⁴⁸Faroqhi, *a.g.e.*, s. 82-85.

zamanla bu yeterli olmadığı için zamanla yeni köyler eklenerek artan masraflar karşılanmaya çalışılmıştır. Vakıf gelirlerinde yapılan yolsuzluk ve toplanan vergilere yöneticiler tarafından el konulması gibi usulsüzlükler nedeniyle devlet sık sık vakıf yöneticilerini değiştirerek önlem almaya çalışmıştır. Böylelikle vakfın gelirleri doğrudan hacılara aktarılmıştır. Mısır'ın yanı sıra İstanbul, Edirne, Bursa, Karaman, Rum, Maraş, Diyarbakır gibi Anadolu'da ve Rumeli'de Haremeyn için vakıflar kurulmuş ve masraflar karşılanmıştır.¹⁴⁹

Devlet toplanan paraların ve tahılın idaresinde de sıkıntılar yaşamıştır. Tahıllar için yetersiz deponun olması tahılın bozulmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra tahılın sevkiyatındaki gecikme de hacıları sıkıntıya düşürmüştür. Bu nedenle gereken depo yapım masraflarını da karşılamak devlet için bir başka sorun olmuştur. Bedeviler tarafından teslimatı yapılan tahılların toprak ile karıştırılarak hileli bir şekilde teslim edilmesi de evraklarda belirtilen ayrı bir konuydu. Bedevilerin ihtiyaçlarının karşılanarak böyle hilelere başvurmamaları ve hacıların mağdur olmaması için devlet önlemler almıştır. Gönderilen yardımların ihtiyaç sahipleri dışındaki kişilere dağıtılması da hac masraflarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle defterlere ihtiyaç sahibi olan kişilerin adları tek tek yazılarak yalnızca bu kişilere yardım gönderilmesi istenmiştir. Bunun dışındaki kişiler bu yardımdan faydalanamamıştır.¹⁵⁰

Hac masrafları için gönderilen paralar incelendiğinde 18.yüzyılın ilk çeyreğinde büyük deşışeden¹⁵¹ yılda 65.000 küçük deşışeden yıllık 10.000 akçe para ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu masraflar dikkate alınarak Anadolu ve Rumeli'den toplam 28.000 altın, Mısır'dan 23.000 altın, Cidde gümrüklerinden 90.000 altın gönderilmiştir.¹⁵² Şam, Kudüs, Nablus, Hama, Maarratü'l-Numan, Sayda Trablusşam, Aclun ve Leccun sancaklarının mukataa ve cizye gelirleri de hacıların masraflarını karşılamak için kullanılmıştır. Gönderilen paralar arşiv belgelerinden de takip edilebilmektedir. Örneğin, 1120/1708-1709 senesinde yapılan hac masrafları ve gelirleri kayıtlarda yer almıştır. Şam Valisi ve Hac Emiri Nasuh Paşa bütün gelirleri toplayarak gereken harcamaları gerçekleştirmiştir. Paşaya Trablusşam Mukataasından 50.000 kuruş, Hama Mukataasından 30.000 kuruş, Sayda Mukataasından 30.000 kuruş,

¹⁴⁹Faroqhi, *a.g.e.* , s. 85-89.

¹⁵⁰Faroqhi, *a.g.e.* , s. 89-95.

¹⁵¹Deşişe: dövülerek öğütülen buğday ya da arpaya verilen isimdir.

¹⁵²Faroqhi, *a.g.e.* , s. 95-99.

Baalbek Mukataasından 15.00 kuruş, Halep Mukataasından 10.000 kuruş, Yafa Mukataasından 5.281 kuruş, Trablusşam cizyesinden 22.500 kuruş, Şam cizyesinden 15.000 kuruş, Halep cizyesinden 10.000 kuruş, Halep Muhassallığından 21.581 kuruş, Nablus- Gazze- Remle zeamet ve tımar bedelinden 8.000 kuruş tahsil edilerek teslim edilmiştir. Harcamalar incelendiği zaman en fazla ödenek 102.841 kuruş ile urbana, 100.219 kuruş da hacıları korumakla görevli piyade ve süvarilere ödenmiştir. 80.000 kuruş hac kileri için harcanmıştır. 16.000 kuruş yerli askerlere, 40.000 kuruş deve kiralarna verilmiştir. Senelere göre toplanan vergilerin miktarları değişiklik göstermiş olsa da genel olarak yapılan harcamalar için gereken paralar bu sancaklardan toplanmıştır. Sancaklardan istenilen paranın gecikmesi durumunda diğer bölgelerden para transfer edilmiştir. Yaşanan gecikmeden dolayı bir suiistimal varsa devlet sorumluları cezalandırmıştır. Ancak hiçbir durumda hacıların mağdur edilmesine izin verilmemiştir. Mısır hazinesinden de hac yolu masrafları için para aktarılmıştır. Bu paranın geç kalması durumunda devlet padişahın onayı ile birlikte Enderun hazinesinden Şam'a para aktarmıştır. Borç olarak verilen bu para hac dönüşüne kadar hac emiri tarafından toplanarak tekrar hazineye iade edilmiştir. Örneğin, 29 Cemazeyilahir 1114/20 Kasım 1702 senesindeki belgede anlatılan bir hadisede, Rakka valisi ve Şam valisi arasında yaşanan gerginlik nedeniyle zahire ve paranın teslimatında bir gecikme yaşanmıştır. Konunun merkeze iletilmesi ile birlikte oldukça sert önlemler alınarak bu durum ortadan kaldırılmış, bir mübaşir atanarak organizasyonun kusursuz işlemesi sağlanmıştır.¹⁵³

Yukarıda görüldüğü üzere hac organizasyonu oldukça kapsamlı bir faaliyet olup lojistik, güvenlik gibi sorunların yanı sıra masrafların karşılanması da her zaman önemli olmuştur. Bu sorunlardan birinin çözülmemesi demek hac ibadetinin sekteye uğraması demektir. Bu nedenle devlet masraflar için gereken paranın toplanması konusuna titizlikle yaklaşmıştır. Vergi toplanan sancak ve eyaletlerin yöneticilerine tek tek emir göndermiştir. Hac masraflarının karşılanması için cizye vergileri, mukataa gelirleri önemli bir kaynak oluşturmıştır. Bu doğrultuda 10 Cemazeyilahir 1118/19 Eylül 1706 tarihinde Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya gönderilen emirde masrafların karşılanması için Şam cizye hasılatından bir kısmının hac emirinin görevlendirdiği bir

¹⁵³Erken, *a.g.t.* , s. 182- 195; BOA.AE.SABH.I.154/10304; 237/15807; 346/24807.

kişiyi eksiksiz ve zamanında teslim edilmesi istenmiştir.¹⁵⁴ Aynı sene masraflar için Halep bölgesinde toplanan cizye de hac masrafları için kullanılmıştır. Aynı maksatla Halep Valisi İbrahim Paşa'dan 1500 kuruşu hac emirinin görevlendirdiği kişiyi teslim etmesi istenmiştir.¹⁵⁵ İbrahim Paşa aynı zamanda Halep Muhassallığı'ndan 500 nefer için 25.000 kuruş göndermiştir.¹⁵⁶ Şam valisi, kadısı, zuema ve timar erbabı 20.000 kuruş;¹⁵⁷ Tarsus kadısı ve Mukataa emiri 1500 neferin ulufe masrafları için Tarsus Mukataasından 1117 kese altın;¹⁵⁸ Adana beylerbeyi Mustafa ve Adana kadısı 1500 piyade ve süvari için Adana Mukataasından 1117 kese altın;¹⁵⁹ Karaman valisi Karaman eyaleti gelirlerinden 1119 kese altın göndermişlerdir.¹⁶⁰ 1200/1785-1786 yılında Şam Valisi ve Hac emiri Cezzar Ahmed Paşa hac masrafları için Sayda eyaletinin cizye vergilerinden gelen para ile ödeme yapmıştır.¹⁶¹ Sayda ve Beyrut Valisi Mehmed Paşa da mukataa malından 1100 lira,¹⁶² Trablusşam Beylerbeyi Mustafa Paşa Trablusşam Mukataasından 1100 kuruş hac emirinin görevlendirdiği kişiyi teslim etmişlerdir.¹⁶³ Şam Valisi Süleyman Paşa Şam defterdarlığı ve timar gelirinden de para ayırmıştır. Bu para ile urban surresi, deve kiralınması gibi masraflar karşılanmıştır.¹⁶⁴ Yine Adana Beylerbeyi Mustafa Paşa¹⁶⁵ ve Trablusşam Beylerbeyi Mustafa Paşa cizye hasılatı ve Yahudi cizyedarından vergi tahsil ederek hac masrafları için göndermiştir.¹⁶⁶

Devlet sancaklara emir gönderdiği zaman paranın istediği yerde ve zamanında eksiksiz bir şekilde hazırlanmasını isterdi. Mesela, 29 Ramazan 1119/24 Aralık 1707 yılında bir emir gönderilerek on gün önce gönderilen emirde istenilen paranın bir an evvel teslim edilmesi emredilmiştir. Gecikme nedeniyle yaşanacak sıkıntıları önlemek için devlet tarafından paranın sevkıyatı hassasiyetle kontrol edilmiştir.¹⁶⁷ Hacıların iâşe, hayvan yemi gibi ihtiyaçları ortaya çıktığında Şam valisi ve Hac Emiri olan Süleyman Paşa Şam hazinesinden masrafları karşılamış ve yol üzerindeki kalelere zahire sevkıyatı

¹⁵⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.115/455.

¹⁵⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.115/446.

¹⁵⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.115/447.

¹⁵⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.115/454.

¹⁵⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/455.

¹⁵⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.115/456.

¹⁶⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.115/458.

¹⁶¹BOAC.AS. 429/17801.

¹⁶²BOA.A.DVN.SMHM.d.115/449.

¹⁶³BOA.A.DVN.SMHM.d.115/452.

¹⁶⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.115/461.

¹⁶⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.115/462.

¹⁶⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.115/463.

¹⁶⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1994.

yaparak hacıların rahat bir yolculuk geçirmelerini sağlamıştır.¹⁶⁸ Hacıları eşkıyadan koruyan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için 1134/1721-1722 yılında Vezir Ahmed Paşa asker bedeli olarak Halep Valisi Recep Paşa'ya 5000 lira para vermiştir. Nablus, Gazze ve Kudüs'ten de gelen paralar ile askerlerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca Diyarbakır eyaletinden de bir süvari birlik gönderilerek askeri güce destek olunmuştur.¹⁶⁹ 17 Recep 1154/28 Eylül 1741 yılına ait belgede Hammad bin Süleyman ve Hammad bin Hicazi Gazze Kaymakamı Mehmed Ağa'dan 6140 lira teslim almışlardır. Şam Valisi ve Hac Emiri Süleyman Paşa toplanan bu para ve yüz otuz yük arpa ile yol üzerindeki kalelere dağıtılmaları için Hammad bin Süleyman ve Hammad bin Hicazi'ye görev vermiştir.¹⁷⁰ Gönderilen bu zahire Aynulecd Mütessellimi Gasnzade es-Seyid Yahya Bey, Beracis bin Reşid ve Şam hac yolundaki Cefiman Kalesi görevlilerine teslim edilmiştir.¹⁷¹

Devletin hac emirlerine gönderdiği buyrulduklar karşılaştırıldığında, hacıları korumakla görevli askerler için gereken paranın farklı bölgelerden toplandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 1145/1732-1733 yılında Sayda ve tabi olan mukataasından, Trablus ve tabi olan mukataasından ve Aydın ve tabi olan mukataasından masrafların karşılanması emredilmişken¹⁷² 1169/1755-1756 yılında Humus ve tabi olan mukataasından masrafların karşılanması emredilmiştir.¹⁷³ 1178/1764-1765 yılında Maaratünnuman ve Kefertab mukataasından,¹⁷⁴ 29 Zilhicce 1180/28 Mayıs 1767 yılında Hama hasları ve tabi olan mukataasından masraflar karşılanmıştır.¹⁷⁵ Hama sancağından masraflar için para gönderilmesinin yanı sıra yağ, ip, barut, kil, astar gibi malzemeler de temin edilmiştir.¹⁷⁶ Aynı yıl Trablusşam mukataası, Hısnülekrad nahiyesi ve Mezari mukataasından masraflar için ödeme yapılmıştır.¹⁷⁷

Çevredeki bölgelerden gönderilen paraların yanı sıra masrafların karşılanması için bazı devlet adamları kendi gelirlerinden de harcama yapmışlardır. Cezzar Paşa

¹⁶⁸BOA.TS.MA.e.152/40,41,42,43,44.

¹⁶⁹Cihan Sevim, (2019), *130, 131, 132 ve 133 Nolu Mühimme Defterlerinde Diyarbekir Eyaleti İle İlgili Hükümler (M.1720-1726)- (H.1133-1138)*, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt, s. 72-73.

¹⁷⁰BOA.TS.MA.e.1066/9,12

¹⁷¹BOA.TS.MA.e.1072 /36.

¹⁷²BOA.AE.SMHD.190/6116.

¹⁷³BOA.AE.SMST.316/25465.

¹⁷⁴BOA.AE.SMST.317/25472.

¹⁷⁵BOA.AE.SMST.317/25481.

¹⁷⁶BOA.AE.SOSM.III.89/6842.

¹⁷⁷BOA.AE.SOSM.42/2917.

bunlardan biridir. 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790 yılında hac masrafları için harcama yapan paşaya hac sonrasında verdiği para geri ödenmiştir. Cezzar Paşa'nın ne kadar ve nereye harcama yaptığını tespit edip ödeme yapma işi Şam Valisi, defterdarı ve şeyhülislamına verilmiştir.¹⁷⁸ 29 Zilkade 1178/20 Mayıs 1765 yılındaki belgeye göre Trablusşam Beylerbeyi Mehmed Paşa Sayda'dan gelen beş yüz neferin masraflarını karşılamış ve parası hac sonrasında miriden ödenmiştir.¹⁷⁹

Kendi bütçelerinden harcama yapanlar hac ibadeti için organizasyona katkı sağlamışlardır.22 Şevval 1158/17 Kasım 1745-1746 yılındaki belgeye göre Sayda Valisi Vezir Ali Paşa cerde askeri ihtiyaçları için kapıcıbaşı Süleyman Ağa'ya 10.000 kuruş ödemiştir.¹⁸⁰ Hac görevlilerinden olan Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Derviş Hasan Paşa da hac kileri masrafları için kendi hissesine düşen parayı ödemiştir.¹⁸¹ Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Abdullah Paşa da hac kileri masrafları için Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Halil Paşa'nın uhdesinde bulunan maktu mallardan aldığı bu para ile masrafları karşılamıştır.¹⁸² Cidde üzerinden Medine'ye gönderilen malların masraflarını Hac Emiri Azimzade Süleyman Paşa ödemiş ve bu durum merkeze bildirilmiştir.¹⁸³ 1 Cemazeyilevvel 1155/4 Temmuz 1742 yılındaki belgede askerlerin masraflarını karşılamak için gönderilen para yeterli gelmeyince Hac Emiri Süleyman Paşa tarafından kalan masraflar karşılanmış ve defterlere kaydedilmiştir.¹⁸⁴ 1121/1709-1710 yılında hacıları muhafaza eden süvari ve piyadelerin masrafları Hac Emiri Nasuh Paşa tarafından ödenmiştir.¹⁸⁵ 1 Rebiulevvel 1211/4 Eylül 1796 yılında ise Trablusşam Beylerbeyi Hüseyin Paşa ve Trablusşam Valisi Musa Paşa'nın bu masrafları üstlendiği görülmektedir.¹⁸⁶

Görevliler masrafların bir kısmını kendileri karşılamaya çalışmış olsalar da masrafların artması nedeniyle buna yanıt verememişlerdir. Bu durumda devletten yardım istemişlerdir. 19 Muharrem 1186/22 Nisan 1772 yılındaki belgeye göre Şam-Trablus Valisi ve Cerde başbuğluğu görevi bir kişiye verilmiştir. Artan masraflar ile

¹⁷⁸BOA.HAT.1396/560007.

¹⁷⁹BOA.C.ML.738/ 30106.

¹⁸⁰BOA.TS.MA.e.582/18.

¹⁸¹BOA.C.ML.708/28904.

¹⁸²BOA.AE.SSLM.216/12667.

¹⁸³BOA.TS.MA.e.537/41.

¹⁸⁴BOA.TS.MA.e.1062/43.

¹⁸⁵BOA.AE.SAMD.120/11816.

¹⁸⁶BAO.C.DH.178/8900.

birlikte yardım talep edilince levendlerin masrafları için 25.000 kuruş ve topların masrafları için de 8.000 kuruş gönderilmiştir. Aktarılan paranın bir kısmı miriden bir kısmı da Şam-Trablus mukataasından verilmiştir.¹⁸⁷ 30 Cemazeyilevvel 1130/1 Mayıs 1718 yılında Donanma-yı Hümayun'da Azak Muhafızlığı görevi yapan İbrahim miriden hacıların masrafları için gereken paradan daha fazla para tahsil etmiştir. Bu durum tespit edilince fazla paranın hemen miriye teslim edilmesi emredilmiştir.¹⁸⁸ Yine 29 Rebiulahir 1143/11 Kasım 1730 yılında Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde başbuğu olan Vezir Osman Paşa hacıların masraflarını karşılayabilmek için miriden daha fazla para talep etmiş olmasına rağmen bu isteği reddedilmiş ve hacıların bir an evvel sağ salim Şam'a ulaştırılması emredilmiştir. Buna göre, devletin yapılan harcamaları ve gönderilen parayı takip ettiği, gereksiz harcamaları engellediği anlaşılmaktadır.¹⁸⁹ 19 Cemazeyilahir 1174/26 Ocak 1761 yılında eski Trablusşam Valisi Abdurrahman Paşa 50.000 kuruş miriden ödünç almıştır. Borcun tahsilini yaparak miriye göndermek üzere Rakka Valisi Vezir Çelik Mehmed Paşa görevlendirilmiştir.¹⁹⁰

Merkezden gönderilen emirler incelendiğinde nerelerden, ne kadar vergi toplandığı, o tarihte hangi paşanın görevde olduğu, vergiyi hangi gelirlerden ödediği ve zamanında parayı gönderip göndermediği de anlaşılmaktadır. Örneğin, 8 Şevval 1169/6 Temmuz 1756 yılındaki belgeye göre Şam Valisi Esad Paşa'ya, el-Hac Ebubekir'e, Aşir Mustafa'ya ve Abdürrezzak'a gönderilen emirde, gümrük ve tütün vergisinden hac masraflarında kullanılması için para tahsil etmeleri emredilmiştir. Bu şekilde harcamaların nereden yapılacağı devlet tarafından belirlenmiştir.¹⁹¹ Yine, 29 Recep 1174/6 Mart 1761 yılındaki belge incelendiğinde, Sayda valisi olarak görev yapan Numan Paşa'ya gönderilen emirde merkezin istediği para ve askerın zamanında hac emirine teslim edilmesi istenmiştir.¹⁹² Aynı emir Nablus ve Gazze'ye de gönderilmiştir.¹⁹³ Başka bir hükümde askerler için miriden gönderilen 32.000 kuruşun Trablusşam beylerbeyi ve Cerde başbuğuna teslim edildiği bildirilmiştir.¹⁹⁴ 21 Rebiulevvel 1198/13 Şubat 1784 yılındaki belgede ise hac masrafları için Hac Emiri

¹⁸⁷BOA.C.ML.751/30621.

¹⁸⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.127/314; 127/318.

¹⁸⁹BOA.AE.SAMD.34/3261.

¹⁹⁰BOA.C.ML.497/20186.

¹⁹¹BOA.C.EV.234/11699.

¹⁹²BOA.C.EV.609/30707.

¹⁹³BOA.C.EV.609/30708.

¹⁹⁴BOA.C.ML.665/27205.

Derviş Paşa Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Hasan Paşa'dan Trablusşam mukataalarından para teslim almıştır. Ancak gereken paranın tümü tahsil edilememiştir. Bunun üzerine Halep tüccarlarından Dipoğlu Todoraki'den borç alınmıştır.¹⁹⁵ Benzeri bir durum 1197/1782-1783 senesinde Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Abdullah Paşa'nın Fransız tüccarlardan 7.112 kuruş borç para alarak cerde masraflarının karşılanmasında yaşanmıştır. Borçların tahsili için de Fransız elçisi aracı olmuş ve gönderilen mektupta borçların bir an evvel ödenmesi istenmiştir.¹⁹⁶ Bu durum Abdullah Paşa'nın borcunu ödemedi geciktiğini göstermektedir.¹⁹⁷ Yine hac yolu masrafları için Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa 24.320 kuruş para göndermiştir.¹⁹⁸ 12 Recep 1214/19 Aralık 1799 yılına ait arşiv kayıtlarında piyade, süvari ve yeniçerilerin ulufelerini, bahşişlerini ve hayvan kiralarnı karşılamaları için yeni hac emiri ve Şam Valisi Asımzade Hacı Abdullah Paşa yerine eski hac emiri Cezzar Paşa'ya emir gönderildiği yazılmıştır. Bu karışıklık anlaşıncı durumun bir an evvel düzeltilmesi, Abdullah Paşa'nın parayı muhasebeden teslim alması ve masrafları karşılaması istenmiştir.¹⁹⁹ Daha önceki yıllara ait bir belgede durum daha iyi anlaşılmaktadır. 8 Rebiulahir 1148/23 Ağustos 1735 yılına ait kayıta yaşanan aksaklıkta hac masraflarının karşılanması için Şam-Trablus mukataasının gelirlerinin tümünün gönderilmesi emredilmiştir. Ancak para zamanında ulaştırılamayınca Şam ve Trablus Valisi İbrahim Paşa'ya parayı acilen teslim etmesine dair yeni bir hüküm gönderilmiştir.²⁰⁰ Gönderilen bu paralar ihtiyaç duyulandan fazla olursa merkeze geri iade edilmiştir. Paranın tahsil edilerek nerelere harcandığına dair bilgiler defterlere kaydedilerek merkeze bildirilmiştir. Bu şekilde ortaya çıkabilecek bir usulsüzlük de engellenmeye çalışılmıştır.²⁰¹

Harcamalar için gönderilen para seneler içinde karşılaştırıldığında miktarının aynı olduğu görülmüştür. 1 Muharrem 1187/25 Mart 1773 yılındaki bir belgeye göre, her sene toplanan ve levendler için gönderilen 33.000 kuruşun bu sene de miriden karşılanacağı bildirilmiştir. Bu meblağ Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu

¹⁹⁵BOA.AE.SSLM.317/18432.

¹⁹⁶BOA.C.HR.334/6682.

¹⁹⁷BOA.C.HR.171/8508.

¹⁹⁸BOA.C.ML.582/23926.

¹⁹⁹BOA.C.EV.412/20851.

²⁰⁰BOA.C.ML.708/28912.

²⁰¹BOA.C.ML.670/27470.

Abdurrahman Paşa'ya teslim edilmiş ve defterlere kaydedilmiştir.²⁰² Yapılan harcamalar miriden gönderildiği zaman surrenin ve hacıların korunması emredildiği gibi bu paranın da korunması emredilmiştir. Yol boyunca bütün görevli ve yöneticilere fermanlar gönderilerek paranın güvenli bir şekilde sevk edilmesi için gereken önlemlerin alınması istenmiştir. 29 Zilhicce 1171/3 Eylül 1758 yılında Trablusşam Valisi ve Cerde Başbuğu Vezir Abdurrahman Paşa'ya miriden para gönderilmiştir. Aynı anda Üsküdar'dan Trablusşam'a kadar bütün kadılara ve görevlilere de hüküm gönderilmiştir. Nihayet para sorunsuz bir şekilde Abdurrahman Paşa'ya teslim edilerek²⁰³ makbuz düzenlenmiştir.²⁰⁴

Hac ibadetinde görevlendirilen kişiler de miriye borçlanmışlardır. Borçlanan kişilerin borçlarını zamanında ödemesine önem verilmiş, borçlarını geciktiren kişilere ödemeleri için emir gönderilmiştir. Devlet bu konuda oldukça titiz davranmıştır. Örneğin, 29 Zilkade 1111/18 Mayıs 1700 yılındaki bir kayıta Şam Valisi Hüseyin Paşa'ya bir emir gönderilmiş ve Sayda, Safed ve Beyrut Beylerbeyi El-Hac Kaplan Mehmed Paşa'nın miriye olan borcunu ödemediği bildirilmiş, paranın bir an evvel tahsil edilerek gönderilmesi istenmiştir.²⁰⁵ Yine 20 Cemazeyilevvel 1211/21 Mart 17964 yılında Trablusşam Beylerbeyi Hasan Paşa miriye borçlanmış ve ödemesini geciktirmiştir. Paşaya borcu ödemediği takdirde mirimiranlığının elinden alınacağı bildirilmiştir. Ancak cerde başbuğluğu unvanı göz önüne alınarak yaptığı hizmetten dolayı kendisi affedilmiş olsa da borcunun bir an evvel ödenmesi istenmiştir.²⁰⁶ Benzer şekilde Trablusşam Beylerbeyi ve eski Cerde başbuğu olan Musa Paşa borcunu geciktirmiş ve ödeme konusunda bahaneler bulmuştur. Gönderilen emirde paşanın tüm malına el konulması istenmiştir.²⁰⁷ 1199/1784-1785 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmed Paşa miriye borçlanmış ve borçlarını ödemede gecikmiştir. Devlet gönderdiği hükümde borçlarını bir an evvel ödeyerek devlet nezdinde tekrar güven tesis etmesini istemiştir.²⁰⁸

²⁰²BOA.C.ML.26/1242.

²⁰³BOA.AE.SMST.62/4570.

²⁰⁴BOA.İE.ML.73/6836; 106/10073.

²⁰⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.111/1064.

²⁰⁶BOA.C.ML.68/3114.

²⁰⁷BOA.C.ML.264/10805.

²⁰⁸BOA.C.ML.573/ 23479.

Borçları tahsil için devlet merkezden memurlar göndermiştir. Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Mustafa Ağa borçları tahsil etmek için Şam’a gitmiştir.²⁰⁹

Bahsi geçen borçların tahsil edilmesi ile birlikte kişilere senet verilerek merkeze bildirilmiştir. 1 Cemazeyilahir 1152/5 Eylül 1739 senesindeki belge incelendiğinde cerde hizmetinden affını isteyen Trablusşam Beylerbeyi Mustafa Paşa da bedel-i afv akçesini ödemiş ve karşılığında kendisine senet verilmiştir.²¹⁰

Hac yolu üzerinde hacıları korumakla görevli olan askerlerin ulufe ve bahşişleri de toplanan paralar ile ödenmiştir. Asker ulufe, bahşiş ve masrafları için Maaratünnuman ve tabi olan mukataadan,²¹¹ Şam Defter kethüdalığı ve defterdarlığı zeameti mukataasından,²¹² Şam Kahveleri ve avarız maktu akçesinden,²¹³ Trablusşam’daki Hüsnü’l-eknad mukataasından,²¹⁴ Humus ve tabi olan mukataasından,²¹⁵ Hama ve tabi olan mukataasından,²¹⁶ Trablusşam mukataasından,²¹⁷ Şam zaim ve timar sahiplerinin ödediği bedeliyeden,²¹⁸ Sayda ve Beyrut hasları mukataasından,²¹⁹ Nablus ve tabi olan hasları mukataasından gönderilen paralar ile ödenmiştir.²²⁰ 27 Muharrem 1149/7 Haziran 1736 yılında da askerlerin masraflarını karşılamak için Baalbek ve tabi olan mukataası ile²²¹ Maaratünnuman ve mukataasından ödeme yapılmıştır.²²² Mısır hac yolunu korumakla görevli askerlerin ulufe, bahşiş ve masrafları da Menbic Kalesi’ndeki müterrika ocağından karşılanmıştır.²²³ Aynı şekilde Halep muhassallığından para nakledilerek Şam valisi ve hac emirine teslim edilmiştir.²²⁴

Askerlerin ulufe, bahşiş ve deve kiralari gibi masraflarını karşılamak için Kudüs Hristiyan ve Yahudi cizye vergilerinden de para transfer edilmiştir. Gönderilen para ile masraflar karşılandıktan sonra paranın kalan kısmı İstanbul’a hazineye sevk

²⁰⁹BOA.AE.SABH.I.150/10148.

²¹⁰BOA.AE.SMHD.I.204/16152.

²¹¹BOA.AE.SMHD.I.169/12851.

²¹²BOA.AE.SMHD.I.169/12852.

²¹³BOA.AE.SMHD.I.169/12853.

²¹⁴BOA.AE.SMHD.I.169/12856.

²¹⁵BOA.AE.SMHD.I.170/13051.

²¹⁶BOA.AE.SMHD.I.170/13052.

²¹⁷BOA.AE.SMHD.I.170/13053.

²¹⁸BOA.AE.SMHD.I.170/13054.

²¹⁹BOA.AE.SMHD.I.170/13055.

²²⁰BOA.AE.SMHD.I.170/13056.

²²¹BOA.AE.SMHD.I.243/19750.

²²²BOA.AE.SMHD.I.243/19758.

²²³BOA.AE.SMHD.I.186/14437.

²²⁴BOA.İE.EV.70/7549.

edilmiştir.²²⁵ 29 Zilhicce 1113/ 27 Mayıs 1702 yılında cerde masrafları Halep ve Beyrut askerinin masrafları Rakka mukataasından karşılanmıştır.²²⁶ Belgelerden anlaşıldığı üzere aynı yıl Şam Valisi ve Hac Emiri Hasan Paşa'nın Şam yerli yeniçerilerinin masraflarını gönderilen bu paradan karşılaması emredilmiştir.²²⁷ 4 Şaban 1133/31 Mayıs 1721 deki kayıtlara göre bu masraflar Adana eyaleti cizye-i gebran akçesinden ödenmiş olup yol üzerinde bulunan piyade ve süvarilerin masrafları da bu gelirden alınmıştır.²²⁸ Trablusşam Valisi Abdülfettah Paşa'ya gönderilen hükümde, cerde askerlerinin mühimmat masraflarını karşılamak için Lazkiye, Avrat ve Trablusşam tütün gümrüklerinden gereken parayı tahsil etmesi emredilmiştir.²²⁹ Cerde masrafları ve top levazımı için 17 Safer 1209/3 Eylül 1794 yılında Trablusşam Eyaletinden 33.000 kuruş gönderilmiştir.²³⁰ Bu rakamın her sene düzenli bir şekilde sevk edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.²³¹ Yine 1204/1789-1790 yılında Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Şedid Osman Paşa'ya Trablusşam mukataa ve cizyelerinden para gönderilmiş ve askerlerin masraflarını karşılaması istenmiştir.²³² Kerek Kalesi'nde görevli bir grup asker Şam yakınlarındaki kale ve su birkelerini korumakla görevlendirilmiş ve bu askerlerin masrafları ise Hama ve Humus mukataalarından karşılanmıştır.²³³

Askerlere yapılan ödemeler olağandışı durumlarda geç verilmiştir. Örneğin, 22 Şevval 1200/18 Ağustos 1786 yılındaki belgeye göre yerli yeniçeriler Resmo Kalesi'ni korumakla görevlendirilmişlerdir. Cerde başbuğunun bu askerlerin maaşlarını dergâh-ı âli çavuşunun getireceği 23.750 kuruşluk para ile ödemesi planlanmış olup çavuşun vefatı nedeniyle para teslim alınamamıştır. Bu durumda Adana Valisi Vezir Yusuf Paşa devreye girmiş, parayı tahsil ederek cerde başbuğuna teslim etmiş ve askerlerin maaşları ödenmiştir.²³⁴ Hacıları korumak için kullanılan topların masrafları için gereken 8.000 kuruş Trablusşam mukataasından verilmiştir.²³⁵ Yine Trablusşam mukataalarından elde edilen gelir ile serhad kalelerinde görev yapan askerlerin mevacib, zahire ve harçlıkları

²²⁵BOA.TS. MA.e .891/18.

²²⁶BOA.AE.SMST.110/11912.

²²⁷BOA.AE.SMST.110/11990.

²²⁸BOA.AE.SAMD.150/14729.

²²⁹BOA.C.DH.232/11582.

²³⁰BOA.C.ML.406/16644.

²³¹BOA.C.ML.463/18805.

²³²BOA.C.ML.552/22732.

²³³BOA.C.AS.1086/47888.

²³⁴BOA.C.AS.465/19402.

²³⁵BOA.C.AS.1259/10807.

ödenmiştir.²³⁶ Leventler ve topların masrafları için 31.525 kuruş Trablusşam mukataalarından karşılanmıştır. Belgelerden görülüyor ki hacıların selameti için oldukça önemli bir görevi yerine getiren cerde askeri için masraflar her sene farklı bir kaynaktan karşılandığı karşılanmaktadır.²³⁷

Hac masrafları için gereken para düzenli bir şekilde toplanarak ödenmiş olsa da bazı seneler paranın toplanmasında yaşanan aksaklıklar hac yolculuğu için tehlike arz etmiştir. Bu nedenle devlet yeni düzenlemelere gitmiştir. Örneğin, 9 Ramazan 1115/15 Ocak 1704 senesindeki belge incelendiğinde Tarsus sancağından hacılar için timar gelirlerinin aktarılmasının emredildiği görülmektedir. Ancak para toplanırken bazı timar sahiplerinin para konusunda sıkıntı çıkardıkları görülmüştür. Bu timar sahiplerinden biri olan Ahmed adlı kişinin sefere de katılmaması timar hakkını kaybetmesine yol açmıştır. Timar İbrahim'e devredilmiş ve düzenli gelir elde edilerek hacıların yolculuğu için paranın zamanında toplanılması sağlanmıştır. Bunun yanı sıra haksız timar dağılımlarını engellemek için de devlet gerekli düzenlemeyi sağlayarak para akışını devam ettirmiştir.²³⁸ Timarların boş bırakılması devleti maddi yönden zarara uğrattırırken aynı zamanda askeri yönden de sıkıntıya düşürmüştür. Örneğin, 1117/1705-1706 yılında Tarsus sancağı mutasarrıfı hacıların güvenliği için istenen timarlı sipahileri göndermemiştir. Bunun sonucunda güvenlik zaafiyeti oluşmuş ve devlet duruma hemen müdahale etmiştir. Boş timarların birleştirilerek Alaybeyi Yusuf tarafından Seyyid Nasuh'a tevcih edilmesi emredilmiş, Adana beylerbeyine de durum hakkında bilgi verilmiştir.²³⁹

1.5.1.Haremeyn Vakıfları ve Osmanlı Devleti'nin Hicaz Bölgesine Yaptığı Yardımlar

Arapça bir kelime olan vakıf, durma, durak, duruş gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamıyla vakıf insanın sahip olduğu arazi, bina, para, mal gibi bir değeri karşılık beklemeden mülkiyetini Allah'a havale edip insanların tasarrufuna sunmak olarak

²³⁶BOA.C.AS.710/29779.

²³⁷BOA.C.AS.119/53309.

²³⁸BOA.İE.AS.52/4677, AE.SMST.II.89/9635; 9660; 90/9663; 91/9801.

²³⁹BOA.İE.AS.75/6751.

tanımlanmaktadır. Vakfedilen mallar vakıf aracılığı ile muhafaza edilerek insanlığa fayda sağlamak amacıyla tanzim edilirdi.²⁴⁰

Bir vakfın kurulabilmesi için vakıf kurucusu bunu beyan etmeli ve vakfedilen malın maddi bir değeri olmalıdır. Malını vakfeden kişi bunun kaleme alınması için kadiya başvururdu. Vakfın işleyişinde bir mani görmeyen kadı şahitlerin huzurunda vakfın amacını, gelirlerini, işleyişini, görevlilerini ve alacakları maaşları belirten vakfiyeyi kaleme alırdı. Vakfiyenin bir kopyası kadıda bir kopyası da malını vakfeden kişide kalırdı. Vakfın başına bir mütevellî tayin edilir ve vakfın gelirlerinin idaresi, tamiri, işleyişi ona ait olurdu.²⁴¹

Vakıfların kuruluşu, idaresi, kiraya verilmesi bakımından birçok çeşidinin bulunduğu bilinmektedir. Haremeyn Vakıfları kuruluş amacına göre hayri vakıflar içinde yer almaktadır. Hayri vakıflar dini, sosyal ve kültürel amaçlar ile kurulmuş olup müessesât-ı hayriye adıyla da adlandırılmışlardır. Han, mescid, cami, hastane, sebil, suyuolları, kütüphane, medrese, zaviye, mezarlık gibi yapılar hayri vakıflar içerisinde yer almaktadır. Mekke ve Medine'nin ele geçirilmesinden sonra bu topraklara hizmet etmek amacıyla birçok hayri vakıf kurulmuş, bunların işleyişini denetlemek amacıyla darüssade ağası görevlendirilmiştir.²⁴²

Vakıf geleneği Hz. Muhammed ile başlamıştır. Hz. Muhammed kendisine ait Fedek Hurmalığını vakfetmesiyle vakıf müessesesi kurulmuş, Müslümanlar da bu geleneği devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de hem Peygamber sünnetinin devam ettirilmesi hem de kutsal topraklara hizmet etme isteğiyle Haremeyn vakıfları kurulmuştur.²⁴³

Osmanlı Devleti'nde en işlek yollardan birisi hac yoludur. Hem yolda olana yardım etme isteği hem de İslam'ın şartını yerine getirmek için türlü sıkıntılara katlanan bu Müslümanların yolculuklarını kolaylaştırmak amacıyla yol üzerinde birçok vakıf kurulmuştur. İstanbul'dan yola çıkan hacılar Halep'e kadar pek fazla güvenlik sorunu yaşamamıştır. Bu nedenle bu yol üzerinde bulunan vakıflar klasik vakıf olarak

²⁴⁰Mustafa Güler, (2014), "Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi" *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 319-322.

²⁴¹Güler, a.g.m. , s. 322-325.

²⁴²Ömer Faruk Teber, (2002), "Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişleri", *Dini Araştırmalar*, C.4, S. 12, İstanbul, s. 203.

²⁴³Kahraman, a.g.t. , s. 50-52.

kurulmuştur. Ancak Halep'ten sonra iklim şartları ve güvenlik nedeniyle farklı vakıflar kurulmuştur. Örneğin, hacılar çölde yolculuk yaptıkları için birçok sebil ve kuyu yapılmış, urban saldırısına uğramalarını engellemek için de vakıflar aracılığı ile urbana para dağıtılmıştır.²⁴⁴

Osmanlı Devleti'nden önce Memlûklüler de Haremeyn halkının ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuştur. Memlûk Sultanı Kayıtbay ve Çakmak tarafından kurulan ve adına “Büyük Deşişe” denilen tahıl vakıfları Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir.²⁴⁵ Osmanlı Döneminde de varlıklarını sürdüren bu vakıflar zamanla ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Anadolu, Rumeli ve Mısır'da yeni vakıflar kurulmuştur.²⁴⁶ Padişahların yanı sıra hanım sultanlar ve devlet adamları da vakıf kurarak Haremeyn topraklarında ihtiyaçları karşılayabilmek için birbirleri ile yarışmışlardır. Arazi vakıfları, hac yolu vakıfları, su vakıfları, eğitim vakıfları, deşişe vakıfları, imaret, darüşşifa gibi birçok çeşidi olan bu vakıflar farklı alanlarda hizmet etmiştir.²⁴⁷ Bursa, Edirne, Rumeli ve Anadolu'da bulunan bu vakıflardan bazısının gelirleri doğrudan bazısının da bir kısmı Haremeyn'e gönderilmiştir.²⁴⁸ Yine hac yolunun güvenliğini sağlamak için Kanuni Sultan Süleyman Arış'te bir kale, Sokullu Mehmed Paşa Antakya'da kale, mescid, mektep ve cami inşa etmiştir. Caminin aydınlatılması için para vakfeden paşa eğitime de oldukça önem vermiştir. Güvenliğin sağlanmasında askeri tedbirlerin yanı sıra eğitimin de önemli olduğunu düşünmüştür. Daha sonraki yıllarda II.Selim'in Lalası Mustafa Paşa Kunaytara Karyesi'nde konaklanacak yer, cami, imaret inşa ettirmiş ve çevrede bulunan binaları tamir ettirmiştir. Bu binaların ihtiyaçlarının karşılanması için kendisine ait dükkân gelirlerini ve bazı köylerin gelirlerini vakfetmiştir. Şam'da bulunan 1500 yeniçeriden 500'ünü hacıları korumak üzere görevlendirmiştir. Paşanın eşi Fatıma Hatun da ihtiyaçların karşılanması için 100 dirhem vakfetmiştir. Öküz Mehmed Paşa ve Kemankeş Mustafa Paşa bölgede bulunan binaları tamir ettirerek yeni tahsisatlarda bulunarak Tarhana Hanı'na hacıların faydalanması için erzak göndermişlerdir. Sultan IV. Murad, su ile ilgili yardımlarının yanı sıra peksimet ve kilim göndererek hacıların

²⁴⁴Güler, a.g.m. , s. 331-332. Tuğba Yalçın, (2007), “Arşiv Belgelerinde Osmanlı Sultanlarının Hacıların Emniyetini Sağlamada Gösterdikleri Hassasiyet”, *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S.3, İstanbul, s. 122.

²⁴⁵Memiş, a.g.e. , s. 45-46.

²⁴⁶Armağan, a.g.e. , s.78.

²⁴⁷Hazırbulan, a.g.t. , s. 1961. Richard van Leeuwen, (1999), *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehirler*, Küre Yayınları, İstanbul, s. 119.

²⁴⁸Başpınar, a.g.t. , s. 16.

rahat etmesini sağlamıştır. Akabe mevkiinde ıslah çalışmaları yaptırmıştır. Bu bölge kum fırtınaları nedeniyle hacıların geçmekte zorlandıkları bir bölge olmuştur. Hacı Rıdvan Bey de 1000 kuruş vakfederek bu yolun düzelmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Hatice Turhan Sultan, Kala-i Sultan ve Seddü'l-Burhan adı verilen iki kale inşa ettirmiş, kalenin içine bir cami, dükkânlar ve evler inşa ettirmiş, bu binaların ayakta kalması için vakıflar kurulmuştur²⁴⁹

Mallarını vakfedenler arasında yalnızca saray halkı olmamış, saray dışından da malını ve gelirini Haremeyn için vakfedenler olmuştur. Kutsal toprakları görme arzusunda olan bu insanlar gidemese de orada bulunan halka yardım etmek istemiştir. Anlaşıldığı üzere, vakfedilen malın miktarı değil vakfetme niyeti önemli olmuştur. Malını buradaki insanlara bağışlayan Müslümanlar örnek bir miras ahlakı bırakmıştır.²⁵⁰

15. yüzyılda Haremeyn vakıflarının çoğu Mısır'da bulunmaktaydı. Zamanla sınırların genişlemesi ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ile birlikte Anadolu ve Balkanlar'da da Haremeyn vakıfları kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde kurulan en eski Haremeyn vakfı 864/1459-1460 senesinde Osmanlı sarayında hizmet eden görevlilerin kurduğu vakıftır. 16. Yüzyılda ise vakıfların çoğu şahıslara ait olup gelirleri devlet tarafından Hicaz'a gönderilmiştir. Vakıfların gelirlerinde bir usulsüzlük yapılmaması için devlet bu yapıları oldukça dikkatli bir şekilde denetlemiştir. Vakıfları denetlemek için önce sadrazamlar görevli iken daha sonra, kazasker, reisülküttap ve şeyhülislama devredilmiştir. Bu görev 995/1586-1587 yılında Darüssade ağalarına tevcih edilmiştir. Böylelikle Haremeyn Nezareti kurulmuş, zamanla Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği, Darüssade Haremeyn Muhasebeciliği, Evkaf-ı Haremeyn Mukataacılığı, Darüssade Yazıcılığı olarak dört bölüme ayrılmıştır.²⁵¹

İbrahim Peygamberden sonra bütün yolcuların ağırlandığı Halil İbrahim Sofrası oldukça bilinen bir vakıftır. El-Halil bölgesinde bulunan bu vakıf Osmanlı Devleti'nin burayı ele geçirmesinden sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu bölgede yeni vakıflar da kurarak hac organizasyonu için önemli bir merkez oluşturmuştur. Vakıflarda çalışanlar için surre de gönderilmiştir. El-Halil bölgesi birçok peygamberin kabrini barındırdığı için Müslümanlar açısından büyük bir öneme sahip

²⁴⁹Güler, *a.g.e.* , s. 55-61.

²⁵⁰Kahraman, *a.g.t.* , s. 52-54.

²⁵¹Soydemir, *a.g.t.* , s 3-5.

olmuştur. Bu nedenle hac için yola çıkan hacı adayları bu bölgeye de uğramadan geçmemiştir. Vakıf, Kanuni Sultan Süleyman ve Haseki Hürrem Sultan'ın kurduğu vakıflar ile desteklenmiş ve 400 yıl boyunca yolculara ve hacılara ücretsiz yemek sağlamıştır. Kudüs'e bağlı olan El-Halil'de hacıların devamlılığı ve ihtiyaçlarının karşılanması büyük bir öneme sahip olmuştur.²⁵²

Haremeyn vakıflarının içerisinde en dikkat çekici olan hac yolu vakıflarıdır. O günün koşullarında yolculuk yapmak oldukça tehlikelidir. Söz konusu ibadet olunca bu konu daha da hassas bir hal almıştır. Bütün devletler ibadet için yapılan yolculuklarda insanların güvenliğini sağlamak için özen göstermiştir. Ancak hac ibadeti Osmanlı Devleti için daha da önem arz etmiştir. Halifenin, Müslümanların ibadet için çıktığı bu seyahatte mal ve can güvenliğini koruması mühimdi. Ayrıca yolun uzunluğunun yanı sıra oldukça kalabalık bir grubun yolda olması da büyük bir tehlike arz etmiştir. Hac yolculuğu için Müslümanlar çölden geçmek zorundaydı.²⁵³

Müslümanların ve onları taşıyan hayvanların su ihtiyacını karşılamak da devletin karşılaştığı bir başka sorundu. Bu nedenle pek çok su kuyusu inşa edilmiş, var olanların da tamiri yapılmıştır. Ayrıca su sorunun çözülmesi için de birçok vakıf oluşturulmuştur. Bu vakıflar aracılığı ile su kaplarını taşıyacak develerin kiralanması, sakaların tayin edilmesi ve su kaplarının bulunması sağlanmıştır. IV. Murad 1036/1626-1627 yılında bir vakıf kurarak 60 baha ve 160 kırba ile kırbaların taşınması için 64.500 para ve 43 deve göndermiştir. Sakalara verilmek üzere 12.600 parayı da ayrıca gönderdiği anlaşılmaktadır. Kösem Sultan Eğriboz'daki arazisinden elde ettiği gelir ile Şam'dan yola çıkan hacılara su dağıtılması için gereken sebilleri vakfetmiştir. Sakaların gıda ihtiyaçlarını ve gereçlerini dahi karşılamış, tulumların tedariki için para ve tamirleri için de malzeme göndermiştir. Bunların yanı sıra Kösem Sultan hacılara dağıtılmak üzere giyecek yardımında da bulunmuştur. Hatice Turhan Sultan da yol üzerindeki su kuyularının temizlenmesi ve su taşınmasında deve ihtiyacının karşılanması için para göndermiştir.²⁵⁴

Su kuyuları genellikle vakıflar aracılığı ile tamir edilmiş olsa da hacılar için önemli olan bölgelerin tadilatı için devlet doğrudan müdahale etmiştir. Örneğin,

²⁵²Şerife Eroğlu Memiş, (2020), “ XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü'l- Halil”, *TAD*, C.40, S.69, ss. 188.-200.

²⁵³Güler, *a.g.e.* , s. 50-55.

²⁵⁴Güler, *a.g.e.* , s. 55-59.

1118/1706-1707 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Süleyman Paşa'ya gönderilen emirde Menzil-i Âla ile Eşmeler arasında bulunan Gülnuş Emetullah Valide Sultan'a ait bir su kuyusunun tamir edilmesi istenmiştir. Bu bölge hacıların toplandığı stratejik bir bölge olması nedeniyle bu kuyuya oldukça önem verilmiştir.²⁵⁵

Ulaşımın vazgeçilmez unsuru olan develerin tedariki için de paralar vakfedilmiştir. Uzun yolculuk sırasında binek değiştirmek hayvanların telef olmasını engellemiştir. 987/1579-1580 senesinde III. Murad altmış deve vakfederek hacıların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Kösem Sultan fakir hacılara deve tedarik etmiş ve beş sikke ücret vermiştir. Deve tedariki için çevre kabile ve şehirlerden hayvan kiralanmıştır.²⁵⁶

Moralı Damat Hasan Paşa'nın Hatay Karamurt'ta kurduğu vakıf hacıların yolcuklarının güvenli bir şekilde tamamlamasını amaçlamıştır. 8 Zilkade 1114/26 Mart 1703 yılında kurulan bu vakıf Karamurt'ta bulunan yıkık binaların tamir edilmesini sağlayarak bu ıssız bölgeyi güvenli bir hale getirmiştir. Kurulan bu vakıftan önce bu bölgeden geçen hacılar gasba uğrayarak canlarını kaybetmişlerdir. Bu vakıf ile bölge hem canlandırılmış hem de kale inşa edilerek güvenli bir yer olmuştur. Vakfiyeden anlaşıldığı üzere Hasan Paşa bölgenin ihyası için bazı toprakları da değerinden fazla bir paraya satın almıştır. Hasan Paşa, yalnızca Allah rızasını kazanmak için böyle bir işe girişmiş, hacıların emniyetini sağlamıştır. Satın alınan yere cami, hamam, kale, kervansaray, mektep, imaret, otuz dükkân, kaledeki görevlilerin kalacakları ev ve suyuolları inşa edilmiştir. Kaleyi korumak için otuz nefer görevlendirilmiştir. Bu askerlerden ağalara otuz, kethüdalara yirmi, alemdarlara on yedi, çavuşlara on altı, neferlere on beş akçe para ödenmiştir. Kale korumasında görevini yerine getirmeyen askerler cezalandırılmış, görevinde gevşeklik gösteren askerler, sebep olduğu zararı karşılamak ile mükellef tutulmuşlardır. Vakfın başına atanan mütevellî bu vakfın gelirlerini iyi idare ederek vakfın devamlılığını sağlamak ile görevli olmuştur. İnşa edilen cami, mektep, hamam gibi yerlerdeki görevlilerin maaşlarının ödenmesi ve

²⁵⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.115/690.

²⁵⁶Güler, *a.g.e.*, s. 50-59.

görevlerini yerine getirmelerini denetlemek mütevellinin sorumluluğunda olmuştur. Bunun yanı sıra gereken tamir işlerinin yapılması yine mütevellinin görevidir.²⁵⁷

Vakıf yöneticilerinin veya yerel yöneticilerin ihmalkâr davrandıkları zamanlar da olmuştur. Özellikle Mısır'dan gelen hububatın zamanında ve istenen miktarda gönderilmediği durumlarda hacılar mağdur olmuştur. Devlet böyle zamanlarda sorumluları cezalandırmıştır. Özetle anlattığımız vakıflar hacıların selameti için ne kadar önemli olmuş ise bölgenin kalkınması için de bir o kadar önemli olmuştur.²⁵⁸

1.6. Osmanlı Tebaasından Olmayan Hacıların Yolculuğu

Osmanlı Devleti'nin hac ibadeti için aldığı önlemler yalnızca Osmanlı tebaasını değil diğer bölgelerden gelen Müslümanları da korumuştur. Orta Asya'dan, Karadeniz'den, Hindistan'dan gelen hacılar Osmanlı'nın himayesinde hac ibadetlerini tamamlamışlardır. Hacılar, yolculuğun aylarca uzamasını göze alarak önce İstanbul'da Osmanlı kervanına katılmışlar, daha sonra Mekke'ye ulaşmışlardır. Bu hacılar Osmanlı hazinesi için bir yük oluşturmuş olsa da halifenin himayesi altında tüm hacılar ibadetlerini güvenli ve konforlu bir şekilde yerine getirmiştir.²⁵⁹ Diğer ülkelerden hac ibadeti için gelenler Osmanlı Devleti tarafından misafir olarak kabul edilmiş ve ona göre ağırlanmıştır. İstanbul'a başka bir iş için gelip daha sonra hacca niyetlenen kişiler de Osmanlı Devleti'nin himayesine girerek destek almışlardır.²⁶⁰

Hacı adaylarının rahat bir şekilde yolculuk yapmaları için Osmanlı Devleti kendilerine yol emiri belgesi verirdi. Bu belge ile birlikte yol üzerindeki tüm yöneticiler uyarılarak hacılara yardımcı olunur ve güvenlikleri sağlanırdı. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Babür Şah Kuzey Hindistan'ın kontrolünü ele almış ve hac ibadetini yerine getirmek için Osmanlı'ya başvurmuştur. Kendisine izin verildikten sonra Mekke Şerifi ile olan yakın ilişkisi ve fakir hacılara dağıttığı sadakalar ile devletin dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti de maddi durumu iyi olmayan Hintli hacılara cömert davranarak her vakit yardımda bulunmaktan geri durmamıştır. Mesela Portekizlilerin Hintli hacılardan talep ettiği yol izin parasından dolayı bir mağduriyet oluşmaması için

²⁵⁷İbrahim Ateş, (1982), "Hasan Paşa'nın Hatay Karamurt'daki Vakıf ve Vakfıyesi", *Vakıflar Dergisi*, S.16, s. 6-16.

²⁵⁸Kurşun, a.g.m. , s. 292.

²⁵⁹Güler, a.g.m. , s.129.

²⁶⁰Mustafa Güler, (2016), "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.1, s.1-6.

girişimlerde bulunulmuştur.²⁶¹ Hac organizasyonlarının nasıl işlediğine dair bilgi almak isteyen Hindistan Sultanı Gevher Alishah bir sefirini Dersaadet'e göndermiş ve yaptığı gözlemleri kendisine bildirmesini istemiştir. Hac zamanı tüm devletlerin gözü Osmanlı üzerinde olmuştur.²⁶² Osmanlı Devleti diğer ülkelerden gelen hacıların güvenliği için gereken tüm tedbirleri almış olsa da bazen beklenmedik durumlar ile de karşılaşmıştır. Örneğin, 1204/1789-1790 yılında Rumkale yakınlarındaki Karadağ'dan geçen Hind ve İranlı hacılar Rumkale Voyvodası Sadık Bey ve yakınlarının saldırısına uğramıştır. Hacıların mallarını gasp ederek 7 neferin ölümüne neden olan bu kişilerin yakalanarak cezalandırılması için Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Ağa'ya emir gönderilmiştir.²⁶³

İranlı hacıların Osmanlı toprakların içerisinde yolculuk yapmaları daha fazla tedbir gerektirmiştir. Bunun nedeni İran'dan gelen hacılardan bazılarının Şii propagandası yapması idi. Osmanlı Devleti İranlı hacılar için en uygun yol olan Basra yolunu kullanarak Mekke'ye gitmelerini yasaklamıştır. Çünkü bu bölgede Şii taraftarları bulunmakta olup olası bir isyan için açık bir yerdi. Bu nedenle İranlı hacılar Şam yolunu kullanarak Mekke'ye varmışlardır.²⁶⁴ Bölgeye gönderilen emirlerde yöneticiler hep çıkacak bir fesada karşı uyarılmışlardır. Örneğin, 1111/1699-1700 yılında Erzurum, Diyarbakır, Halep ve Şam valilerine gönderilen emirde asi olan Abdullah ve Mustafa adlı kişilerden İranlı hacıları korumak için önlem alınması istenmiştir.²⁶⁵ İranlı hacılar hac ibadetini tamamlamak için Kudüs'ü de ziyaret etmişlerdir. Zaman zaman iki devlet arasında çıkan krizler neticesinde hacca gitmek için yasak gelmiş olsa da bu karara uyulmadığı görülmektedir. Özellikle İran bölgesinde yaşayan İran Sünni hacıların zulümden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığındıkları görülmüştür. İki devlet arasında tampon bölge görevini gören aşiretlerden de İranlı hacılara saldırılar olmuştur. Bu durum iki devlet arasında kriz yaşanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda aşiretler ile önceden yapılan anlaşmalar neticesinde hacıların güvenlikleri sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı valileri de İranlı hacıların güvenlikleri için her türlü önlemi almıştır. Devletin gönderdiği fermanlarda İranlı hacılara iyi davranılması aksi takdirde görevini kötüye kullanan kişilerin

²⁶¹Özcan, a.g.m. , s.404- 405.

²⁶²BOA.AE.SABH. 289/19428.

²⁶³BOA.C.DH.33/1639.

²⁶⁴Özcan, a.g.m. , s. 405.

²⁶⁵Temel, a.g.t. , s.165.

cezalandırılacağı bildirilmiştir.²⁶⁶ Osmanlı devlet adamlarının yol boyunca İranlı hacılara eşlik ettikleri de olmuştur. Örneğin, 1127/1715 tarihli bir belgede eski Hazine Kethüdası ve Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından İvaz Mehmet Paşa'ya İranlı hacılara Revan'dan Şam'a kadar olan güzergâhta eşlik etmeleri emredilmiştir. Hac ibadetini tamamlayan hacıların dönüş yolunda da aynı şekilde güvenliklerinin sağlanması istenmiştir.²⁶⁷ Yine başka bir yıl bu görevin Hüseyin Paşa'ya verildiğine dair Şam valisi, Halep valisi ve Rumeli beylerbeyi dahi bilgilendirilmiştir. Hüseyin Ağa'ya görevi süresince yardım edilmesi ve Acem hacıların güvenliğinin sağlanması emredilmiştir. Deve tedarikinde Acem hacılarından fazla ücret alınması da yasaklanmıştır. Hüseyin Ağa bu görevi layıkıyla yerine getirip döndükten sonra kendisine akkambaşılık²⁶⁸ görevi verilmiştir.²⁶⁹ Yine 30 Recep 1125/22 Ağustos 1713 yılında Acem hacılarını Revan'dan Şam'a götürmek üzere Dergâh-ı Âli kapıcıbaşı Osman görevlendirilmiştir. Osman Ağa'nın Revan'dan alacağı temessükün de Erzurum Mütesellimi Ahmed'e teslim edilmesi istenmiştir.²⁷⁰ Arşiv belgelerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Acem hacıların ihtiyaçlarının giderilmesi, rahat ve emniyetleri için vekil tayin ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri 29 Cemazeyevvel 1109/13 Aralık 1697 yılında vekil olarak tayin edilen El-hac Mustafa Tebrizi'dir.²⁷¹ 20 Cemazeyilevvel 1124/25 Haziran 1712 yılında da bu görev Mahmut ve Eyüp adında iki kişiye verilmiştir. Ancak hacılardan şikâyetler değerlendirildiği zaman Mahmut ve Eyüp beylerin hacılara zulmettikleri ve görevlerini yerine getirmedikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine bu iki bey görevden alınmış yerine bir kapıcıbaşı getirilmiştir. Kapıcıbaşı hacıları zamanında ve güven içerisinde Hicaz'a ulaştırmıştır. Görevini yerine getirmeyen iki bey de kapıcıbaşı tarafından cezalandırılmıştır.²⁷² 10 Cemazeyilevvel 1126/24 Mayıs 1714 yılına gelindiğinde dergâh-ı âli kapıcıbaşısına gelen şikâyetle Acem hacılarına zulmedildiği ve paralarının alındığı bildirilmiştir. Devlet derhal fazla alınan paranın hacılara iade edilerek sağ salım Revan'dan Şam'a gitmeleri için önlem alınmasını emretmiştir.²⁷³ 10 Cemazeyilevvel 1131/31 Mart 1719 yılında Acem hacıları

²⁶⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.130/1004; 112/587.

²⁶⁷İbrahim Şimşek, (2014), 123 numaralı *Mühimme Defteri (1127/1715) İnceleme-Çeviri-Yazı-Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 118. BOA.A.DVN.SMHM.d.111/258.

²⁶⁸ Deveci ya da katırcı.

²⁶⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.111/451; 452; 453; 119/832.

²⁷⁰BOA.AE.SAMD.III.119/11732.

²⁷¹BOA.A.DVN.SMHM.d.110/916.

²⁷²BOA.A.DVN.SMHM.d.119/840; 118/1172.

²⁷³BOA.A.DVN.SMHM.d.120/825; 955.

bu kez de Halep sınırındaki gümrük çalışanları tarafından zulme uğramışlardır. Çalışanlar Acem hacılarını bir gün hapsedmiş, kadın çocuk ayırt etmeden hepsini teftiş ederek fazla gümrük vergisi almıştır. Meselenin halli için Erzurum, Kars, Van ve Şam valisine gönderilen emir ile hacıların uğradıkları bu zulmün ortadan kaldırılması istenmiştir.²⁷⁴

Mekke ve Medine'nin coğrafi koşulları göz önüne alındığı zaman Osmanlı Devleti bu bölgede tam bir hâkimiyet sağlayamamıştır. İranlı hacılar Haremeyn'e ulaştıklarında bazı uygulamaları kabul etmemişlerdir. Örneğin Hacc-ı Ekber ilan edildikten sonra bunun yerinde bir karar olmadığını söyleyerek diğer hacılara uymamışlar ve cemaat ile namaz kılmamışlardır. Bu durum hacılar arasında kargaşaya neden olmuştur. İranlı hacılar kendi ülkelerinden geçen Hintli hacılara da kolaylık sağlamamıştır. Bu nedenle Hintli hacılar uzun süren yolculukları göze alarak başka bölgelerden hac vazifesini ifa etmek için etmeyi tercih etmişlerdir.²⁷⁵

Orta Asya Hanlıklarından gelen hacılar Astarhan, Kırım, Kefe, Özü yolunu takip ederek deniz yolu ile İstanbul'a ulaşmışlar, buradan Şam kervanına katılmışlardır. Ancak Osmanlı-Safevi savaşlarında, daha sonraları da Osmanlı- Rus savaşları nedeniyle bu güzergâh sürekli kapanmıştır.²⁷⁶ Osmanlı Devleti buradan gelecek hacıların güvende olması için elinden gelen önlemleri almış, nakit ve gıda yardımında bulunmuştur. Özellikle Türkistan'dan gelen hacılara gümrük işlemlerinde kolaylık gösterilmesini istemiştir. Türkistanlı hacılar usulsüz bir şekilde alınan vergilerin kaldırılmasını ve yanlarında getirdikleri eşyaların incelemeden muaf tutulması için başvurmuşlardır. Mekke şerifi ve valilere de gelen hacılara kolaylık sağlanması emirler gönderilmiştir. Hac ibadetini tamamlayan Orta Asyalı hacılar tekrar İstanbul'a gelerek seyahatlerini güvenle tamamlamak için divandan yol emri almışlardır. Ekonomik açıdan sıkıntıda olan hacılardan bazıları Osmanlı topraklarında çalışıp para kazanmış, daha sonra ülkelerine dönebilmiştir. Uzun süren bu yolculukta vefat eden hacılar için de devlet gereken yardımı sağlamıştır.²⁷⁷ Öyle ki 1203/1788-1789 yılında Azerbaycan tarafından gelen Müslümanlardan da usulsüz bir şekilde para toplanmıştır. Bir de urban saldırısında uğrayan hacılar büyük bir sıkıntıya düşmüşlerdir. Bu durum devleti çok

²⁷⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.127/1565.

²⁷⁵Esra Doğan Turay, (2019), "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacıları İlgili Değerlendirmeler" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S.1, s. 359-369.

²⁷⁶Özcan, a.g.m. , s.405.

²⁷⁷Yusuf Sarıncay, (2019), "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", *Bilig*, S.88, s. 1-11.

rahatsız etmiş ve gereken emirleri göndererek hacıların mağduriyetinin bir an evvel giderilmesini istemiştir. Bundan sonra da böyle bir durumla karşılaşmamak için gereken önlemler alınmış ve sorumlular cezalandırılmıştır.²⁷⁸

Osmanlı ülkesini ziyaret eden bazı kişilerin hac niyetiyle kaldıkları da arşiv belgelerinde görülmektedir. Örneğin, 1119/1707-1708 yılında Turan hakanlarından Belh Hanı Es-seyyid Mehmed Mukim Han'ın sefiri Abdülbaki Bey elçilik görevi için İstanbul'a gelmiştir. Görevini tamamladıktan sonra Mısır üzerinden ülkesine dönmek ve hac ibadetini yerine getirmek istemiştir. Bu isteğini bildiren sefirin güvenliği için tüm Şam ve Acem sınırında güvenlik önlemleri alınmıştır. Böylelikle sefir ve maiyetindekiler güven içerisinde ibadetlerini tamamlamıştır.²⁷⁹ Hac niyetiyle yola çıkan hacılardan biri de Özbek Hanı Subhan Kulu Han'ın elçisi olmuştur. İstanbul'a uğrayarak yolculuk yapan elçinin korunması için Trabzon bölgesindeki tüm kadılar, kethüda erleri, yeniçeri serdarları ve âyanlar uyarılmıştır.²⁸⁰

Sonradan hac yapmak niyetine giren kişilerin yanı sıra doğrudan hac yapmak maksadıyla gelenler bulunmaktaydı. Örneğin, Harezmi Hanı Bahadır Ernek Mehmed Han Bin Bahadır Enuse tarafından hac yapmak üzere Mevlana Abdülhamid Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Abdülhamid'in korunması için yol üzerindeki tüm vüzera, kadı, Mısır valisi, hac emiri, Şam valisi, Mekke emiri ve İstanbul kaymakamına tek tek emir gönderilmiş ve gereken önlemlerin alınması istenmiştir.²⁸¹ Yine Buhara Hanı Ebülfeyz Seyyid Muhammed Han'ın Kapıcıbaşı Allahverdi'nin hac yapmak maksadıyla Osmanlı ülkesine geldiği anlaşılmaktadır. Kapıcıbaşı hac yapmadan önce huzura çıkarak hac için izin istemiştir. Denilebilir ki diğer bölgelerden gelen hacıların izin almadan hac ibadetini yerine getiremedikleri anlaşılmaktadır.²⁸² Haksızlığa uğrayan hacıların mağduriyeti yine Osmanlı tarafından giderilmiştir.²⁸³

²⁷⁸ Erbuğ Erçelebi, (2012), *190 Numaralı Mühimme Defteri 'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (s.98-198), Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, s. 33.

²⁷⁹ BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1309.

²⁸⁰ BOA.A.DVN.SMHM.d.115-36.

²⁸¹ BOA.A.DVN.SMHM.d.104-1264,1265,1266,1267,1268.

²⁸² BOA.A.DVN.SNMH.d.6/272.

²⁸³ Özcan, a.g.m. , s.405

II.BÖLÜM

Hac Yolundaki Görevliler

2.1.Hac Yolundaki Görevlilerin Sorumlulukları

Hac yolundaki görevlilerin sorumlulukları meselesinde ilk akla gelenler güvenlik, huzurlu ve konforlu bir seyahat ve kabilelerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Organizasyonun kusursuz olması için kişiler özenle seçilerek görevlendirilir ve devlet sürekli olarak bu kişileri kontrol ederdi. Örneğin, 978/1570-1571 yılında Sinan Paşa Yemen'i ve Kevkeban Kalesi'ni fethetmiş, Mutahhar isyanını bastırarak ve bölgenin kalkınmasında rol oynamıştır. Bu görevleri başarı ile yerine getirdiği için Sinan Paşa'ya devlet hac yolunun güvenliğini sağlama ve fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılama vazifesini vermiştir. Halife namına yapılan bu görevlendirme ile bölgede adaletin tesisi, huzur ve güven ortamının oluşturulması istenmiştir. Sinan Paşa buradaki halkı ve hacıları muhafaza etmiş, halkın canını ve malını korumuş, aldığı emirleri yerine getirmiş ve devletin yasakladığı işlere müsaade etmeyerek halkın isteklerini ve ihtiyaçlarını iyi bir şekilde tespit etmiştir. Sinan Paşa'nın yanı sıra devlet bu iş için yetenekli olan bölge yöneticilerine de emirler göndererek huzuru tesis etmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra bölgeye gereken zahirenin zamanında ve mevsiminde gönderilmesi, asker ve piyadelerin zamanında görev yerlerine ulaşmalarına önem verilmiştir. Bu organizasyonda yaşanan aksaklıklardan sorumlu olan kişilerin de şiddetle cezalandırılacağı sürekli belirtilmiştir.²⁸⁴

Hac ibadetinin yukarıda ifade edildiği gibi huzurlu ve güvenli bir biçimde yapılabilmesi ve hacıların ihtiyaçlarının karşılanması için merkezden tayin edilen görevlilerin yanında hac güzergahına yakın yöneticilere de emirler gönderilmiştir. Özellikle bazı bölgeler bu iş için pilot bölge konumunda olmuştur. Buradan hareketle 1111/1699-1700 yılında gönderilen emirler incelendiğinde Hamid ve Cebel-i Aclun Mutasarrıfı Hüseyin Paşa ve Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı Gavs devletin gösterdiği arpalıklardan para tahsis edilerek hacıların güvenlik ve ihtiyaçları için vazifelendirilmiştir. Ayrıca Trablusşam ve Hayra-Beyrut Beylerbeyi Arslan ve Kaplan Paşa'ya, Vezir Hasan Paşa'ya ve kapı halklarına emir gönderilerek hacıların güvenliği için teyakkuz halinde olmaları istenmiştir. Yine eşkıyaların saldırılarına karşı Arslan ve

²⁸⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.12/542.

Kaplan Mehmed Paşa'nın en az 300 nefer ile hazır olmaları bildirilmiş, asker tedarikinde Cebel-i Aclun, Hamid ve Kudüs sancaklarına başvuruları emredilmiştir. Şam halkı da gereken hazırlıkları yaparak hacıların ihtiyaçlarını karşılamak ve rehberlik etmek için görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Şam halkı, zamanında planlanan yerde olmalarını sağlamakla görevlendirilmiştir. Yaşanan aksaklıklar nedeniyle hacıların zamanında Arafat'ta olmaması büyük bir sıkıntıyı da beraberinde getireceği için devlet bu konuda hassas davranmıştır.²⁸⁵ Aynı yıl Şam yerli yeniçerisi Hacı Ali'nin emrine 400 nefer asker verilmiştir. Hacıların güvenliğini sağlayacak olan Hacı Ali 400 neferden daha az bir asker ile yola çıkmaması için de uyarılmıştır. Bu askerlerin tümü donanımlı olarak yola çıkarılmış ve hac emirinin komutası altına verilmiştir.²⁸⁶ Cebel-i Aclun mutasarrıflığı için de Hüseyin Paşa uygun görülmüş ve aynı şekilde onun da hazırlanarak bir an evvel eşkıyayı bertaraf etmek için hazır olması istenmiştir.²⁸⁷ Hüseyin Paşa, Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı Osman Paşa ile birlikte hareket ederek urbana karşı önlem almıştır. Gerekli tedbirler alınmasına rağmen urban kervana saldıracak olursa urbanı bertaraf etmek için 400 nefer daha hazırlanmıştır. Bu birliğin oluşumunda Trablusşam Beylerbeyi Arslan Paşa da yardım etmiştir.²⁸⁸ Tedbirler alınırken hacı adaylarına ve yerli halka eziyet edilmemesi için de özen gösterilmiştir.²⁸⁹

Hac yolundaki görevlilerin sorumluluklarını ve organizasyonun boyutunu anlayabilmek için yine arşiv kayıtlarına bakmak lüzumlu görünmektedir. Mesela 20 Cemazeyilahir 1127/23 Haziran 1715 yılındaki belge incelendiğinde Şam'a kadar olan bütün kadılara, mütesellimlere, voyvodalara, havass ve evkaf zabıtlarına, kethüda erlerine, serdarlara, vekillere, kale dizdarlarına, yeniçerilere, ayanlara, iş erlerine hüküm gönderildiği anlaşılmaktadır. Yine Mısır'dan halka dağıtılmak üzere Haremeyen'e gönderilen surre için gerekli olan paranın, Haremeyn-i Şerif Evkaf Hazinesi'nden nakit tahsil edilerek hac emrine teslim edildiği bildirilmiştir. Bu nedenle hac emri el-Hac Hüseyin'in parayı ve hacıları sevk ederken güvenliğinin sağlanması için yol üzerindeki tüm görevlilerin gereken önlemleri almaları emredilmiştir. El-hac Hüseyin'in emri altındaki tüm askerler de gereken önlemleri almış, hacılardan birine bile zarar gelse

²⁸⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.111/1100, 1101, 1102, 1103, 1489, 1527, 1626, 2430, 311.

²⁸⁶Recep Temel, (2019), *111. Numaralı Mühimme Defterinin 168-337.Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin, s. 89.

²⁸⁷Temel, *a.g.t.*, s.118.

²⁸⁸Temel, *a.g.t.*, s.177-180.

²⁸⁹Temel, *a.g.t.*, s. 303.

bunun telafisi olmayacağı, ihmali olanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı bildirilmiştir. Ayrıca gerekli zahirenin de temin edildikten sonra korunmasına dikkat edilmesi istenmiştir. Önlemler alınırken veya ihtiyaçlar tedarik edilirken de yerli halka eziyet edilmemesi tembihlenmiştir.²⁹⁰ Rakka Beylerbeyi Seyyid Ahmed Paşa da eşkıyanın defedilmesi için görevlendirilmiştir. Hacılar yolculuğa başlamadan önce Seyyid Ahmed Paşa ve El-hac Hüseyin Paşa tüm hazırlıkları tamamlayarak hacıların selameti için uğraşmışlardır.²⁹¹ 20 Recep 1133/17 Mayıs 1721 yılında gönderilen emirlerde de aynı şekilde bölge yöneticilerine hazırlıkları yapmaları ve güvenlik için önlemler almaları emredilmiştir.²⁹² Belgeler incelendiğinde yukarıda da ifade edildiği gibi yalnızca hac emiri, cerde başbuğu ve kutsal topraklardaki yöneticiler hacıların güvenliği ve malzeme temininden sorumlu olmamışlardır. Yol üzerindeki tüm yöneticilere ve malzeme temin edilen tüm bölgelere emirler gönderilmiştir. Üsküdar ve Şam arasındaki tüm yöneticiler bir sonraki menzile kadar hacıları korumak ve ihtiyaçlarını temin etmekle görevlendirilmişlerdir.²⁹³ 1136/1723 tarihli bir belgede de Hama mütesellimine bu şekilde bir emir gönderilmiş, Hama'dan Şam'a kadar hacılara refakat etmesi ve Hac Emiri Osman Paşa'nın emri altına girmesi istenmiştir.²⁹⁴ Hacıların salimen yolculuk yapabilmeleri için organizasyonda görevli olanların kafilelerden önce yola çıkarak hazırlık yapmaları istenilirdi. Bunun için hac mevsiminden önce genellikle tüm görevlendirmeler yapılırdı. Bunun nedeni göreve yeni atanan kişilerin bölgeyi tanımalarının zaman alabileceğinden hazırlıkların sekteye uğratılmasının istenmemiş olmasıdır. Ancak bazen istisnalar söz konusu olmuştur. 29 Zilhicce 1171/3 Eylül 1758 yılında Halep Valisi olan Abdülcélizade Vezir Hüseyin Paşa Musul'a tayin edilince, hac zamanı yakın olduğu için yeni bir vali atanana kadar bölgenin güvenliğinin sağlanması eyalet kethüdalarına teslim edilmiştir.²⁹⁵

Hacıları korumak ile görevli olan kişilerin her sene özenle seçildiği ve kişilere doğrudan emirler gönderildiği anlaşılmaktadır. 29 Şevval 1119/23 Ocak 1708 senesinde Kudüs Mutasarrıfı İslam Paşa, Sayda ve Beyrut Beylerbeyi İbrahim Paşa, Trablusşam Beylerbeyi Mehmed Paşa, Cebel-i Aclun ve Leccun sancakları Mutasarrıfı Salih Paşa

²⁹⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.123/103.

²⁹¹BOA.A.DVN.SMHM.d.123/104.

²⁹²BOA.A.DVN.SMHM.d.130/347.

²⁹³BOA.A.DVN.SMHM.d.131/1345.

²⁹⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.131/1372; 52/3161.

²⁹⁵BOA.AE.SMST.III.236/18723.

yeğeni Mehmed ve Nablus Mutasarrıfı Hasan Paşa olmak üzere görevlendirmeler yapılmıştır.²⁹⁶

Güvenlik için daha sonra detaylarını vereceğimiz bölümde de görüleceği üzere güvenlik ile ilgili de birçok görevlendirme yapılmıştır. Örneğin, 29 Şevval 1119/ 23 Ocak 1708 yılında güvenlikten sorumlu bu devlet adamlarının başına Kudüs Mutasarrıfı İslam Paşa getirilmiş²⁹⁷ ve diğer yöneticilerin de onun sancağı altında birleşerek hacıları koruması istenmiştir.²⁹⁸ Dergâh-ı Mualla kapıcıbaşlarından cerde başbuğu olarak İbrahim Paşa görevlendirilmiştir. Ala menziline kadar askerlerin bir araya gelmesini sağlayarak hacıların güvenliklerini sağlamıştır.²⁹⁹ 29 Şevval 1120/11 Ocak 1709 senesinde de devletin aynı görevlendirmeler için hüküm gönderdiği belgeler incelendiğinde anlaşılmaktadır.

Hac organizasyonu için her sene aynı bölgeler vazifelendirilmiştir. Ancak görevlendirilen kişiler her sene değişiklik göstermektedir. Bu durumda her sene yalnızca hac emirinin değil aynı zamanda tüm hac organizasyonundan sorumlu olan görevlilerin de değiştirildiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Kudüs Mutasarrıfı Abdülkadir Paşa,³⁰⁰ Nablus Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Paşa,³⁰¹ Cebel-i Aclun Sancağı Mutasarrıfı Salih Paşa yeğeni Mehmed Paşa,³⁰² Kale-i Kerek Sancağı beyi İbrahim Bey,³⁰³ Sayda,³⁰⁴ Trablusşam³⁰⁵ ve Rakka Valisi Yusuf Paşa³⁰⁶ görevlendirilmiştir. Urban şeyhlerine de hükümler gönderilerek vazifelendirilen kişilerin kimler olduğu bildirilmiş ve iş birliği içerisinde çalışılması istenmiştir. Bölgeye Kudüs'ten 500 nefer asker gönderilerek hacıların güvenliği sağlanmıştır.³⁰⁷ Bu askerler Cidde'ye giderek Hac emirinin sancağı altında toplanması bildirilmiştir. Bu görev için de Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşı Halil Paşa ve Şam mütesellimi görevlendirilmiştir.³⁰⁸ 1123/1711-1712

²⁹⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2086.

²⁹⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.11572102.

²⁹⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2103, 2107.

²⁹⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2201, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414.

³⁰⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.116/1.

³⁰¹BOA.A.DVN.SMHM.d.116/2.

³⁰²BOA.A.DVN.SMHM.d.116/3.

³⁰³BOA.A.DVN.SMHM.d.116/4.

³⁰⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.116/5.

³⁰⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.116/6.

³⁰⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.116/7.

³⁰⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.116/8.

³⁰⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.116/16, 17.

yılına gelindiğinde Kudüs-i Şerif ve Nablus Sancağı Mutasarrıfı olarak Ali Paşa,³⁰⁹ Gazze sancağı Mutasarrıfı olarak Kavasade Hasan Paşa,³¹⁰ Cebel-i Aclun ve Kerek sancakları Mutasarrıfı olarak El-hac İsmail atanmıştır.³¹¹ Şam mütesellimi³¹² ve urban şeyhi Zahir El-Selam da hacıları karşılayarak rehberlik etmeleri için görevlendirilmişlerdir.³¹³ 27 Safer 1168/13 Aralık 1754 yılında Şam Valiliği ve Hac Emirliği Sayda Valisi Mekizade Vezir Hüseyin Paşa'ya, Cerde Başbuğluğu ve Sayda Valiliği Cidde Mutasarrıfı Musa Paşa'ya tevcih edilmiştir.³¹⁴ 1170/1756-1757 yılında Rumeli Beylerbeyi ve Sayda Valisi Musa Paşa'ya cerde başbuğluğu tevcih edilmiştir. Musa Paşa'ya verilen ianet akçesinin bir an evvel hazırlanarak gönderilmesi için Trablusşam Beylerbeyi Vezir Mustafa Paşa'ya emir gönderilmiştir.³¹⁵ 1203/1788-1789 yılında cerde başbuğluğu İbrahim Paşa'ya kaymakamlık görevi de Maraş'da bulunan İbrahim Paşa'ya, cebecibaşılık görevi Dergâhı-ı Ali Kapıcıbaşlarından Kürd Mehmed Ağa'ya verilmiştir.³¹⁶ 29 Muharrem 1185/14 Mayıs 1771-1772 yılında hac emirliği görevi Vezir Osman Paşa'ya cerde başbuğluk görevi de oğlu Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Baba-oğul bu önemli görevleri birlikte yürütmüşlerdir.³¹⁷ 26 Cemazeyilahir 1199/6 Mayıs 1785'de Mirimiran rütbesiyle Şam-Trablus Beylerbeyliğine Delil İbrahim Paşa getirilmiş ve kendisine bin kuruş harçlık verilmiştir.³¹⁸ 20 Rebiulevvel 1121/30 Mayıs 1709 yılında hac emirliği görevi Nasuh Paşa'ya verilmiştir. Askerlerin yiyecek ihtiyacını karşılamak için Mısır'dan zahire temin edilmiş ve Nasuh Paşa'ya teslim edilmiştir.³¹⁹

Devlet hac yolunda görevlendirdiği kişilerin seçimine çok özen göstermiştir. Öyle ki seçilecek dellal³²⁰ bile devletin gözetiminde olmuştur. 29 Zilhicce 1188/2 Mart 1775 yılında dellabaşılığa Mustafa ve Seyfullah tayin edilmiştir. Bu görevlendirme için merkezden hüküm gönderilmiştir.³²¹ Devlet bölge yöneticilerinden hac organizasyonu için vazifelendirme yaptığı gibi doğrudan merkezden vazifeli kişiler de göndermiştir.

³⁰⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.119/428,429.

³¹⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.119/429.

³¹¹BOA.A.DVN.SMHM.d.119/430.

³¹²BOA.A.DVN.SMHM.d.119/431.

³¹³BOA.A.DVN.SMHM.d.119/432.

³¹⁴BOA.AE.SMHD.262/21289.

³¹⁵BOA.AE.SOSM.89/6843.

³¹⁶BOA.AE.SABH.4/375; 131/1331.

³¹⁷BOA.C.DH.324/16178.

³¹⁸BOA.C.DH.344/17170.

³¹⁹BOA.AE.SAMD.166/16203.

³²⁰İlan eden, yüksek ses ile bildiren.

³²¹BOA.C.ML.364/14938.

Örneğin, 19 Rebiulevvel 1143/2 Ekim 1730 yılında Kapıcıbaşı Derviş Ağa merkezden hac organizasyonunu düzenlemek için gönderilmiştir. Trablusşam, Sayda ve Rakka bölgelerinden cerde askeri toplayan Derviş Paşa görevini tamamladıktan sonra merkeze dönmüştür. Derviş Paşa dönüşte yol üzerindeki valilerin mektuplarını ve kendi yazdığı raporu devlete sunmuştur. Devlet, organizasyon ve hac emiri hakkında detaylı bilgi almıştır.³²² Bu şekilde denetim sağlayarak devlet hac organizasyonu ile ilgili hiçbir aksamanın yaşanmasına izin vermemiştir. Görevini suiistimal eden kişiler şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır.³²³

Hac yolunda hizmet etmek oldukça mühim bir görev olmakla birlikte büyük bir sorumluluğu da beraberinde getirmiştir. Bazı devlet adamları görev tevcih edildikten sonra görevinden affolunarak başka birinin yerine görevlendirilmesini istemişlerdir. Örneğin, 29 Cemazeyilahir 1154/11 Eylül 1741 yılında Trablusşam Valisi Mustafa Paşa'ya cerde başbuğluk görevi verilmiştir. Ancak Mustafa Paşa bu görevden affolunmak için merkeze bir yazı göndermiştir. İsteği kabul edilen Mustafa Paşa'nın yerine Halep Valisi Yakup Paşa cerde başbuğu olarak atanmıştır. Ancak Trablusşam Valisi Mustafa Paşa görevden affolunması karşılığında devlet hazinesine yüz elli kese altın ödemiştir.³²⁴ 22 Rabiuevvel 1144/24 Eylül 1731 yılında da Sayda Valisi Azimoğullarından Vezir Süleyman Paşa görevinden affedilerek Trablusşam Valiliği görevi verilmiştir. Ancak bu görevin Süleyman Paşa'ya verilmesi için devlet Trablusşam valiliği yanında cerde başbuğluk görevini de üstlenmesini istemiştir. Aksi takdirde valilik tevcih edilmeyeceği bildirilmiştir. Bu durum göz önüne alındığında cerde başbuğluk görevi için her zaman devlet adamlarının gönüllü olmadığı anlaşılmaktadır.³²⁵

Vazifelendirilen kişilerin zamanında istenilen yerde olamaması veya bir sorunla karşılaşmaları durumunda merkezden yeni emirler de gelmiştir. 17 Zilkade 1205/18 Temmuz 1791 yılında Sayda bölgesinden yapılan tahsilatı Hac Emiri Cezzar Paşa'ya teslim edecek olan mübaşir Kapıcıbaşı Bekir Ağa zamanında kervana katılamamıştır. Bu durum yetkililere bildirilmiş ve Bekir Ağa'nın geri dönmesi istenmiştir.³²⁶

³²²BOA.AE.SAMD.215/20800.

³²³BOA.AE.SAMD. 221/21352.

³²⁴BOA.C.ML.608/25081.

³²⁵BOA.AE.SMHD.258/21040.

³²⁶BOA.C.ML.602/24831.

Her sene kervana katılan başka birçok görevlide bulunmaktadır. Örneğin, kervanının önünden bölgeyi bilen çöl kılavuzları, sakalar, ileri gelenler, surreyi taşıyanlar, topçular, askerler, kadı, yardımcıları ve kâtipleri görevlendirilmiştir.³²⁷

2.2.Hac Emiri ve Yardımcıları

2.2.1.Hac Emiri

Hac emiri kavramı Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanılmaya başlayan her sene Haremeyn'e gönderilen surre-i hümayunun teslim edildiği kişiye verilen ad olup Hz. Muhammed döneminde ilk sene emirü'l-hac atanmamış Mekke Valisi Attab b. Esed bu görevi yerine getirmiştir. Bundan sonraki sene 300 kişilik bir kervanın başına Hz. Ebubekir hac emiri olarak atanmıştır. Daha sonra kurulan Emeviler ve Memlükler döneminde de bu göreve atanan kişiler olmuştur. Abbasiler döneminde halife kendi soyundan gelen kişileri bu iş için görevlendirmiştir. Osmanlı Devleti, Haremeyn'in kontrolünü eline geçirdikten sonra bu işe oldukça önem vermiştir. Bir yerine Şam ve Mısır olmak üzere iki hac emiri görevlendirmiştir. Hac emiri hac döneminde Mekke'nin en büyük mülki amiri konumuna gelirdi. Mekke'nin asayişi, hacılara rehberlik yapmak, Mekke, Arafat ve Mina'da padişah adına hutbe okutulması hac emirinin görevleri arasındaydı. Hac emiri gönderilen surrenin yanı sıra Kâbe'nin yıkanması için gönderilen gül suyunu da Mekke'ye götürmenin yanında³²⁸ kutsal yerlere yapılacak olan imar faaliyetleri için de devletin ilgililere gönderdiği parayı iletmek ile görevliydi. Hac kafilesini koruyan askeri birlik de hac emirinin emri altında olup askerin başıbozuk davranmasına ve görevi dışında başka bir işle uğraşmasına engel olurdu. Mekke emiri ile hac emiri irtibat halinde bulunur ve Mekke emirine karşı gelecek bir davranışta bulunmazdı. Hac emiri yalnızca hacıların başında bulunur ve onların sorunları ile ilgilenirdi. Hac emiri görevini kötü kullanmayacak kişilerden seçilerek yalnızca kervan ile ilgilenir ve bunun dışında dikkatini dağıtacak ticaret işleriyle asla uğraşamazdı. Her sene hac emirine masraflar için 14 kese akçe tahsis edilirken zamanla kervanda bulunanların sayısının artması nedeniyle bu tahsisat az gelmeye başlamış olup ek

³²⁷Farooqhi, *a.g.e.* , s, 34-39; Özge Eda Kaya, (2020), “ Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Mezilnameleri: Güzergâhlar, Ziyaretgâhlar ve Şehirler”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, s. 129-130.

³²⁸Durak, *a.g.t.* , s.61-64.

Ücretler verilmiştir. Bazı durumlarda kafilende seyahat eden tüccarlardan borç para alınmıştır.³²⁹

Hac emirinin dindar, doğru sözlü bir kişi olmasına dikkat edilirdi. Genellikle yüksek rütbeli asker, mülkiye veya ilmiye sınıfından biri hac emiri olarak tayin edilirdi. Hac emiri, surrenin İstanbul'dan yola çıkıp Haremeyn'de dağıtılıp İstanbul'a geri dönüşüne kadar her aşamasına refakat ederdi. Hac emirliği önemli bir vazife olmakla beraber bu sorumluluğu üstlenmek isteyen çok az kişi olurdu.      tahsisat oldukça kısıtlı olduğundan hac emiri yol boyunca kendi cebinden  demeler yapardı. Osmanlı Devleti'nin parlak zamanlarında bu görev için birçok talipli bulunurken son dönemlerde maddi olarak yeterli kişilerin bulunması zorlaşmıştır. Bu nedenle III. Selim zamanında tahsisatın miktarı arttırılmış ve bu şekilde hac emiri atanmıştır.³³⁰ Hac emirleri arasında görevini yerine getirmediği için idam edilenler de vardır. Bunlardan biri Hacı Tahir Ağa'dır. Yolsuzluk yapan Hacı Tahir Ağa devlet için çok önemli bir görev olan hac emirliğine zarar verdiğinden dolayı affedilmemiştir.³³¹

Halife namına görev yapacağı için hac emiri olarak tayin edilecek kişinin bazı özelliklere sahip olması gerekliydi. Emir vakur, ciddi, heybetli, ileri görüşlü, anında karar verip uygulayabilen, güvenilir ve cesur biri olmalıydı. Hac emiri, hacıları bir arada tutup kılavuzluk ederek güvenli bir şekilde yolculuk yapmalarını sağlamak zorundaydı. Seyahat esnasında fitnecilerin hacıların arasını açtığı, hırsızlık olaylarının yaşandığı, engellerle karşılaşıldığı bilinmektedir. Hac emiri bu sorunların hepsini çözmek için yetkili olarak kafilenin başında bulunurdu. Anlaşmazlık yaşayan hacıların arasındaki sorunları çözmek hac emirinin görevleri arasındaydı. Ancak bunun dışında kadı gibi her konuda hüküm verme yetkisi yoktu. Emir'in hacıları yolculuk esnasında zorlamadan vaktinde istenilen yere getirebilmesi de oldukça önemlidir. Yolda yaşanan gecikmeler, zamanında Arafat'ta bulunamama tehlikesini doğurabilirdi. Hac ibadeti tamamlandıktan sonra da emir, hacıların Mekke'den hemen ayrılması için zorlayamazdı. Ancak ihtiyaçları giderilip yol hazırlıkları ikmal olunduktan sonra yola çıkmaları sağlanırdı. Bütün bu organizasyonu sağlamak bilgi ve tecrübe işi olduğundan emir'in sorumluluğu büyüktü. Hac emiri, kafileye namaz kıldırmalı ve haccın şartlarını iyi bilmeliydi. Bu sebeple dini bilgi yönünden de eksik olmayan kişi emir olarak seçilirdi. Hac emiri fetva

³²⁹Kılı , a.g.m. , s. 154- 159.

³³⁰Pakalın, a.g.e. , s. 283.

³³¹Atalar, a.g.e. , s. 182.

istendiğinde fetva verebilirdi. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi her konuda hüküm verme yetkisi yoktu. Hacı adaylarını kendi mezhebinin gereklerini yapmaya zorlayamazdı.³³² Hac emirine görevleri sık sık devlet tarafından hatırlatılarak görevde gevşeklik göstermemesi temin edilmeye çalışılırdı.³³³

Hac emiri olarak atanan kişinin kökeni ile ilgili bir ayırım yapılmadığı için Hicaz bölgesi fethedildikten sonra hac emirliğinin Memlûk kökenli kişilere devredilmesinde bir sıkıntı görülmemiştir. Hac emirinden en büyük beklenti yolculukta hacı adaylarına zahmet çekirtmeden ve tam zamanında ibadetlerini tamamlatmasıdır. Hac emiri atarken devlet bir yıl önceki hacıların referanslarını dikkate alarak hem tecrübeli hem de başarılı bir hac emirine görevi teslim etmeye çalışmıştır. Hac emirleri lüzum ederse kendileri için ayrılan tahsisattan askerlerin ve fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılayarak onlara yardımcı olurdu.³³⁴

Hac emirine görev bir senelik olarak verilir gelecek sene yeni bir emir atanırdı. Hac emirliğine talep çok olduğu zaman bir yerine iki meslek erbabından hac emiri atanmıştır.³³⁵ Bir sene görevlendirme yapılırken 1120-1126/1708-1714 yıllarında olduğu gibi üst üste altı yıl Şam valiliği ve hac emirliği yapan Nasuh Paşa gibi istisnalar da vardır.³³⁶ Aynı şekilde Şam Valisi İsmail Paşa bir önceki sene hac emirliğinde gösterdiği başarıdan dolayı bir sonraki yıl da bu görevi ifa etmiştir. Bu sırada Nablus, Gazze, Kudüs sancaklarının mutasarrıflarının İsmail Paşa'nın emri altına girerek hacıların sağ salim gidip gelmeleri için hazırlıklara başlamaları emredilmiştir.³³⁷ Hazırlıklardan Sayda Valisi Osman Paşa da sorumlu tutulmuştur. Buna göre, Osman Paşa hacıların güvenliğini sağlamak amacıyla kendi kapı halkı ve cerde askerleri ile birlikte Trablusşam Valisi ve Cerde Başbuğu Süleyman Paşa'nın yanına gelmiştir. Süleyman Paşa'nın başbuğluğunda birleşen askerlerin tümü Hac Emiri İsmail Paşa'nın emri altına girmiştir.³³⁸

Aynı yıl hac emirine yardımcı olması ve işbirliği yapmaları için Mekke emirine de bir emir gönderilmiştir. Mekke emiri Abdullah bin Şerif Said, Hac Emiri İsmail Paşa

³³²Erkal, *a.g.t.* , s.152-158.

³³³BOA.AE.SAMD.185/17990.

³³⁴Kılıç, *a.g.m.* , s. 144-157.

³³⁵Durak, *a.g.t.* , s. 61-64.

³³⁶Erken, *a.g.t.* , s. 28.

³³⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.133/620.

³³⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.133/621.

ile birlikte hareket etmiştir. Habeş eyaleti, Mekke Şeyhülharemi ve Cidde Sancağı Mutasarıfı Ebubekir Paşa da onlara yardım etmiş ve organizasyonun kusursuz bir şekilde işlemlerini sağlamıştır.³³⁹

Mekke emirlerinin hac mevsiminde sorumlulukları çok olup bunlardan en önemlisi hacıların güvenliğini sağlamaktır. Bu nedenle merkez ile emirler arasındaki birçok name arşivde yer almıştır. Her yıl Mekke emirine biri hac emiri ile Arapça reyhani hattıyla, biri kaftan ağasıyla Türkçe celi hattı ile iki tane name gönderilirdi. Mekke emirleri bu iki nameyi de cevaplayarak hacıların güvenliklerini üstlenirlerdi. Mekke kadısı, Mısır, Şam ve Cidde valilerinin önerilerine göre göreve atanan Mekke emirine sorun çıkaracak kişiler İstanbul ya da Mısır'a gönderilir, bu şekilde hac organizasyonunun sekteye uğraması önlenirdi.³⁴⁰ Mekke emirleri hacıları ve Mekke'yi korumak için gereken tüm tedbirleri alır, yaşanan aksaklıkları da ortadan kaldırmaya çalışırlardı. Örneğin, 20 Safer 1191/30 Mart 1777 yılındaki belgeye göre, Mısır'dan Mekke'yi korumak için gelecek olan askerlerin düzenli bir şekilde bölgeye sevk edilmediği anlaşılmıştır. Bu durum hacıların korunmasında bir zaafiyete neden olacağı için Mekke emiri durumu merkeze bildirmiştir. Devlet Mısır Valisi eski sadrazam İzzet Mehmed Paşa'ya durumu bildirmiş ve sevkıyatların düzenli bir şekilde yapılması tembihlenmiştir.³⁴¹

Hacıların yolculukları sırasında yaşanan sıkıntıların giderilmesi için de Mekke emirinin görevlendirildiği olmuştur. Örneğin, hacıların konaklayacakları menziller devlet tarafından daha önceden belirlenmesine rağmen 10 Cemazeyilahir 1144/10 Aralık 1731 tarihinde Medain-i Salih denen bir bölgede hacıların konaklamayarak yola devam ettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine devlet Mekke emirine bir yazı göndererek hacıların bu menzilde konaklamalarını emretmiştir. Durumu teftiş etmesi için de Niğdeli Ali'yi göndermiştir. Devletin önceden belirlediği bu konaklar hem hacıların rahatı hem de güvenliği için önemliydi. Bu konaklar dışında başka bir bölgede konaklamak

³³⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.133/752.

³⁴⁰Abdullah Çakmak, (2022), “ Sultanın Mektubu: Osmanlı Hac Organizasyonunda Mekke Emirlerine Gönderilen Nâme-i Hümayunlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.9, S.1, ss. 63-65.

³⁴¹BOA.C.AS.970/42236.

hacıların güvenliğini tehlikeye atmak anlamına geldiği için devlet bu konuda hassas davranmıştır.³⁴²

Mekke emirliğine tayin olunanlardan biri olan Şerif Galip Efendi'nin merkezle yaptığı yazışmalar arşiv kayıtları arasında görülebilmektedir. Şerif Galip 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790 tarihli yazışmada emirlere uyararak hac organizasyonun düzenlendiğini ve kendisine gönderilen hil'âtı da teslim aldığını bildirmiştir.³⁴³ Yine başka bir hac mevsiminde Mekke Emiri olarak Şerif Abdullah'a aynı şekilde berat gönderilmiş ve hacıların güvenliği ona teslim edilmiştir. Emirlerin her daim güzel işler yapmaları gerektiği bildirilerek hacıların rahatı ve emniyeti için gereken her türlü önlemin alınması emredilmiştir.³⁴⁴ Şerif Abdullah'ın merkeze verdiği cevapta ise Haremeyn idaresinin ve hac hizmetlerinin sorunsuz bir şekilde devam ettiği huzur ve asayişin sağlandığı bildirilmiştir. Ayrıca Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmed Paşa ile işbirliği yapıldığının da altı çizilmiştir.³⁴⁵ 20 Rebiulevvel 1118/2 Temmuz 1706 yılında Cidde Mutasarrıfı ve Mekke Emiri Süleyman Paşa'ya gönderilen emirde hacıların dönüş yolunda urban eşkıyası tehdidi ile karşı karşıya kaldıkları yazılmıştır. Bunun üzerine Süleyman Paşa hacıları korumak için bölgeye asker ve erzak yardımıyla bulunmuştur. Sayda Valisi Mehmed Paşa da Süleyman Paşaya katılarak hacıların güvenle Şam'a kadar gelmesini sağlamıştır.³⁴⁶ 29 Cemazeyilahir 1142/19 Ocak 1730 yılında Zilkade ayında hacıların ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılayarak güvenli bir şekilde Arafat'a çıkışlarını sağlayacak olan Cidde Mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa vefat etmiştir. Bu durumda hac ile ilgili işlerinin aksamaması için Mekke Emiri Şerif Abdullah durumu teftiş ederek merkeze bir yazı yazmış ve merhum Mehmed Paşa'nın kethüdasının masrafları ödeme konusunda zorluk çıkararak hacıların güvenliğini tehdit ettiğini bildirmiştir. Yeni bir vali atanarak bu karışıklığın sona ermesini ve gereken masrafların ödenmesini istemiştir.³⁴⁷ 15 Safer 1170/9 Kasım 1756 yılında Mekke Emirliği ve Cidde Mutasarrıflığı Seyid Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiş ve hacıları eşkıyaya karşı koruması tembih edilmiştir.³⁴⁸ Sultan Abdülhamit döneminde görevlendirilen Mekke emiri de hacıların selameti ve güvenliği için gerekeni yapacağını

³⁴²BOA.C.DH.25/1223.

³⁴³BOA.A.DVN.SNMH.d.4/59; 9; HAT.185/8642; 267/15586.

³⁴⁴BOA.A.DVN.SNMH.d.6/248.

³⁴⁵BOA.A.DVN.SNMH.d.7/125.

³⁴⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.115/207; 208.

³⁴⁷BOA.AE.SAMD.III.116/11426.

³⁴⁸BOA.AE.SOSM.III.89/6869.

merkeze gönderdiği cevapta yazmıştır. Ayrıca Mekke emiri surre defterine kaydedilmiş olan hak sahiplerine surreyi adil bir şekilde dağıtması konusunda uyarılmıştır.³⁴⁹ Sultan Abdülhamit'in saltanatı sırasında görevlendirilen emirlerden biri olan Şerif Server bin Müsaid, namesini kaftan ağası aracılığı ile teslim alarak devlete sadakat ile bağlı olduğunu söylemiştir. Kendisine samur kürk ve hil'ât hediye edilmiştir.³⁵⁰ Şerif Server Cidde Valisi Halil Paşa ile de uyum içerisinde çalışarak hacılara hizmet etmiş ve surre sahiplerine adil bir şekilde surreyi dağıtmıştır. Emirnin gönderdiği ve müjdecî başının teslim ettiği name ile birlikte hacıların ibadetlerini tamamlamış olmaları İstanbul'da büyük bir coşku ile karşılanmıştır.³⁵¹ Şerif Server'den sonra Mekke emirliği görevine getirilen Şerif Galip bin Müsaid de görevini başarı ile tamamlamış ve Şam Valisi Cezzar Ahmed Paşa ile işbirliği yapmıştır.³⁵²

Mekke emirleri bölgede yaşanan olumsuzlukları merkeze doğrudan iletmiştir. 1115/1703-1704 yılında Mekke Emiri Şerif Sa'd'a gönderilen namede hac emirinin sorumluluklarını yerine getirmediğinden dolayı hacıların urban saldırısıyla karşı karşıya kaldıklarını bildirmiştir. Devlet hacıların zarar görmemesi için bölgeye Vezir Osman Paşa'yı göndermiştir. Aynı şekilde Mekke emirinin liyakatsizliği de şikâyet konusu olmuştur. Bu durumda Mekke emiri derhal görevinden azledilmiştir. 1134/1721-1722 yılında bölgede asayişî sağlamak için Şerif Yahya bin Şerif Berekat'ı görevlendirilmiştir. Ancak onun döneminde de bölgede büyük bir kargaşa hâkim olmuştur. Bunun için devlet Vezir Ali Paşa'yı görevlendirmiş ve Şerif Berekat'ı azlederek İstanbul'a göndermiştir. Çok geçmeden Şerif Berekat'ın başını çektiği bir isyan patlak vermiştir. Vezir Ali Paşa'nın ölmesi ile bu isyan uzun bir süre kontrol altına alınamamıştır. 1136/1723-1724 yılında Şerif Abdullah bin Seyid bölgedeki isyanı bastırmış ve Mekke emiri olarak atanmıştır. Şerif Abdullah 1138/1725-1726 yılında da Medine'ye saldıran urban eşkıyasını bertaraf ederek büyük başarılar kazanmıştır. 1151/1738-1739 yılında Şerif Mesud'a gönderilen bir namede urbanın saldırı planları ile ilgili bilgi verilmiştir. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen urban saldırıları bastırılamamış ve hacıların güvenliği için yol güzergâhı değiştirilmiştir. Ancak bu yolda hacıların zahiresini temin etmek büyük bir problem olmuştur. Mekke emiri Şerif Mesud bir yandan urban saldırısı ve hac organizasyonu ile ilgilenirken bir yandan da Vehhabi

³⁴⁹BOA.A.DVN.SNMH.d.9/122.

³⁵⁰BOA.A.DVN.SNMH.d.9/134; 158; 176.

³⁵¹BOA.A.DVN.SNMH.d.9/181; 182; 189; AE.SABH.I.102/6934.

³⁵²BOA.A.DVN.SNMH.d.9/318; 378; 391.

saldırılarıyla uğraşmıştır. Hac ibadetini yerine getirmek isteyen 30 kişilik bir Vehhabi grubunu engellemeyi başarmış ancak merkeze gönderdiği bir namede askeri harekâtın zorunluluğunu bildirmiştir.³⁵³ 29 Zilhicce 1173/12 Ağustos 1760 yılında da görev yapan Şam Valisi ve Hac Emiri Abdullah Paşa ve Cidde Valisi Sadettin Paşa'nın yaptıkları zulm ile halk mağdur olmuştur. Mekke Şerifi Müsaid bin Said'i de görevinden etmişlerdir. Bunun üzerine Mekke Şerifi merkeze bir yazı yazarak olanları bildirmiş ve sorumlu olan bu kişilere bir daha görev verilmemesini istemiştir.³⁵⁴ Bu şekilde elimizdeki veriler gösteriyor ki Mekke emirleri ve devlet arasında 1125/1713-1714 ile 1212/1797-1798 yılları arasına ait birçok yazışma bulunmaktadır.³⁵⁵

Merkezden gönderilen emirlerde yalnızca Mekke emiri ile hac emirinin iş birliği yapması vurgulanmamıştır. Hac organizasyonu için Trablusşam, Gazze, Kudüs, Cebel-i Aclun, Leccun, Sayda, Nablus gibi bölgeler her zaman önemli olmuştur. Bu nedenle bu bölgelerin yöneticileri de emirler gönderilerek hac organizasyonunun kusursuz bir şekilde işlemesi için hac emiri ve birbirleri ile iş birliği içinde hareket etmeleri istenmiştir.³⁵⁶

Hac emirleri görevlerini başarılı bir şekilde yürüttükleri zaman hac emirliğinin yanı sıra yakın bölgelerdeki bazı görevler de kendilerine devredilmiştir. Örneğin, 30 Cemazeyilevvel 1107/6 Ocak 1696 yılında Kudüs Mutasarrıfı Musa Paşa'ya hac emirliği görevinin yanı sıra Gazze ve Cebel-i Aclun sancaklarının mutasarrıflığı da devredilmiştir. Bu vazifeleri alan Musa Paşa hac hazırlıklarına bir an evvel başlayarak hacıların güvenli ve rahat bir şekilde yolculuk yapmalarını sağlamaya çalışmıştır.³⁵⁷ 29 Cemazeyilahir 1137/15 Mart 1725 yılında İsmail Paşa Trablusşam beylerbeyi görevini yürütürken kendisine Şam eyaleti ve hac emirliği ile cerde başbuğluğu görevi verilmiştir. Böylece hac organizasyonunda en önemli iki görev tek bir kişide toplanmıştır. Aynı zamanda Kudüs, Gazze ve Nablus sancaklarının yöneticiliği de kendisine tevcih edilmiştir.³⁵⁸ 18 Rebiulahir 1142/10 Kasım 1729 yılında da Vezir İsmail Paşa'ya Şam hac emirliği, Kudüs, Gazze, Nablus ve Şam eyaletinin idaresi tevcih

³⁵³Çakmak, a.g.m. , s.63-78.

³⁵⁴BOA.AE.SMST.III.71/5231; BOA.C.DH.192/9558.

³⁵⁵BOA.TS.MA.e.267/46; 53; 56; 57; 268/17; 19; 20; 270/13; 18; 23; 5; 271/2; 3; 4; 5; 6; 7.

³⁵⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.108/1417, 1418, 1419.

³⁵⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.108/92.

³⁵⁸BOA.C.EV.515/26008.

edilmiştir.³⁵⁹ 1142/1729-1730 yılında da Şam Valisi ve Hac Emiri İsmail Paşa cerde hizmeti, Kudüs ve Nablus sancaklarının idaresini birlikte yürütmüştür.³⁶⁰ Yine 20 Rebiulevvel 1207/5 Kasım 1792 tarihli belgeden anlaşılıyor ki, Şam Valisi ve Hac Emiri Cezzar Ahmed Paşa Safed ve Sayda eyaletlerinin yöneticisi olmuştur.³⁶¹

Örnekler de görüldüğü üzere hac emiri, sancak yöneticiliği, surre alayının Haremeyn'e ulaştırılması, hacıların ihtiyaçlarının karşılanması, güvenliğin sağlanması gibi birçok görevi üstlenmek ve bütün organizasyonun sorunsuz bir şekilde yerine getirilmesini sağlamakla mükellefti. Ancak bu kadar görev yerine getirilirken birinin ihmal edilmesi muhtemel bir durumdu. Bu tür durumlarda hac emiri sıkıntıları merkeze bildirir ve destek talep ederdi. Mesela, 20 Rebiulevvel 1114/14 Ağustos 1702 yılında Vezir Arslan Paşa birçok önemli görevi üstlenmesinden dolayı sancaklardaki işleri aksattığını anlatmıştır. Sancaklardaki bu zafiyetten dolayı urban eşkıyası güçlenmiştir. Bu nedenle Asitane eski kaymakamı Vezir Osman Paşa'ya mutasarrıflık görevinin verilmesi ve olası urban saldırısının önüne geçilmesi istenmiştir.³⁶² 20 Rebiulahir 1143/2 Kasım 1730-1731 tarihli kayda göre istisnai bir şekilde hac emirliği görevi Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya verilmiştir. Bu görev için genellikle Şam valisi atanırken zaman zaman bu şekilde istisnalar da söz konusu olmuştur. Bu örnek gösteriyor ki, Şam valisinden daha liyakatli birisi bulunduğunda teamüllerin dışına çıkılabilmektedir. Nitekim Hüseyin Paşa'ya Kudüs, Gazze ve Şam sancaklarının valiliği de verilmiştir. Vazifeyi üstlenen Hüseyin Paşa Şam'a gelerek hac mevsiminden önce hazırlıklara başlamıştır.³⁶³

Hac görevlilerinin liyakatlı olması özellikle hac organizasyonları için aranan bir özelliktir. Örneğin, 10 Şevval 1114/27 Şubat 1703 tarihli yazışmaya bakıldığında Nablus Sancağı Mutasarrıfı olan Gavvaszade Hasan Paşa'nın önceden işlediği suçlar sabit görülerek cezalandırılmıştır. Ancak Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmed Paşa Gavvaszade Hasan Paşa'nın liyakatli olduğunu söyleyerek Cebel-i Aclun ve Leccun sancaklarının hac zamanında kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Suçlu olmasına rağmen affedilerek hac organizasyonundan sorumlu tutulmuştur.³⁶⁴ Hac emirliği görevi

³⁵⁹BOA.C.DH.95/4750.

³⁶⁰BOA.C.DH.125/6207.

³⁶¹BOA.C.DH.271/13518.

³⁶²BOA.A.DVN.SMHM.d.112/1144.

³⁶³BOA.A.DVN.SMHM.d.136/1003.

³⁶⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.114/46.

liyakat konusu önemsendiği için sadece vezir rütbeli paşalara verilmemiştir. Nitekim 29 Zilhicce 1174/1 Ağustos 1761 tarihli belgeye göre Seyyid İbrahim Bey bu vazifeye uygun görülmüştür. Dolayısıyla hac emirliği görevi yalnızca paşa veya vezir payeli kişilere verilmemiştir. Liyakatli görüldüğü için bu görev İbrahim Bey'e teslim edilmiştir.³⁶⁵

Hac bölgesi görevlendirmelerini devlet re'sen yaparken istisnai de olsa görev isteyenler olmuştur. Bunlardan biri 9 Recep 1111/31 Aralık 1699 yılında Humus Mirlivası görevinde bulunan Derviş Bey'dir ve Tedmür'ün yöneticiliğine talip olmuştur. Bu görev kendisine verilmezse hac emirliğinin tevcih edilmesini istemiştir. Derviş Bey'in bu görevi istemesinin nedeni, hac emirliğinin çok itibarlı bir görev olmasındandır. Aynı zamanda Allah rızasını kazanmak için hac yolunda hizmet etmek istemiştir.³⁶⁶ Yapılan tüm atamalar Şam valisi ve Mekke emirine bildirilirdi.³⁶⁷ Hac mevsimi yaklaştığında devlet bütün işlerini bu olaya odaklanarak düzenlenirdi. Devletin diğer birimlerine yapılacak yeni atamalar dahi hac ibadetini tehlikeye sokabileceği gerekçesi ile ertelenirdi. Örneğin 8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774 yılında Cidde'ye yeni bir vali atanması söz konusu olmuştur. Ancak hac mevsimi yaklaştığı için bunun uygun olmayacağı bildirilmiş ve yeni atamaların hac mevsiminden sonra yapılması istenmiştir. Devletin hac organizasyonu konusunda ne kadar hassas olduğu bu şekilde daha iyi anlaşılmaktadır.³⁶⁸ Hac organizasyonu için gerekli atamaların tamamlanmaması durumunda bile devlet hazırlıkların eksiksiz ve hızlı bir şekilde yapılması için mübaşirler görevlendirirdi. Sultan atamalar ve hazırlıklar ile yakından ilgilenirdi.³⁶⁹ Bazı durumlarda hac organizasyonu için yapılacak yeni atamalarda bölge yöneticilerinin fikirleri de alınırdı. Mesela, 10 Recep 1203/6 Nisan 1789 yılında Şam valiliği ve hac emirliği görevinin kime verileceği konusunda Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu el-Hac İbrahim Paşa'ya başvurulmuştur.³⁷⁰

Hac emirleri bazen karşılıklarına çıkan olağan dışı durumlarda farklı sorumlulukları da üstlenmek durumunda kalırlardı. Örneğin, 29 Zilhicce 1205/29 Ağustos 1791 yılındaki belge incelendiğinde Mısır'da veba salgını ortaya çıkınca, hac

³⁶⁵BOA.AE.SMST.204/16025.

³⁶⁶BOA.TS.MA.e 703/ 27.

³⁶⁷BOA.C.EV.90/4487.

³⁶⁸BOA.TS.MA.e.792/52.

³⁶⁹BOA.TS.MA.e.804/ 67.

³⁷⁰BOA.AE.SABH.18 /1558.

ibadetinin sekteye uğramaması için hac emiri bu musibetle de uğraşmak durumunda kalmıştır. Mısır Valisi Şeyhülbeled İsmail Bey'in bu dönemde vefat etmesi bir başka sorun daha çıkarmıştır. Hac emiri olan Osman Bey Mısır valiliği görevini de üstlenerek karışıklığın çıkmasını engellemiştir.³⁷¹ Bir başka olayda 20 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790 yılındaki belgede işaret edilen Mekke Şerifi Galip ve biraderi arasında çıkan anlaşmazlıktır. Bu durumun çatışmaya dönmeden huzurun yeniden tesis edilmesi için hac emiri araya girmek durumunda kalmıştır. Devlet doğrudan hac emirinden bilgi alarak sorunun çözülüp çözülmediği ile ilgili rapor almıştır.³⁷² Hac yolculuğunun tümü hakkında sürekli bu şekilde raporlar alınır ve bölge yöneticilerine hükümler gönderilerek bölgenin asayişine dair bilgiler zamanında edinilirdi.³⁷³

Yukarıda ifade edildiği üzere her ne kadar liyakat gözetilerek hac emiri atamaları yapılırsa da zaman zaman eşraftan da bu atamalar yapılmış ve başarısız olmaları durumunda sancak beylerinden biri bu vazifeye tayin edilmiştir.³⁷⁴

Hac emiri yapılan bazı şahısların bu görevlerini hakkıyla yapamadıkları zamanlarda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin, 10 Recep 1203/6 Nisan 1789 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmed Paşa üst üste iki sene görev yapmıştır. Ancak bu sürede büyük bir zahire sarfıyatı yapılmış ve zahire konusu iyi yönetilemediği için hacılar sıkıntıya düşmüştür. Ayrıca urban ile surre konusunda anlaşma yapılmış ancak bu miktar urbana ödenmemiştir. Mekke şerifi ve urban arasında yaşanan bu gerginlik de hacıların güvenliğini tehlikeye düşürmüştür. Urbanın hacılara verdiği rehberlik hizmeti de aksamıştır. Böylelikle hacılar yolculuklarını büyük sıkıntılar içinde tamamlayabilmişlerdir. Bölgenin idari amiri olan Mekke kadısı Ahmed ve Musahibi Şehriyari Hacı Salih merkeze bilgi vererek hacıların sıkıntılarını anlatmışlardır.³⁷⁵ 29 Cemazeyilevvel 1208/2 Ocak 1794 yılında ise belge doğrultusunda Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Hasan Paşa hac masrafları için gönderilen paranın bir kısmını kendi zimmetine geçirmiştir. Bu durumun ortaya çıkması ile birlikte devlet Şam Valisi Cezzar Ahmed Paşa'yı görevlendirmiş ve paranın bir an evvel tahsil edilmesini istemiştir. Para konusunda yaşanan bu durum hacıların ihtiyaçlarını temin ederken

³⁷¹BOA.HAT.1399/56283.

³⁷²BOA.HAT.1396/56007.

³⁷³BOA.HAT.562/ 27607;27619; 559/27580; 560/27588; 557/27511.

³⁷⁴Münir Atalar, (1995), "Emir-i Hac", *DİA*, C.11, s.132-133.

³⁷⁵BOA.TS.MA.e.805/2.

sıkıntı oluşturmıştır.³⁷⁶ 29 Zilhicce 1211/25 Haziran 1797 yılındaki belgeye göre hac emirliği görevini Hasan Paşa yürütmüştür. Hac masrafları için gönderilen 14015 kuruşluk bütçenin tamamını harcayan Hasan Paşa merkeze bir yazı yazarak ilave para gönderilmesini istemiştir. Ancak devlet bu duruma olumlu yanıt vermemiş ve gereksiz harcamaların yapılmasına geçit vermeyeceğini söylemiştir. Hasan Paşa artan masrafların cerde askerlerinden kaynaklandığını bildirmiştir. Merkez masraflar hakkında tahkikat yaparak Trablusşam Mutasarrıfı Mehmed Paşa ve Sayda Mutasarrıfı Halil Paşa'ya ferman göndererek rapor sunmalarını istemiştir.³⁷⁷ Devlet bölgedeki aksaklıklardan haberdar olmuş ve bunun için kesin tedbirleri bir an evvel almıştır. Bir name-i hümayunda Mekke Şerifine Şam valiliği ve hac emirliğinin ehli olmayan kişilerin eline geçtiği için urban eşkıyasının hacılara zarar verdiği buna asla izin verilmeyeceği bildirilerek hac emirliğine Vezir Osman Paşa getirilmiştir.³⁷⁸ 1105/1693-1694 yılında hac emiri olan Asaf Paşa hacılarından fazla akçe alarak hacıları mağdur etmiştir. Görevinden alınan Asaf Paşa'nın yerine İsmail Paşa getirilmiş ve yapılan tahkikat sonucunda Asaf Paşa idam edilmiştir. 1107/1695-1696 yılında hac emirliği görevine Cidde ve Habeş Valisi Mehmed Paşa atanmıştır. Görevini başarı ile yerine getiren Mehmed Paşa bir sonraki sene hac emirliğini maddi nedenler ile yerine getiremeyeceğini bildirmiştir. Hacıların mağdur edilmesini önlemek amacıyla Mehmed Paşa hemen görevinden alınmış ve yerine Trablusşam Valisi Arslan Paşa getirilmiştir. Arslan Paşa karşılaştığı sıkıntılar nedeniyle kervanı koruyamamış ve kervan saldırıya uğramıştır. Bu nedenle Arslan Paşa da bu görevden azledilmiştir. Sonraki yıllarda atanan Ahmed Paşa hac hazırlıkları için Hicaz'a gitmesi gerekirken Edirne'ye gelmiştir. Hac için gereken hazırlıkların yapılmaması ve hac emirinin görevinin başında bulunmaması kabul edilmemiş ve Ahmed Paşa görevinden alınarak idam edilmiştir.³⁷⁹ Hac emiri bütün görevlilerden sorumlu olur ve onları takip ederdi. Görevini yerine getirmeyen kişiler bizzat hac emiri tarafından cezalandırılırdı. Örneğin, 1128/1715-1716 tarihinde Şam defterdarı Osman görevini yerine getirmediği için hac emirinin

³⁷⁶BOA.C.DH.53/2633.

³⁷⁷BOA.C.DH.113/5613.

³⁷⁸Selda Güner, (2019), "16. ve 18. Yüzyıllar Arası Osmanlı Arabistan'ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkıya-yı Urban ve Devlet" *Amme İdaresi Dergisi*, C.52, S. 3, s. 84.

³⁷⁹Güler, *a.g.t.*, s, 132-134.

talimatıyla hapsedilmiştir. Merkezden gelen yazı ile birlikte Osman'ın yerine Seyyid Mehmed atanmış, Osman ise İstanbul'a gönderilmiştir.³⁸⁰

Surre alayının denizden gönderilmesiyle birlikte hac emirinin görevi, surrenin Beyrut'a ulaşmasından başlayıp İstanbul'a dönüşe kadar sürerdi. Hicaz demiryolunun faaliyete geçmesiyle birlikte surre alayı Haydarpaşa İstasyonu'ndan Medine İstasyonu'na gönderilmeye başlamıştır. Bu şekilde hem devletin ağır masrafları hem de hac emirinin güvenlik problemleri azalmıştır.³⁸¹ Son hac emiri Temyiz Mahkemesi başkanlığından emekli olan Meşihat Müsteşarı Hacı Kamil Efendi'dir. Ancak İstanbul'dan yola çıkan hac emiri I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle Şam'a kadar gidebilmiştir. Bu tarihten sonra hac emirliği tarihe karışmıştır.³⁸² Hac emirine yardım eden surre görevlilerinden bazıları şunlardır:

2.2.2. Darüssade Ağası

Darüssade ağası, haremden sorumlu en yüksek rütbeli kişi olup görevleri arasında Haremeyn vakıflarını yönetmek de vardı. 1099/1687-1688'de 313 Haremeyn vakfının darüssade ağasına bağlı olduğu tespit edilmiştir.³⁸³ Ağa, her sene gönderilen surre-i hümayunun başında bulunmaktaydı. Surre töreni sırasında göreve devam edeceği ya da azledileceği belli olurdu. Darüssade ağası surre devesini meydanda üç kez dolaştırır ve sonuncu turda devenin evkaf nazırına teslimi emredilmezse ağa azledilirdi. Ancak aksine deveyi teslim ederse görevine devam ederdi. Surrenin kutsal topraklarda kimlere teslim edileceğine dair hazırlanan defterler darüssade ağasının mührü ile yazılırdı. Hac emirine surrenin teslimi, darüssade ağasının nezaretinde gerçekleşirdi.³⁸⁴ Darüssade ağası yalnızca tören günü kullandığı bir asa ile törene katılır ve surrenin önünde yürürdü.³⁸⁵ Darüssade ağasına yazı işlerinde yardımcı olan bir yazıcı da yanında bulunmaktaydı. Bu yazıcı Haremeyn vakıfları ile ilgili kayıtları tutardı.³⁸⁶

³⁸⁰Uzun, *a.g.t.*, s. 81.

³⁸¹Münir Atalar, (1995), "Emir-i Hac", *DİA*, C.11, s. 133.

³⁸²Pakalın, *a.g.e.*, s. 283-284.

³⁸³Ülkü Altındağ, (1994), "Dârüssaâde" *DİA*, C. 9, s. 2.

³⁸⁴Durak, *a.g.t.*, s. 65.

³⁸⁵Soydemir, *a.g.t.*, s. 45.

³⁸⁶Durak, *a.g.t.*, s. 65.

2.2.3Akkam

Akkam kelimesi, çadır meheri ve yük kaldıran Arap hizmetkâr anlamına gelmektedir. Surre alayında görevli olan akkam surrenin İstanbul'dan Şam'a ulaşmasında görevlendirilmiştir.³⁸⁷ Akkamlar, ücret karşılığında deve taşırdı. Bu nedenle akkama deve sürücüsü adı da verilmektedir. Yolda konaklamak için çadır kurulumunu yapmak da akkamın görevleri arasındaydı. Akkamlar hac emiri tayin edildikten sonra hac emirinin evini yeşil kırmızı bayraklar ile süsler ve davul zurna eşliğinde oynarlardı. Bu gösteriden sonra bahşiş alırlardı. Akkamların başı olan kişiye de akkambaşı adı verilirdi.³⁸⁸

2.2.4.Meşaleci

Meşaleci ateş yakmak ile görevliydi. Geceleri yaktıkları ateşler ile kervanın yolunu aydınlatırlardı.³⁸⁹

2.2.5.Şeyhülharem

Harem-i Şerif'te padişahın temsilcisi olarak bulunan kişilerdir. Hac ve surre işleri ile ilgilenen şeyhülharemler ağaların atanması ve disiplinden sorumluydular. Padişahın Medine halkı için yolladığı paranın ve tahılların yerine ulaşmasına da nezaret ederlerdi. Hak sahiplerine surrenin ulaşmaması gibi şikâyetler de şeyhülhareme iletilir ve gereği yapıldı. Surre defterlerinde mührü bulunurdu.³⁹⁰

2.2.6.Kadı

Mülki yöneticilik de yapmış olan kişilerden seçilen kadılar surrenin dağıtılmasında görevlendirilmişlerdir. Surrenden her sene Mekke ve Medine kadıları da pay ve özel hediyeler almaktaydı.³⁹¹

2.2.7.Müjdecı

Hac emiri ile hacca giden ve hac dönüşünde padişahı bilgilendirmekle görevli olan kişidir. Müjdecı-i evvel ve müjdecı-i sani olmak üzere iki müjdecı kervanında

³⁸⁷Erken, *a.g.t.* , s.100.

³⁸⁸Durak, *a.g.t.* , s. 64.

³⁸⁹Erken, *a.g.t.* , s.100.

³⁹⁰Durak, *a.g.t.* , s.66.

³⁹¹Soydemir, *a.g.t.* , s.46.

bulunmaktaydı. Müjdecî-i evvel görevini yerine getiremeyecek durumda olursa müjdecî-i sani görevi yerine getirmekteydi. Saray ve eski şehzade hizmetçilerinden seçilen müjdeciler Şam valisinden aldıkları ilâmı Rebiülevvel'in 12'sinde Hz. Muhammed'in doğumu için okutulacak mevlide yetiştirip padişaha iletirlerdi.³⁹² Bu kişiler hacıların vazifelerini sorunsuz bir şekilde yerine getirdiğini merkeze müjdelerdi.³⁹³ Bu haberi verdikten sonra müjdecilere hil'at hediye edilirdi.³⁹⁴ Devlet hacıların sağ salim hac ibadetini tamamladıklarını öğrendiğinde bunu kutlamalar ile halka duyururdu. Müjdecilerin bir an evvel bu haberi İstanbul'a ulaştırmaları için yol üzerindeki tüm vüzera, beylerbeyi, kadı, mütesellim, voyvoda, kethüda erleri, yeniçeri serdarları, havass ve evkaf zabitlerine ve ayanlara hüküm gönderilerek müjdecilerin korunması için emir verilirdi.³⁹⁵ 29 Safer 1194/6 Mart 1780 yılına ait bir belgede müjdecî olarak tayin edilen Şam Valisi Azmzade Mehmed Paşa'nın çuhadarının İstanbul'a zamanında gelmediği bildirilmiştir. Bu nedenle bölge yöneticilerine gönderilen emirde çuhadarın yolda alıkonmaması ve bir an evvel İstanbul'a gelmesi gerektiği bildirilmiştir.³⁹⁶ 19 Rebiulevvel 1200/20 Ocak 1786 tarihli bir belgede de müjdecî olarak Şam Valisi ve Hac Emiri Cezzar Ahmed Paşa'nın başçuhadarının görevlendirildiği görülmektedir. Yine yol üzerindeki bütün yöneticilerin müjdecîye yardımcı olmalarına dair emirler gönderilmiş olsa da bazı menzillerde müjdecîye beygir ve para verilmemiş, çuhadarın gecikmesine neden olmuşlardır. Bu durumdan sorumlu olan kişilerin bir an evvel tespit edilerek cezalandırılmaları için soruşturma başlatılmıştır.³⁹⁷

Müjdecilerin alacakları yevmiyeler devlet tarafından belirlenir ve görevini yerine getiren müjdecilerin yevmiyeleri hac emiri aracılığı ile karşılanırdı. 8 Zilkade 1173/22 Haziran 1760 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Abdullah Paşa'nın ikinci çuhadar Hacı Hasan'a Şam Duhan Gümrüğünden on akçe tevcih edilirken³⁹⁸ 29 Zilkade 1187/11 Şubat 1774 yılında müjdecibaşı Hacı Mustafa Ağa'ya İstanbul Mukataası'ndan on akçe verilmiştir.³⁹⁹ 17 Rebiulevvel 1188/28 Mayıs 1774 yılında da müjdecilere

³⁹²Erken, *a.g.t.* , s.100.

³⁹³Soydemir, *a.g.t.* , s.46.

³⁹⁴BOA.İE.HLT.4/403; BOA.İE.MT.3/280.

³⁹⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.119-1087;1106,1971, C.EV.281/ 14304, DVN.SMHM.d.120/533; 534; TS.MA.e.881/56.

³⁹⁶BOA.C.DH.166/8274.

³⁹⁷BOA.C.NF.5/237.

³⁹⁸BOA.AE.SMST.III.140/11086.

³⁹⁹BOA.AE.SMST.III.202/15930.

verilen paranın değişmediği Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Mehmed Paşa tarafından onar akçe tevcih edildiği görülmektedir.⁴⁰⁰ 13 Rebiulevvel 1212/5 Eylül 1797 yılında da müjdeciler olarak görevlendirilen Müjdeciler-i evvelel-Hac Hasan'a on akçe Müjdeciler-i sani el-Hac Mustafa'ya beş akçe verilmesi emredilmiştir.⁴⁰¹

Müjdecilerin yanı sıra hacılar hakkında bilgi almak üzere padişah tarafından görevlendirilen muhbirler de kervana katılırlardı. Hacılar hakkında verilen raporlar ile hacıların güvenli bir şekilde ibadet etmeleri sağlanırdı.⁴⁰² Telgrafın yaygınlaşması ile birlikte müjdecilik görevi kaldırılmıştır.⁴⁰³

2.2.8.Çukadar

Şam hac yolunu kullanan hacıların güven içinde gidip geldiklerini haber veren bir diğer görevlidir. Çukadar verdiği haberdan dolayı ödüllendirilmekteydi.⁴⁰⁴

2.2.9.Sakabaşı

Hac yolculuğu sırasında hacılara su dağıtan kişidir.⁴⁰⁵ Uzun süren hac yolculuğunun sorunsuz tamamlanması oldukça önemliydi. Bu organizasyonda yukarıda da ifade edildiği gibi birçok kişi görevlendirilirdi. Bu görevlilerden biri de sakacılarıdır. Sakacıların başında bulunan kişiye sakacıbaşı unvanı verilir ve sakacıbaşı ikinci sakayı kendisi tayin ederdi.⁴⁰⁶

Sıcak bir iklime sahip olan kutsal beldelerde su ihtiyacının karşılanması mühim bir meseleydi. Bu nedenle vazifeyi üstlenen sakacıların da kervanda korunması oldukça önemliydi. Gönderilen emirlerde İskenderiye ve Şam arasındaki tüm vüzera, beylerbeyi, ümera, kadılar, kethüda erleri, yeniçeri serdarları, havas ve evkaf zabıtları, vilayet ayanları uyarılır, sakacıların korunması ve su ihtiyacını karşılarlarken onlara yardımcı olunması emredilirdi.⁴⁰⁷ Örneğin, 5 Şevval 1188/9 Aralık 1774 yılında sakacıların yolculuk sırasında güvenliklerinin sağlanması için Adana valisi ve kapı mütesellimi

⁴⁰⁰BOA.C.ML.723/29579.

⁴⁰¹BOA.HAT.1467/ 51, HAT.211/11449.

⁴⁰²BOA.HAT.185/8618.

⁴⁰³Durak, *a.g.t.* , s. 67.

⁴⁰⁴Erken, *a.g.t.* , s.101.

⁴⁰⁵Soydemir, *a.g.t.* , s.101.

⁴⁰⁶BOA.C.EV.17/826; BOA.C.EV.17/827.

⁴⁰⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.130/1042.

uyarılmıştır.⁴⁰⁸ Hacıların su sıkıntısı çekmesi genellikle su kaynağının bulunmaması, su için gereken nakit paranın olmaması veya sakaların güvenli bir şekilde yolculuk ederek hacılara su ulaştıramamasından kaynaklanırdı. Bu nedenle görevli olan hac emirleri kervanda her daim hazır su sebilleri bulundururlardı.⁴⁰⁹

Sakaların masrafları Şam gelirlerinden hac kileri masrafı için ayrılan paradan ödenirdi.⁴¹⁰ Hacıların konakladıkları yerlerde su ihtiyacının karşılanması için de önceden hazırlıklar yapılırdı. Örneğin 20 Ramazan 1111/11 Mart 1700 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Hüseyin Paşa'ya hacıların Peygamber Eşmesi'nde konaklayacakları bildirilmiştir. Paşa hacıların su sıkıntısı çekmemesi için derhal su kuyularını temizlettirmiştir.⁴¹¹ 29 Recep 1174/6 Mart 1761 tarihli belgeye bakıldığında hac yolunda su dağıtmak için görevlendirilen sakalar için beş katır verilmiştir.⁴¹²

2.2.10.Kaftan Ağası:

Padişahın emri ile hac emirine, Mekke, Medine ve Kudüs şeyhülharemlerine Mekke ve Medine kadılarına verilecek olan hil'atların hazırlanıp teslim edilmesini sağlarlardı. Surre alayının yola çıkmasından iki ay önce hazırlıklara başlarlardı.⁴¹³

2.2.11.Surre Alayı Tabibi

Surre ile birlikte Hicaz'a giden sağlık görevlisidir. Kervanda birlikte hareket eder ve hac ibadeti tamamlandıktan sonra İstanbul'a geri dönerdi. Kervan da hacıların sağlık durumlarından sorumlu olur ve vefat edenler ile ilgili işlemleri yerine getirirdi. Gereken malzemeler önceden temin edilerek kervanda bulundurulur, gerekirse yoldan da temin edilirdi.⁴¹⁴

2.2.12.Surre Tercümanı

Uzun hac yolculuğu güzergâhında Türkçe konuşulmayan yerlerde tercümanlar aracılığıyla irtibat sağlanır, ihtiyaçlar giderilirdi. Hc emirine tercümanlık ile görevli olan

⁴⁰⁸BOA.C.DH.256/12794.

⁴⁰⁹BOA.C.EV.327/16608.

⁴¹⁰BOA.C.EV.43/2130.

⁴¹¹BOA.A.DVN.SMHM.d.111/892.

⁴¹²BOA.C.SM.115/ 5756.

⁴¹³Durak, *a.g.t.* , s.68.

⁴¹⁴Atalar, *a.g.e.* , s.192-194.

surre tercümanı bazı belgelerde “Haremeyn Tercümanı” olarak da anılmakla birlikte görevini hakkıyla yerine getirdiği takdirde nişan ile taltif edilirdi.⁴¹⁵

2.2.13.Cerde Birliği ve Cerde Başbuğu

Hacıların güvenliğini sağlayan bu birliğe cerde, birliğin başındaki kişiye de cerde başbuğu adı verilmiştir. Kervanın selamet ile gidip gelmesi için bu birlik çok önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle cerde başbuğunun atanması ile padişah bizzat ilgilenmiştir. Birlik için gerekli askerler Kudüs, Nablus, Safed, Trablusşam gibi bölgelerden toplanırdı. Askerler çöl koşullarını bilen ve tecrübeli olanlardan seçilirdi. Birlik, Müzeyrib Sahrası’nda hacıları karşılayarak sağ salim ibadetlerini tamamlayana kadar onlara eşlik ederdi. Urban eşkıyasının tehdidi arttığında cerde sayısı da artış gösterirdi. Başbuğu genellikle Trablusşam beylerbeği görevini yapan kişiye verilirdi. Cerde askerleri devlet tarafından görevlendirilen mübaşirler aracılığı ile yakından takip edilir, sorumluluğunu yerine getirmeyen askeri devlet cezalandırırdı. Bu birlik hacıların güvenliği ile ilgili kısımda ayrıntılı olarak incelenecektir.

Bu görevlilerin yanı sıra hacılara namaz kıldırarak imam ve müezzin, Arafat, Mina ve Müzdelife gibi kutsal yerler ve hac ibadeti hakkında bilgi vermesi için müderris de görevlendirilmiştir. Hac emirine tercümanlık yapacak tercüman, Mahmil-i Şerif sancakdarı, sağlık görevlileri, hacıların ihtiyaçlarını temin eden mukavvimü’l-hac, hacıların yüklerini taşıyan şeyyâller, binek hayvan temin eden mirahur-ı hac, rehberlik eden menzil emiri de kervanda bulunurdu.⁴¹⁶ Kafiylede hac emirine yardımcı olan kethüda, yazıcılar, deşişe nazırı da yer alırdı. Kafiyleyi korumakla görevli pek çok asker de olduğu için kervanlar kalabalık bir görüntü verirlerdi.⁴¹⁷

⁴¹⁵Atalar, *a.g.e.* , s.199.

⁴¹⁶Erken, *a.g.t.* , s.102.

⁴¹⁷Kılıç, *a.g.m.* , s.163-164.

III. BÖLÜM

HAC YOLCULUĞUNDA GÜVENLİK MESELESİ

3.1.Hac ve Güvenlik

Uzun süren hac yolculuğu için devlet hacıların ihtiyaçlarını karşılamak ve güvenliği tesis etmek adına büyük bir organizasyon yapardı. Özellikle hacıların yolda karşılaştıkları tehditleri engelleyememek büyük bir problem ve endişe sebebi olurdu.⁴¹⁸ 17. yüzyılda yaşanan Celali isyanları, 18. yüzyılda ayanların isyanları ve savaşlar, yolculukların güvenli bir şekilde yapılmasını oldukça zorlaştırmıştır.⁴¹⁹ Yavuz Sultan Selim döneminde Memlûkler ile artan gerginliğin nedenlerinden biri de hacıların güvenliğini sağlamak konusunda iki devletin çıkarlarının çatışmasıdır. Osmanlı Devleti başka bir devlet ile savaşacak kadar bu konuya önem vermiştir. Hacıların güvenliğini sağlamak için vakıf kurulması, kale inşa edilmesi gibi önlemler bu dönemden itibaren alınmaya başlanmıştır.⁴²⁰ Hacıların can ve mal güvenliğinin sağlanması ve surrenin zarar görmemesi için devlet önlemleri zamanla arttırmıştır.⁴²¹ Hacıların yolculuk ettikleri güzergâh üzerindeki tüm bölge yöneticilerine sık sık fermanlar gönderilerek uyarılır ve gereken tedbirlerin hızlı bir şekilde alınması istenirdi. Hacılar menzillere ulaştığında o bölgenin yöneticisi güvenliklerini sağlar ve sağ salım bir menzile varıldığında merkeze rapor göndererek hacıların durumunu bildirirlerdi. Bu görevliler halka ve hacılara eziyet etmemeleri hususunda da sık sık uyarılırlardı.⁴²² 1189/1775-1776 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Azimzade Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Belgede hacıları korumak ile görevli 1500 neferin hazır olduğu, bu askerler ile kendisinden hizmet beklendiği bildirilmiştir. Oğlu Trablusşam Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Sayda Valisi Vezir Mehmed Paşa'nın kendisine bu hizmette yardım edecekleri ve Trablusşam, Sayda, Cebel-i Aclun ve Leccun ve Kudüs bölgelerinin her birinden 500 neferin daha gelerek emri altına gireceği belirtilmiştir. Yine aynı belgeye göre, cerde mübaşiri olarak Devatdar Paşazade

⁴¹⁸Serdar Genç, (2005), "Hac Yolunda Ölüm: XVIII. Yüzyılda Balıkesirli Hacılar", *Balıkesir Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, s. 312.

⁴¹⁹Amine Çelik, (2021), XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnamelerinin Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, s.10.

⁴²⁰Mustafa Güler, (2011), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Basımevi, İstanbul, s. 45-53.

⁴²¹İbrahim Ateş, (1981), "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler." *Vakıflar Dergisi*, S:13 s.122.

⁴²²Erken, a.g.t. s. 106; BOA.A.DVN.SMFM.d.108/559.

Mir Abdullah'ın tayin edilmiş, zamanında ve gereken tedbirlerin eksiksiz bir şekilde alınarak yolculuğun tamamlanması istenmiştir. Bu yolculuk sırasında zerre kadar rehavet ve kusur istenmediği ona göre vazifeye gereken önemin verilmesi emredilmiştir.

423

Müslümanlığın ilk yıllarından itibaren de hac ibadeti ve bunun emniyet içinde cereyan etmesi önemli bir konu olmuştur. Emeviler ve Abbasiler döneminden itibaren birçok su kuyusu ve yol tamir edilmiştir. Güvenlikli ve az zahmetli yolculuk yapılması hedeflenmiştir. Hac kervanlarına bir saldırı olmasa dahi devletlerarasında çıkar çatışmaları ve savaşlar yüzünden hac ibadetini yerine getirmenin mümkün olmadığı zamanlar da olmuştur. Hac yollarının güvenli ve kullanışlı olması hac ibadetini doğrudan etkilemiştir. Bu doğrultuda hacıların güven içinde yolculuk yapmalarını sağlamak için Salahiye adıyla bir tarikat kurulmuştur. Birçok yere kervansaraylar inşa edilerek hacıların ihtiyaçları karşılanmıştır. Osmanlı Devleti bu görevi devraldıktan sonra da güvenlik ile ilgili önlemler almıştır. Hac yollarının güvenliğini sağlamak için yalnızca merkez bütçeden %2 harcama yapılmış pek çok da vakıf kurulmuştur. Ancak alınan bunca önlemlere rağmen hacıların hac yolunda vefat etmesi doğal bir durumdu. Saldırıları veya hastalıklar yüzünden vefat eden hacıların vasiyetlerinin yerine getirilmesi için kadınlar görevlendirilmiştir.⁴²⁴

Hacı adaylarını tehdit eden en büyük sorun urban saldırılarıydı. Bölgedeki topraklarda birçok kabile yaşamaktaydı. Bu kabilelerin düzenli bir yaşamı olmadığı için düzenli bir gelirleri de bulunmuyordu. Bu nedenle hac kabilelerine baskın yapmak onlar için önemli bir gelir kaynağıydı. Yapılan baskınlarda hacılar soyulur hatta öldürülürdü. İslam âleminin halifesinin kontrolü altındaki topraklarda böyle bir güvenlik zafiyeti kabul edilemez bir durum olup, padişahın otoritesini sarsar ve ona karşı duyulan güveni azaltırdı.⁴²⁵ Böyle durumlarda urban eşkıyası ile mücadele edilir veya anlaşma yoluna gidilirdi. Öncelikle urban surresi ile urban durdurulmaya çalışıldı. Yani geçim sıkıntısı nedeniyle kervana saldıran urbana bir surre yollanarak hac kabilelerinin güven içinde yolculuk yapmasına dair anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre, urban hem hacılara dokunmayacak hem de hac kafilesine rehberlik edecektir. Bu şekilde hem kan dökülmez

⁴²³(2013), *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 237-238.

⁴²⁴Çolak, a.g.m. , s.87-90.

⁴²⁵Ekin, a.g.m. , s.397.

hem de devlet urbandan faydalanılırdı. Sıkı güvenlik önlemleriyle güvenli hale getirilen güzergâhı yerli-yabancı bütün hacı adayları kullanırdı. Bu durum hazineye büyük bir yük oluştursa da hac organizasyonu aksamadan yapılırdı. Urban surresi her vakit güvenlik meselesini halletmeye yetmemiş, surre gönderilmesine rağmen saldırıların bazen önü alınamamıştır. Devletin ekonomisinin bozulduğu zaman bile urban surresi aksatılmadan gönderilmiş ve hacıların güvenlikleri ön planda tutulmuştur.⁴²⁶

Urban tehdidi devleti farklı önlemler almaya sevk etmiştir. Bunlardan biri hac güvenliği için belirli bölgelerde kaleler inşa edilmesidir. Kaleler inşa edildikten sonra aralarındaki iletişim ağı da güçlendirilmiştir.⁴²⁷ Ancak saldırıların yalnızca kalelerle engellenemeyeceği görüldüğünde yine surre ile anlaşma yoluna gidilmiştir. Örneğin, 1080/1669-1670 yılında Hac Emiri Süleyman Paşa urban ile surre konusunda anlaşamamıştır. Bunun üzerine urban Maan bölgesinde hac kafilesine saldırmıştır. Süleyman Paşa urban surresinin miktarını arttırmış, hacılardan borç para alarak urbani durdurabilmiştir.⁴²⁸ Bir diğer önlem de hacılar yola çıkmadan önce bölge yöneticilerine gönderilen fermanlar olmuştur. Bu fermanlarla hacıların selameti için gereken tedbirlerin alınması ve bir sonraki menzile kadar hacılara eşlik edilmesi emredilmiştir. Ayrıca hacıların zahire ve su ihtiyaçlarını temin etmek ile de yakından ilgilenilmekteydi.⁴²⁹ Yol üzerinde inşa edilen kervansaraylar ve derbentlerde yine hacıların rahatı ön planda tutularak önceden hazırlık yapılırdı. Derbentlerde ve çevresinde bulunan bölgelerde yaşayan kişiler derbentçi olarak adlandırılır ve vergiden muaf tutulurlardı. Muafiyet ile birlikte hem halk hizmetleri yerine getirmede daha istekli olur hem de hac organizasyonu kusursuz bir şekilde işlerdi. Ancak bu konuda da bazı usulsüzlükler yaşanabilmekteydi. Örneğin, 1118/1706-1707 yılında Halep Eyaleti'ndeki Maknos Kasabası'na bağlı Beylak derbendi tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmuştur. Ancak Halep ve Rakka valisi hacılara hizmet eden bu kişilerden elli ya da yüz kuruş para toplamıştır. Durum ortaya çıkınca devlet toplanan paraların geri iade edilmesini emretmiştir.⁴³⁰ Bazen derbentçilerin yaptığı taşkınlıklar ile istenmeyen durumlar da yaşanmıştır. 29 Cemazeyilevvel 1167/24 Mart 1754 yılındaki belgeden anlaşıldığına göre Karaman bölgesinde derbentçilerin yaptıkları taşkınlıklar nedeniyle

⁴²⁶Ayaz, *a.g.t.* , s. 160

⁴²⁷Ayaz, *a.g.t.* , s. 160.

⁴²⁸Güler, *a.g.m.* , s.128-138.

⁴²⁹Fatih Koyuncu, (2017), "Cüdi'nin Manzum Hac Seyahatnamesi" *Journal of Turkish Language and Literature*, S.3, s.179.

⁴³⁰BOA.İE.MİT.2/90.

halk büyük bir zarar görmüştür.⁴³¹ Bölgeye konar-göçerler iskân ettirilerek yerleşim yerlerine dönüştürülerek güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır. 1123/1711-1712 yılında Rakka'ya gönderilen bir fermanla Hama bölgesinin urban eşkıyası tarafından tehdit edildiği ve bu nedenle Türkmen aşiretlerinin bölgede iskân edilerek güvenliği sağlamaları emredilmiştir.⁴³²

Urban eşkıyasına karşı alınan bir diğer önlem de hac kervanının güzergâhının son anda değiştirilmesidir. Hacıları tehdit eden bir durum olduğunda bölgeye gönderilen fermanlar ile hac güzergâhı değiştirilir, hacıların zarar görmemesi için uğraşıldı. Mekke Emiri Mes'ud'a bu şekilde gönderilen bir fermanla hacıların yol güzergâhının değiştirildiği ve Cidde valisi, Şam valisi ve hac emiri ile iş birliği içerisinde organizasyonu yönetmeleri istenmiştir.⁴³³ Urban saldırısının yanı sıra yoldaki engeller nedeni ile de güzergâhın değiştirildiği anlaşılmaktadır. Mesela 8 Şevval 1203/2 Temmuz 1789 tarihinde Misis Köprüsü yıkılmıştır. Bunun üzerine merkezden gelen emir ile birlikte kervan Ereğli- Karaman- Niğde- Kayseri- Elbistan- Halep- Şam yolunu takip ederek ilerlemiş, hazırlıklar da ona göre yapılmıştır.⁴³⁴

Güvenlik gerekçesiyle hac işlerinde görevlendirilen kişiler sıkı sıkı denetlenirdi. Zira görevlilerden kaynaklanan bir problemin oluşması ve hacıların güvenliğinin tehlikeye atılması kabul edilmez bir durumdu. Devlet gerek fermanlar göndererek, gerek mübaşirler aracılığı ile görevlileri her daim kontrol ederdi, gerekli görüldüğü zaman görevli ve asker sayısı arttırılırdı.⁴³⁵ Yukarda da ifade edildiği üzere devlet hacıları koruma amacıyla yüklü miktarda surre göndererek urban ile anlaşırdı.⁴³⁶ Bu meblağın tam zamanında ve eksiksiz ödenmesinde devlet son derece titiz davranırdı. Hatta bazı durumlarda urban taşkınlık yaparak daha fazla surre istediğinde hacıların güvenliği için bu talepler de kabul edilirdi. Devletin ekonomisinin bozulduğu yıllarda bile bu surre aksatılmadan ödenirdi. Böylelikle hacılara verilen önemin ne kadar fazla olduğu da ekonomiye büyük bir yük olsa da hacıların güvenliğini tehdit eden bir durum

⁴³¹BOA.C.BLD.149/7430.

⁴³²Armağan, a.g.e. , s. 82; BOA.İE.DH.32/2817.

⁴³³Güner, a.g.m. , s. 85-86.

⁴³⁴BOA.C.DH.18/882.

⁴³⁵Kurşun, a.g.m. , s.286-289.

⁴³⁶Fatma Soydemir, (2007), *Surre Defterlerine Göre Sultan II. Mahmud Han Vakfı'ndan Hac Yolu ve Hicaz'a Dağıtılan Yardımlar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul, s. 20-21.

söz konusu olduğunda devlet asker ve silah sayısını arttırmaktan da çekinmez, aynı zamanda güvenlik ve rahatın temini için imar faaliyetlerine önem verilir.⁴³⁷

Urbanın hac kabilelerine 922/1517-1111/1700 yılları arasında altı saldırı gerçekleştirdiği on sekizinci yüzyılın ilk yarısında bu sayının on sekize yükseldiği görülmüştür. Osmanlı Devleti bu sorunu çözebilmek için her yola başvurmuştur. Urbanla savaşıp, rüşvet vermiş, önemli idari görevler verilmiş, kabileler arası çekişme dahi kullanılmıştır. Ancak hiç biri kesin çözüm olmamıştır. Devlet bu durumda yeni bir önlem olarak cerde birliğini kurmuştur. Hac kafilesini korumakla görevli olan birliğe cerde birliği, başında bulunan kişiye de cerde başbuğu adı verilmiştir. Cerde birliğinin maaşları Trablusşam eyaletinden karşılanmış bu maaşı toplayarak cerdeye dağıtma ise merkezden görevlendirilen cerde mübaşirine verilmiştir. Cerde birliği ilk zamanlarda Kudüs, Nablus ve Safed bölgelerindeki beyler tarafından oluşturulmuştur. Ancak daha sonra Trablusşam ve Sayda beyleri tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Cerde birliğinin sayısı dönemsel olarak veya ihtiyaca binaen değişiklik gösterdiği için tam olarak bir rakam vermek mümkün olmamaktadır. Mesela 1189/1775-1776 tarihli kayıta asker sayısı 3500 iken 1193/1779-1780 tarihli hatt-ı hümayuna göre 1500'dür.⁴³⁸

Cerde askerinin konaklaması için yer temini de önemli sıkıntılardan biridir. Nitekim bu sıkıntıdan dolayı çadırda kalan askerler güneşin altında ya da gecenin ayazında hastalanırlardı. Bu nedenle devletin önem verdiği işlerden birisi de kışla inşası olmuştur. Hacıların güvenliğini sağlamak için görevli olan bu askerlerin rahat etmesi doğrudan hacıların selameti için oldukça önemli idi. Bu askerler için yol üzerinde karakol da inşa edilmiş ve olası bir saldırı için sürekli keşif gezilerinde bulunmuşlardır.⁴³⁹ 1175/1761-1762 yılında yapılan keşif gezilerinde urbanın hacılara saldırmak üzere olduğu anlaşılmış, saldırı hazırlığında olan kişinin Zahir Ömer'in oğlu Zahir Ali olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine devlet tecrübeli olan Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'yı eşkıyanın üzerine gitmekle görevlendirmiştir. Şam, Trablus, Kudüs, Gazze, Remle, Nablus gibi bölgeler de uyarılmış ve bir saldırı için hazır

⁴³⁷Güler, a.g.m. , s.130-135.

⁴³⁸Faruk Doğan, (2013), "18. Ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliğı: Cerde Başbuğıluğu", *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, s.127-132.

⁴³⁹Ayaz, a.g.t. , s.163.

olmaları istenmiştir. Cerde askeri sayısı üç katına çıkarılmış ve casuslar aracılığı ile sürekli bilgi toplanılmıştır.⁴⁴⁰

Devlet, hac için hazırlık yaparken içinde bulunduğu durumu da değerlendirerek mevcut şartlara göre önlem alırdı. 1127/1715 yılında Mesela 1715 yılındaki Osmanlı-Venedik Savaşı sırasında Anadolu'daki vezirler ve diğer yöneticiler savaşa yönlendirildiği için hacıların korunması ile ilgili sorumluluk Rakka Beylerbeyi Seyid Ahmed Paşa'ya devredilmiştir. Devlet gayrimüslim bir devlet ile savaşta iken hacıların sağ salim ibadetlerini yapması prestiji açısından daha da önemli bir durum olmuştur. Bu yüzden Seyid Ahmed Paşa'ya ehemmiyeti olan konularda tek başına karar verme yetkisi verilmiştir. Cerde askerleri güvenliği sağlamak için belirlenen zamandan önce menzillere gelmişler, hacılara hiçbir zarar gelmemesi ve zahirenin israf edilmemesi aksi durumda sorumluların cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁴⁴¹

İlgili başlıkta da ifade edildiği üzere hacıların güvenliğinden ve konforundan hac emiri sorumluydu. Bu nedenle bu görev son derece önemliydi ve emir liyakatli olan kişilerden seçilirdi. Hac organizasyonunu yönetmek dışında urban eşkıyası ile anlaşıma da hac emrinin göreviydi. Mesela 20 Şaban 1113/20 Ocak 1702 yılında Şam ve Trablusşam Valisi ve Hac Emiri Arslan Paşa birçok önemli görevi bir arada yürütmüş ve urban eşkıyası ile anlaşımıştır. Bu anlaşma yoluyla Nablus ve Gazze bölgesinde faaliyet gösteren urban eşkıyasını engellemiştir.⁴⁴² Kudüs-i Şerif, Mutasarrıfı Mehmed Paşa,⁴⁴³ Nablus Mutasarrıfı Gavasoglu Hasan,⁴⁴⁴ Leccun ve Cebel-i Aclun Mutasarrıfı Boz Recep⁴⁴⁵ ve Dergah-ı Ali Kapıcıbaşı Mahmut Arslan Paşa'ya bu görevde ikisine de yardımcı olmuşlardır. Tüm bölge yöneticileri urbana geçit vermemek üzere birlikte hareket etmeleri için merkezden görevlendirilmiştir. Başarısızlık durumunda cezalandırılacaklarını bilerek tüm yöneticiler sorumluluklarını yerine getirmiştir.⁴⁴⁶ 29 Zilhicce 1174/1 Ağustos 1761 tarihli belgeye göre, hac yolundaki kalelerin güvenliklerini sağlayan yeniçeri ağası Seyyid Mustafa görevini yerine getirmediği için

⁴⁴⁰Erken, *a.g.t.*, s.175-176.

⁴⁴¹BOA.A.DVN.SMHM.d.123/95.

⁴⁴²BOA.A.DVN.SMHM.d.112/348.

⁴⁴³BOA.A.DVN.SMHM.d.112/349.

⁴⁴⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.112/350.

⁴⁴⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.112/351.

⁴⁴⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.112/382; C.DH.24 – 1198.10-06/1211; 28 – 1377.20-10/1126.

azledilmiş, yerine Cebrizade el-Hac Yusuf Paşa getirilmiştir. Süleymaniye ve Selimiye Evkaf mallarından da kendisine bir miktar para tevcih edilmiştir.⁴⁴⁷

Hacıların güvenliklerinin yanı sıra ihtiyaçlarının karşılanması için de gereken hazırlıklar yapılmıştır. Yol üzerinde kurulan pazarlar sayesinde hem hacılar ihtiyaçlarını gidermiş hem de güvenlik için gereken erzak ve mühimmat sağlanmıştır. 30 Recep 1119/27 Ekim 1707 yılında gönderilen bir fermanla Şam Valisi Yusuf Paşa'ya mühimmat tedariki için yapılan bir alışverişte usulsüzlük görüldüğü bildirilmiştir. Mühimmat rayiç bedel gözetilmeksizin satın alınmıştır. Buradan gelen fazla gelirler de bölge yöneticileri tarafından ele geçirilmiştir. Bu durumda mağdur olan halkın parasının geri ödenmesi ve bu konuda usulsüzlük yapanların derhal cezalandırılması emredilmiştir. Buna göre, devletin yapılan alışverişi dahi çok yakından takip ettiği güvenliğin yanı sıra temin edilen araçların dahi devlet kontrolünde toplanması sağlanmıştır.⁴⁴⁸ Hacıların güvenliği için gereken paralar çok önceden ayarlanarak kime ne kadar paranın ne zaman teslim edileceği belirlenirdi. 10 Ramazan 1119/5 Aralık 1707 tarihli yazışmaya göre güvenlik için güvenlik için istihdam olunacak leventlerin ulufe, bahşiş, zahire, mühimmat, kıyafet gibi masraflarının karşılanması için Hac Emiri Kavvaszade Hasan'a gereken meblağ teslim edilmiş ve hiçbir şeyin eksik edilmemesi tembih edilmiştir.⁴⁴⁹ Bahsi geçen para para Şam, Trablusşam, Nablus gibi sancakların mukataalarından⁴⁵⁰ ve kefare cizyesinden toplanarak ödenmiştir.⁴⁵¹ Askerlerin maaşları tek tek kaydedilmiş ve askerlere ödemeleri zamanında yapılmıştır. Olası bir isyanın veya disiplinsizliğin önüne de bu şekilde geçilmiştir.⁴⁵² Görüldüğü üzere, hem hacıların hem de kervanda bulunan surrentin korunması için önlemler önceden alınmıştır.⁴⁵³ Müzeyrib'de buluşacak hacıların güvenliği için cerde askerleri önceden gelerek buradaki asayiş sağlanmış, hacıların konaklayacakları çadırları hazırlamışlardır. Hazırlıkların tamamlanması ve askerlerin sayımlarının yapılması için Dergah-ı Âli kapıcıbaşlarından Hac Emiri İsmail Ağa, Şam Ruznamçecisi Mehmed Ragıp Efendi ve Naib Mehmed Fethi Efendi görevlendirilmiştir. Memurların işlerini eksiksiz yerine

⁴⁴⁷BOA.AE.SMST.112/8543.

⁴⁴⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1844.

⁴⁴⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1962; TS.MA.e 914/30; C.AS.653/27447.

⁴⁵⁰BOA.AE.SMHD.232/18647; AE.SMHD.240/19317.

⁴⁵¹BOA.AE.SAMD.207/20015.

⁴⁵²BOA.C.ML.356/14587.

⁴⁵³BOA.A.DVN.SMHM.d.71/510; AE.SAMD. 9/848; 9/9158; 229/22000; 30/ 1780.

getirdiğini kontrol etmek için de Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu İbrahim Bey vazifelendirilmiştir.⁴⁵⁴

Osmanlı Devleti bu bölgede ne tür önlem alırsa alsın çöl yaşantısı ve bedevilerin denetim altına alınamaması nedeniyle tam manasıyla kontrolü sağlayamamıştır. Hacılar için tüm güvenlik önlemleri alınmış olsa da bölgenin hızlı bir şekilde değişen iklim koşulları nedeniyle zaman zaman zor durumda kalınmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde gece yolculuğu sırasında kar yağışının başladığını birçok hayvanın telef olduğunu ve bazı hacıların vefat ettiğini anlatmıştır. Yine Seyyah Selahattin Bey, çölde kum fırtınasına yakalandıklarını ve arkasından da çok şiddetli bir yağmura maruz kaldıklarını söylemiştir. Bu şekilde devletin kontrolü dışında olan durumlar nedeniyle hacıların yolculukları oldukça çetin geçmiştir.⁴⁵⁵ 1171/1757-1758 yılında da bir kıtlık yaşanmış Cezzar Ahmed Paşa ve Mirmiran Derviş Hasan Paşa merkeze bir tahrirat göndererek durumu bildirmişler derhal gemiler ile erzak gönderilerek hacıların zor durumda kalması engellenmiştir. Yaşanan bu tür olaylar karşısında merkezden önce yakın bölgelerde yaşayan halk hacılara yardım için ellerinden geleni yapmıştır. Örneğin, 1165/1751-1752 yılında sel yüzünden etkilenen hac kafilesine ilk yardım Şam halkından gelmiştir.⁴⁵⁶

Güvenliğin öncelikli konu olduğu hac yolculuğunun hac yolculuğunun başlangıcından bitişine kadar siyasi, adli, sosyal, kültürel, ekonomik, sıhhi, imari birçok etkenin bir araya geldiği görülmektedir. Bütün bu yönleriyle hac yolculuğu değerlendirildiği zaman Osmanlı Devleti için bu organizasyonun ne kadar büyük ve önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

3.2.Urban Eşkiası ve Urban Suresi

Eşkiası, silahla veya başka bir şekilde zor kullanarak yol kesip baskın yapan, mala ve cana tecavüz eden kamu düzenini ve güvenliğini ihlal eden kişiye denir.⁴⁵⁸ Osmanlı Devleti Arap Yarımadasının hâkimiyetini ele geçirdikten sonra göçebe bedevileri kontrol altına almak için uzun bir süre uğraşmıştır. Kabilelerin yaşayış

⁴⁵⁴BOA.AE.SABH.15/1350.

⁴⁵⁵Başpınar, *a.g.t.* , s. 31.

⁴⁵⁶Erken, *a.g.t.* , s.180-181.

⁴⁵⁷Kurşun, *a.g.t.* , s.146.

⁴⁵⁸Süleyman Demirci, - Hasan Arslan , (2012), “Eşkialar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyaleti Örneğinde Devlet Görevlilerinin Eşkialık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımalar (1590-1750) , *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.16, s. 48.

biçimini bilmeyen Osmanlı Devleti için urban ile anlaşmak kolay olmamıştır.⁴⁵⁹ Urban kelimesi de çölde yaşayan bu Arap bedeviler için kullanılmıştır. Arabistan'ın coğrafi konumu itibarıyla bölgede yaşayan halk yarı göçebe yarı yerleşik yaşam biçimini benimsemiştir. Yerleşik yaşam tarzında olan kişiler ziraat ile uğraşırken, göçebe yaşayan kişiler devecilik ile meşgul olmuşlardır. Ancak bölgede yaşanan kuraklık, kıtlık, hayvan hastalıkları gibi nedenlerden dolayı geçim sıkıntısı hep yaşanmıştır. Tarıma elverişli arazinin de olmaması urbanı eşkıyalığa yöneltmiştir. Çevre köylere, şehirlere ve kervanlara baskın yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Arap kabileleri arasında akrabalık bağları oldukça kuvvetlidir. Bir kabileye bağlı olmayan kişinin burada varlığını sürdürmesi söz konusu değildi. Bu nedenle her kişi bir kabileye mensup olup kabileler arasında sürekli devam eden bir çatışma ortamı vardı. Atalarından devraldıkları yönetim şeklini benimseyen Araplar, Osmanlı yönetimine tam olarak girememişlerdir. Bölgenin merkezden uzak olması ve bedevilerin silahlı olmaları kontrol altına alınmalarını daha zor hale getirmiştir. Çevre kabilelere karşı kendi elindekilerini muhafaza etmeye çalışan urban, savunma ve saldırı konusunda oldukça deneyimliydiler.⁴⁶⁰ Hac menzillerine yakın bölgelerde ünlü urban kabileleri yer almış ve arşiv belgelerinde de bu kabilelerin isimleri sıkça zikredilmiştir. Bu kabilelerden bazılarının isimleri şu şekildedir: Aneze, Huveyyat, Cüheyne, Nehavele, Beni Harb, Beni Haşim, Mutayr, Beni Selim, Beni Uteybe, Kureys, Huzeyl, Sakif, Beni Avdan.⁴⁶¹ Bu kabileler içerisinde Beni Ali, Beni Sahr gibi at, deve ve yiyecek temin edenler olduğu gibi yalnızca hac yolunda hizmet eden Serhan kabilesi gibi kabileler de bulunmaktaydı. Ayrıca Beni Serdiyye gibi askeri hizmette bulunan kabileler de vardı. Örneğin, 1096/1684-1685 yılında Avusturya ile yapılan savaşta çöl hâkimi Hüseyin Abbas'tan askeri destek istenmiş, Hüseyin Abbas 500 süvari ve zahire göndermiştir.⁴⁶²

Osmanlı Devleti urban eşkıyasını bertaraf edebilmek için farklı yöntemlere başvurmuştur. Öncelikle mahalli güçlerin desteği ile isyanlar bastırılmaya çalışılır, bu müdahale etkili olmazsa merkezden bir vezir serdar tayin edilerek eşkıyanın üzerine gönderilirdi. Bunun yanı sıra urban ile pazarlık yoluna gidilir, surrenden bu guruplara pay ayrılmak suretiyle hacılara zarar vermeleri önlenir, rehberlik ve deve tedarigi

⁴⁵⁹Zekeriya Kurşun, (1996), "Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı (1820- 1913), *Dergipark*, C. 63, S. 236, s.123.

⁴⁶⁰Güner, a.g.m. , s. 69-75.

⁴⁶¹Ayaz, a.g.t. , s. 201-202.

⁴⁶²Mustafa Güler (2018), XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları", *Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika*, ss. 19-23.

konularında da destekleri temin edilirdi. Urban şeyhine bir görev verilerek kontrol altına alınması da yöntemlerden biriydi. Urbanla bu şekilde yapılan anlaşmaların şartları arasında urban şeyhlerinin idaresinde olan bölgelerin korunması, her sene bakımlı ve yeterli sayıda deveyi hac emirine teslim etmeleri, hacıların gidiş- geliş menzillerinde cerde askerleri ile birlikte hazır bulunmaları, devleti ve hacıları tehdit eden bir durumda belayı defetmek için gayret göstermeleri ve mahalli yöneticilere sadakat ile bağlı olmalarına dair maddeler bulunurdu. Urban genellikle bu şartlara riayet eder, ancak sözlerinde durmayarak kervanlara saldırdıkları veya surreyi az bularak daha fazla para tahsil etmek istedikleri de olmuştur. Bu tür durumlarda devlet sert önlemler almış, urban üzerine asker sevk edilmiş, tahsisatları kesilmiş veya gerektiğinde atıyyeler dağıtılacağı söylenerek yeniden anlaşma yoluna gidilmiştir.

Urbanın fikirlerine müracaat edilerek yönetimde onlara söz verilmesi de bu gurupları hakimiyet altına almada etkili olurdu. Alınan bütün bu önlemlerde padişahın halife unvanını sarsacak bir durumun olmamasına büyük bir özen gösterilirdi.⁴⁶³ 1112/1700-1701 yılında urban verilen surreyi az bularak hac kervanına saldırmış, yağmalanan kervanda surre defteri dahi kaybolmuştur. Surre kâtibi bir önceki yılın surre defterinin kapağına not düşerek 1112/1700-1701 yılındaki surre defterlerinin Arap eşkiyasının yağması sırasında kaybolduğunu bildirmiştir.⁴⁶⁴ Aynı yıl eşkiya Çorum'a dahi saldırmıştır. Çorum müdafaa edildikten sonra asi Hüseyin kaçmaya başlamıştır. Devlet, Cebel-i Aclun, Leccun ve Çorum sancakbeylerine emir göndererek Hüseyin'in peşine düşülmesini ve diğer şehirlerinde zarar görmemesini istemiştir. Ayrıca Adana, Maraş, Selimiye ve Halep sancakları da asi Hüseyin'e karşı uyarılmıştır.⁴⁶⁵

Urban kabileleri ile anlaşma yapılmış olmasına rağmen çok hızlı bir şekilde saf değiştirerek Osmanlı'ya karşı cephe almaları da olası bir durumdu. 1116/1704-1705 yılında devlet tarafından görevlendirilen Cerde Başbuğu İslam Paşa, Emir Kavvas ve Şam Şeyhi Emir Kelib El-Ula'dan hac kafilesini karşılamışlardır. Ancak Şam'a varıldığı zaman Kelib saf değiştirerek hac kafilesine karşı yapılacak tertibata katılmıştır. Hac Emiri Hüseyin Paşa'nın daha önce aldığı önlemler sayesinde hacılar sağ salim ibadetlerini tamamlamıştır. Şeyh Kelib'e karşı yürüyen asker zafer ile geri dönmüş ve

⁴⁶³Ayaz, *a.g.t.*, s. 202-226; BOA.C.EV.540/27298.

⁴⁶⁴Kahraman, *a.g.t.*, s.47.

⁴⁶⁵Ali Rıza Yağlı, (2007), *75-127 Numaralı Mühimme Defterlerinde Çorum Sancağı*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, s. 95-96; BOA. A.DVN.SMHM.d.114/716; BOA.A.DVN.SMHM.d.114/936; BOA.A.DVN.SMHM.d.114/961.

Kelib barış istemek zorunda kalmıştır. Devlet Kelib'den karşılıksız mal ve deve vermesini istemiş olsa da Kelib bunu kabul etmemiş, isyanını sürdürmüştür. Hac Emiri Hüseyin Paşa'nın öldürülmesi ile birlikte isyan daha da büyümüştür. Bir sonraki hac mevsiminde bunun hesabının sorulması istenmişse de muvaffak olunamamıştır. 1119/1707-1708 yılında Nasuh Paşa'nın hac emiri olarak atanması ile birlikte urban büyük bir hezimete uğratılmıştır. Yine 1134/1721-1722 yılında da urban surrenin dağıtımında adaletsizlik olduğunu söyleyerek isyan girişiminde bulunmuştur. El-Ula'da toplanan urban, Hac Emiri Osman Paşa'ya haber göndererek istedikleri paranın ödenmemesi durumunda kafiyele saldıracaklarını bildirmiştir. Osman Paşa kafilenin zarar görememesi için hacılardan borç alarak saldırıyı durdurmuştur. 1170/1756-1757 yılında urban en şiddetli saldırılarını gerçekleştirmiştir. Bu kadar büyük bir saldırıyı beklemeyen kafiye oldukça fazla zarara uğramış, saldırıların bitmesi için urbanla anlaşma yoluna gidilmiştir.⁴⁶⁶

Hacıların selameti için urban surresi talep eden kabilelerin surresi zamanında ve eksiksiz yatırılmaya çalışıldı. Aksi durumda kervanın güvenliği tehlikeye girerdi. 20 Rebiulahir 1127/25 Nisan 1715 tarihli belgeye göre urban surresi için gerekli para bir araya getirilememiştir. Bunun üzerine devlet bir emir göndererek Trablusşam mukataası malından bir miktar paranın Hac Emiri Hacı Hüseyin Ağa'ya teslim edilmesini istemiştir. Gönderilen 50.000 kuruş para Hüseyin Ağa aracılığı ile Mekke Emiri Said İbn-i Mesai'ye verilmiştir.⁴⁶⁷ 1115/1703-1704 yılında da surre ve Gazze'deki masraflar karşılanamadığı için Trablusşam eyaletindeki gebran cizyesinden para alınmıştır.⁴⁶⁸ 1 Şaban 1133/28 Mayıs 1721 tarihli belgeye göre, Şam Valisi Abdülkerim Efendi'ye de Azeban kabilesi için gereken urban sürresinin masrafları Şam eyaleti gebran ve Yahudi cizyesinden tahsil etmesi emredilmiştir. Örneklerde de görüldüğü üzere paranın yeterli gelmediği durumlarda eyaletlerden para almak alışlagelmiş bir durum olmuştur.⁴⁶⁹

Urbanı kontrol altına alarak güvenliği sağlamak için devletin izlediği politikalardan biri de eğitim olmuştur. Bölgeyi ve adetleri iyi tanıyan seyyar muallimler kabilelerin içine gönderilerek eğitim vermeleri sağlanmıştır. Böylelikle Osmanlı

⁴⁶⁶Güler, a.g.m. , s.19-32.

⁴⁶⁷BOA.C.EV.520/26272.

⁴⁶⁸BOA.AE.SMST.122/13366.

⁴⁶⁹BOA.AE.SAMD.150/ 14727; 76/ 7670; 109/ 10758.

hâkimiyetine ısınan kabilelerin taşkınlık yapmaları engellenmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁰ Urban saldırılarını engellemek için iskân siyasetine de başvurulmuştur. Türkmen aşiretler Hama civarına yerleştirilmiş ve bölgenin imarı ve asayîşi sağlanmıştır.⁴⁷¹

Urban surresi, bedevilere ödendiği takdirde yol üzerinde bulunan su kuyularının kullanılması ve kervana saldırılarını önlemek mümkün olabiliyordu. Bu paranın XVIII. yüzyılda 20.000 altına ulaştığı görülmektedir. Bu miktarın 15.000 altını Cidde sancakbeylerinden, 5.000 altın da Habeş Beylerbeyliğinden sağlanmıştır.⁴⁷² 1181/1762-1763 yılında dağıtılan urban surreleri detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Şam Şeyhine 13500 kuruş, ziyafet gideri 100 kuruş, Mehmet Sakri'ye 100 kuruş, tercümanlara 30 kuruş, yol masrafları için 105 kuruş, Amur ailesi için 1074,5 kuruş, Kerek ailesi için 65 kuruş, Vahidat ailesi için 6030 kuruş, Beni Sahr ailesi için 1275,5 kuruş ödenmiştir. Ayrıca yol güzergâhı boyunca urbanın yaptığı hizmetler için de ayrı ödemeler yapılmıştır. Örneğin, aynı yıl hac mevsiminde Mencek kuyusu için 15 kuruş, Ahifer birkesi için 33 kuruş, Da' kuyusu için 25 kuruş, Secve kuyusu için 156 kuruş gibi toplam 23297 kuruş ödenmiştir. Diğer masraflar için de 76710 kuruş ödenmiştir. İlerleyen yıllarda masraflar farklılık göstermiştir. Örneğin, 1120/1708-1709 yılına gelindiğinde Hac Emiri Vezir Nasuh Paşa Batah Şeyhi gibi bazı ailelerin surrelerini iptal ederek Al-i Amur, Aneze gibi aileleri eklemiştir.⁴⁷³ 1192/1778-1779 senesinde urban surresinin 12.000 bin kuruş olması talep edilmiş ancak hac emiri bu meblağı karşılamayarak devlet yöneticilerine başvurmuş ve bu meblağ ödenmiştir.⁴⁷⁴ Kaynaklarda zikredildiği üzere, her zilkadenin on beşinde urbana verilen tahsisat dağıtılırdı.⁴⁷⁵ Bedevilerden vergi alınmadığı için imtiyazlı bir konuma da gelmişlerdir. Ayrıca bedeviler resmi yardım olarak yiyecek, giysi ve para da almışlardır.⁴⁷⁶

Yapılan ödemelere ve yardımlara rağmen urban saldırılarının sonuçları çok ağır olmuştur. Hacıların malları yağmalanmış ve can kayıpları olmuştur. Bu durum tüm İslam âlemi için üzücü bir durumdu. Bunun engellenmesi hacıların güven içinde gidip

⁴⁷⁰ Ayaz, *a.g.t.*, s.227.

⁴⁷¹ Güner, *a.g.t.*, s.85.

⁴⁷² Armağan, *a.g.m.*, s.75-76.

⁴⁷³ Mustafa Karazeybek, (2017), "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısından XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri, *Yeni Türkiye*, ss. 530-533.

⁴⁷⁴ Erken, *a.g.t.*, s.89.

⁴⁷⁵ Yusuf Çağlar-Salih Gülen, (2009), *Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayıncılık, İstanbul, s. 54.

⁴⁷⁶ Suraiya Faroqhi, (2003), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven- Özgür Türesay, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, s. 269.

gelmeleri son derece önemliydi. Kervanı koruyan hac emirleri 923'lerden itibaren Şam ileri gelenlerinden atanırken 1082/1671-1672 yıllarına gelindiğinde yapılan bu görevlendirmelerin kervanı korumak için yeterli olmadığı ve kervanın urban saldırılarına maruz kaldığı görülmüştür. 1092/1681-1682 yılında Melham adlı urban lideri hac kervanına Halep civarında saldırmıştır. Vali Kara Mehmed Paşa tarafından düzenlenen harekâтта Melham yakalanarak idam edilmiştir. Valiler ne kadar güçlü olursa olsun alınan önlemler ne kadar çok olursa olsun coğrafi şartların elverişsiz olması nedeniyle urban saldırısı her zaman bir tehdit olmaya devam etmiştir.⁴⁷⁷ 1181/1767-1768 yılında Küçük Ali ve Ömer Ağa yanlarına oğulları İmam, Halil ve Beyoğlu'nu da alarak hac kervanlarını yağmalayarak hac yolculuğunu sekteye uğratmışlardır. Sonraki yıllarda Halil Bey de hac kervanlarına saldırarak babası gibi eşkıya olmaya devam etmiştir.⁴⁷⁸ Devlet onların bu taşkınlıkları nedeniyle hacılar için önceden önlem almıştır.⁴⁷⁹ Çeteci Abdullah adıyla anılan bir asi de hacılar için bir dönem oldukça büyük bir tehlike olmuştur.⁴⁸⁰

Erken tarihli belgelerde bedeviler için hırsız, serkeş tabirleri kullanılmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de bu sıfatla birlikte anılmışlardır. Ancak bedevilerin bu yaşam tarzını benimsemeleri için nedenler çok fazla incelenmemiştir. Bazen bölge yöneticileri ve askerler de hacıları kullanarak gelir elde etmeye çalışmışlardır. Örneğin, 991/1583-1584 yılında yeniçeriler hacılara yiyecek sağlayacak olan kişilerin yolunu keserek mallarına el koymuşlar ve bu malları hacılara çok daha fazla fiyata satmışlardır. Hacılara verilen hizmetlerden dolayı alınan paraların kişilerin insiyatifine göre arttırıldığı da olmuştur. Bu suiistimallerde devlet, görevlileri cezalandırmış ve azletmiştir. Ancak bedevilere karşı bu durum söz konusu olmadığı için ceza vermekten daha çok anlaşma yoluna gidilmiştir. Anlaşma şartlarına uyulmadığı takdirde bedeviler bunun acısını hacılardan çıkarmıştır. Bu nedenle hac görevlilerinin bu şartlara uyması ve her zaman teyakkuz halinde bulunması gerekmiştir. Merkezden sürekli emir almak imkânsız olduğu için hac emirinin liyakatli olması çok önemli olmuştur.⁴⁸¹

⁴⁷⁷Güler, a.g.m. , s.129-132.

⁴⁷⁸Mahmut H. Şakiroğlu, (1991), Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları, *Çukurova Tarihinden Saydalar I*, C.15 S. 26, İstanbul, s. 107-108.

⁴⁷⁹BOA.C.DH.27/1327.

⁴⁸⁰Mustafa Lütfü Bilge, (2017), "İhrac-ı Surre", *Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu*, s. 337.

⁴⁸¹Bilge, a.g.m. , s.337.

18. yüzyıla gelindiğinde devlet bölgedeki casusları aracılığıyla bedeviler hakkında daha fazla bilgi edinmeye başlamıştır. Bölgede bulunan casuslar devlete bilgi akışı sağlamıştır. Bunun yanı sıra yerel yöneticiler de hacılar ve bedeviler hakkında raporlarını merkeze sunmuşlardır. Soyguna uğrayan kişilerin şikâyetleri incelenerek bedeviler hakkında geniş bir bilgi edinilmiştir. Ayrıca bedeviler arasındaki çekişmeler de kullanılmış, para alan bedevi diğerleri hakkındaki bilgileri merkeze sunmuştur. Suçlu görülen bedevilerin durumu şeriata göre idam olmuştur. Bedevi saldırıları çok fazla büyüdüğü zaman devlet bedevilerin üzerine sefere çıkmıştır. Yakalanan asi liderleri bazen İstanbul'a gönderilerek güçlü olduğu bölge ile bağlantısı kesilerek urban güçsüz bir şekilde bırakılmıştır. Evvelce de ifade ettiğimiz gibi urban şeyhlerine makam verilmek suretiyle üzerlerinde hakimiyet tesis edilmiştir. Makam sahibi olan urban devlet yönetimine daha fazla ısınmış ve eşkıyalığı bırakmıştır.⁴⁸² Belgelerde bu şekilde urbana makam verilerek kontrol altına alındığına dair bilgiler vardır. Örneğin, Haseki Sultan ve Sultan Süleyman'ın Kudüs'te Led Kasabası'nda kurdukları evkafa Şeyh Mesudi adında bir şaki musallat olmuştur. Devlet bu kişinin Magosa'ya sürgün edilmesine karar vermiştir. Ancak Şeyh Mesudi'nin bölgedeki urban eşkıyasını isyana teşvik edebileceği düşüncesi ile bu karardan vazgeçilmiştir. Şeyh Mesudi vakfın kaymakamı olarak tayin edilmiştir. Bu şekilde devlet Şeyh Mesudi üzerinde kontrol sağlayabilmiştir.⁴⁸³ Eşkıyanın kontrol altına alınması için bir başka yöntem de rehin almak olmuştur. Mesela tarihsiz bir belgede bahsedildiği üzere kervandan önce yola çıkan müjdeciler urbanın saldırısına uğramıştır. Yakalanan urban yağmaladığı malları iade etmişlerdir. Ancak bir sonraki sene hac zamanı yaklaşınca urban şeyhinin oğlu ve yeğeni rehin alınmış ve böylelikle taşkınlık yapmaları engellenmiştir. Hacılar sağ salim Hicaz'a vardktan sonra rehineler serbest bırakılmıştır. Bedeviler hac kervanına karşı bir tehdit olmaya başladığı zaman hac görevlileri surrenin miktarının düşürüleceğini bildirmişler hatta urban surresinin tamamen verilmemesi de söz konusu olmuştur. Surrenden başka geçim kaynağı olmayan bedeviler bu riske girmek istemeyerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak böyle bir tehditte bulunan hac emiri bölgedeki yerel gücünü de kontrol etmek zorundaydı. Olası bir saldırı söz konusu olursa hacıların istikbalini tehlikeye atmayacaklarından emin olmalıydılar.⁴⁸⁴ 1090/1679-1680 yılında Beni Sahr, Vasidat, Gazze gibi kabileler hacıların yolculuklarını rahat bir şekilde

⁴⁸²Faroqhi, *a.g.e.* , s.267-272.

⁴⁸³BOA.C.EV.464/23479.

⁴⁸⁴Faroqhi, *a.g.e.* , s.272- 280.

tamamlamaları için yardım etmişler, bunun karşılığında 23.900 kuruş surre kendilerine teslim edilmiştir. Ancak bir sene sonra hac kafilesine saldıran urbana surre verilmemiş, çıkan çatışmada çok fazla can kaybı yaşanmıştır. Hacıların çoğu açlıktan vefat etmiş ve Şam'a yalnızca 150 hacı varabilmiştir. 1063, 1086, 1112, 1115, 1121 yıllarında da birçok saldırı gerçekleşmiştir. Ancak 1041/1631-1632 yılındaki saldırı en şiddetli saldırı olarak görülmüştür. Tüfeklerle saldıran bedeviler top atışları ile durdurulabilmiştir. Saldırı sonrasında birçok hacı vefat etmiş ve 125 yüklü deve kaybedilmiştir. Saldırıdan sağ kurtulan hacılar ibadetlerini tamamlayarak dönmüşlerdir. 1094/1682-1683 yılında Osmanlı-Habsburg savaşı nedeniyle hacıların güvenliği sağlanamamış ve kayıplar verilmiştir.⁴⁸⁵

Silahtar Ağa *Tarihi'nde* 1103/1691-1692 yılında hacıların Mevlid-i Şerif ile Sultan Selim Camii'nden hareket ettiği kaydedilmiştir. Urban saldırısından korunması için hacıların yanına piyade ve süvari olarak birçok asker verilmiştir. Kafilenin önüne çıkan urban şeyhleri ile hac emiri rehine ve surre konusunda anlaşarak yola devam etmiştir. Ancak kfile dar bir boğaza geldiğinde urban saldırmıştır. Kafiledeki askerler urbanı bertaraf etmiş olsa da urban gücünü toplayarak tekrar saldırmıştır. Bu saldırıda hacıların malları urban tarafından yağma edilmiştir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın eseri *Nusretname*'de 1113/1701-1702 yılında hacıların Gula konağında baskına uğradığı kaydedilmiştir. Hac Emiri Hasan Paşa urban ile anlaşma yoluna gitmediği için urban kfileye saldırmıştır. Urban saldırısı şiddetlenince Hasan Paşa Şam'a kaçmış ve birçok hacı hayatını kaybetmiştir. Hac kafilesinin bu şekilde saldırıya uğraması Osmanlı Devleti için savaş kaybetmekten daha büyük bir etki yapmıştır.⁴⁸⁶

1081-1170/1670-1756 yılları arasında yirmiden fazla saldırı kaydedilmiştir. Çıkan çatışmalarda hac emirleri de şehit edilmiştir. 1119/1707-1708 yılında Halepli Hüseyin Paşa hac emiri olarak tayin edilmiştir. Ancak urban kabilesi Saime Şeyhi Kuleyb tarafından şehit edilmiştir. Kuleyb hacılara deve tedariki sağlayan bir urban şeyhiydi ancak zamanla devlete isyan eden bir asi olmuştur. Hüseyin Paşa'nın intikamını almak için Mehmed Paşa hac emiri olarak tayin edilmiştir. Ancak Kuleyb Nasuh Paşa'nın hac emirliğinde öldürülebilmiştir. Nasuh Paşa görüşmek için Kuleyb'i çadırına davet etmiştir. Paşanın güvendiği kişiler çadırda hazır beklemişler ve Kuleyb

⁴⁸⁵Durak, *a.g.t.* , s.79-81.

⁴⁸⁶Atalar, *a.g.e.* , s.136-143.

çadıra girdiği anda öldürülmüştür. Böylelikle devlete isyan eden bir kişi ortadan kaldırılmış, deve tedarik etme görevi Kuleyb'in oğlu Zahir'e teslim edilmiştir. Ancak daha sonra Hac Emiri Süleyman Paşa Zahir'i azlederek yerine Ka'dan'ı getirmiştir. Ka'dan istenilen develeri tedarik edemeyince Bu defa Diyab deve tedariki için görevlendirilmiştir. Ama Diyab da develeri getiremeyerek kaçmıştır. Sonuçta hac emirinin bu liyakatsizliği hacıları zor duruma düşürmüş ve Süleyman Paşa görevinden hemen azledilmiştir. Osmanlı Devleti hac konusunda oldukça hassas davranmış, özellikle hacıları zor duruma düşüren hac emirleri ile ilişki hemen kesilmiştir.⁴⁸⁷

Güçlü olan kişiler hac emiri olarak tayin edildiğinde urban ile daha kolay başa çıkılmıştır. Ali Paşa urban isyanını bastıramamış yerine 1131/1718-1719 da Recep Paşa tayin edilmiştir. Güçlü ve muktedir kişiliği ile tanınan Recep Paşa isyanı hemen kontrol altına almış ve urbanın çevre köyleri yağmalamasına engel olmuştur. Urban şeyhlerinin kendi aralarında çıkan çatışmalar da devleti ve hacıları etkilemiştir. Örneğin, 1133/1720-1721 yılında Abbasiyyum eşkıyası bir isyan çıkarmış ve kısa sürede Halep, Rakka ve Trablusşam bölgelerine yayılmıştır. Bu durumu daha önceden sezen Hac Emiri Osman Paşa bölge yöneticilerini uyarmış ve hazırlıklar ona göre tamamlanmıştır. Osman Paşa eşkıyanın durdurulması için lojistik destek almalarını engellemiştir. Silah, gıda ve hayvan ihtiyaçları karşılanamayan eşkıya kısa bir süre bertaraf edilmiştir.⁴⁸⁸ 1116/1704-1705 yılında da Aneze kabilesinden Şeyh Fazıl 300 süvari ile İki Kapılı mevkiinde hacılara saldırmış, hacılar kaleye sığınarak kurtulmuşlardır.⁴⁸⁹ 1138/1725-1726 yılında Harb kabilesi Yenbu İskelesi'nden gelecek zahireyi gasp etmek istemiş ve zayıf düşen hac kervanına da saldırmayı planlamıştır. Bunun için önceden uyarılan bölge yöneticileri 500 tüfekli asker ile hazır beklemişler ve olası bir saldırının önüne geçilmiştir. 29 Ramazan 1192/21 Ekim 1778 tarihinde Aneze kabilesi isyan etmiştir. Bu isyan büyüyerek Sayda civarına kadar yayılmıştır. Aynı anda Cebel-i Dürüz taifesi de isyana kalkınca devlet zor duruma düşmüştür. İsyanı bastırmak için Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa görevlendirilmiştir.⁴⁹⁰ 29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1789-1790 yılında hacılara zarar veren Mevali Beyi Mehmed'ül-hırka'nın bertaraf edilmesi için de Şam Valisi İbrahim Paşa görevlendirilmiş öldürülen asi Mehmed'in kellesi merkeze

⁴⁸⁷Erken, *a.g.t.* , s.16-46.

⁴⁸⁸Erken, *a.g.t.* , s.46-56.

⁴⁸⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.133/750.

⁴⁹⁰BOA.C.DH.124/6153; 307/15339.

gönderilmiştir.⁴⁹¹ 10 Cemazeyilahir 1134/22 Mart 1722 tarihli belge incelendiğinde Mevali kabilesinin bu hadiseler yaşanmadan çok önceleri devletin yanında yer aldığı görülmektedir. Osmanlı ve urban arasında hiçbir anlaşma sağlanamamışken Mevali kabilesi hacılara yolculuk sırasında yardımcı olmuştur. Bu durumu merkeze bildiren Hama zabiti İsmail Bey ve kadılara gönderilen emirde Hama ve Humus bölgesindeki harabe yerlere Mevali kabilesine mensup kişilerin yerleştirilmesi emredilmiştir. Böylelikle kabiledelikler tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Bölge yöneticilerine de burada yaşayan urban kabilesine dokunmamaları tembih edilmiştir.⁴⁹²

1169/1755-1756 yılında da bu saldırılar artarak devam etmiştir. Bu dönemde hac emirliği yapan kişiler de liyakatli değildi. Örneğin, Esad Paşa asker sayısını azaltmış, hizmette bulunan askerlere de ücretlerini ödememiştir. Zayıf kalan kervan urban saldırısına uğramış ve hatta maaşını alamayan askerler tarafından dahi yağmalanmıştır. Esad Paşa'nın cimriliği yalnızca bununla kalmamış urbanın parasını tam ödememiştir. Bu nedenle kervan o sene bir saldırıya maruz kalmıştır. 1171/1757-1758 yılında urban tarafından 40 bin hacının öldürüldüğü büyük bir saldırı gerçekleşmiştir. Devlet birçok defa telkinde bulunarak tedbirlerin alınmasını istemiş ve tek tek bölgelere emir göndermiştir. Şam valisi hacıları dönüş yolculuğunda karşılamak için hazırlanmış ancak hacılar zamanında Şam'a ulaşamamıştır. III. Osman dönemindeki bir hac ziyaretine ibadetlerini sorunsuz bir şekilde tamamlayan hacılar dönüş yolundaki Tabut Kurusu'nda saldırıya uğramış ve birçok hacı katledilmiştir. Hacılar Haydar Kalesi Boğazı'na doğru yolculuklarına devam etmiştir. Boğazın dar yerinde pusulanan Harb kabilesi urbanı hacılara burada saldırmıştır. Hacıların birçoğu burada katledilmiş ve kervan yağmalanmıştır. Saldırıdan sonra hac emirliğinin kendisine teslim edileceğini düşünen Esad Paşa'nın urban ile anlaşarak bu saldırıyı düzenlediği düşünülmüştür. Urban kutsal emanetleri de ele geçirmiş ancak para karşılığında devlete teslim etmişlerdir. Bu saldırıdan sonra zaten hasta olan Osmanlı padişahı III. Osman üzüntüsünden vefat etmiştir. Yerine geçen III. Mustafa ilk iş olarak liyakatli bir kişinin hac emiri olmasını ve hac yolculuğundaki güvenlik önlemlerinin artırılmasını emretmiştir. Çeteci Abdullah Paşa hac emiri olarak seçilmiş ve Nablus ile Kudüs'ün idaresi de ona teslim edilmiştir. Çeteci Abdullah Paşa göreve geldiği andan itibaren güvendiği askerlerden bir birlik oluşturmuş ve asilerin üzerine yürümüştür. Asileri dize getiren Abdullah Paşa

⁴⁹¹BOA.HAT.273/16094.

⁴⁹²BOA.A.DVN.SMHM.d.130/991.

saldırının sorumlusu olarak gördüğü Beni Sahr kabilesine de surre vermemiştir. Harb urbanı ile anlaşma yapmaya çalışan Abdullah Paşa urban tarafından reddedilince çıkan çatışmada urbanı bertaraf etmiştir. Böylelikle hacılar güven içinde hac ibadetini gerçekleştirmiş, İstanbul'da bu durum sevinçle karşılanmıştır. Saldırılarından sonra devlet kaleleri onartmış ve asker sayısını da arttırmıştır.⁴⁹³ Şam ve Trablus valileri tarafından gönderilen para ile hacıların ihtiyaçları derhal karşılanmıştır.⁴⁹⁴ 29 Zilhicce 1174/1 Ağustos 1761 arşiv kaydına bakıldığında da benzer bir durum söz konusu olmuştur. Şam valisi ve hac emirliği görevini Osman Paşa devralmış, Hama, Humus ve Maaratünnuman bölgesinde bulunan eşkiya, hacılara karşı bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Halep Valisi Abdullah Paşa urbanı tahrik ederek devletin gönderdiği surreyi kabul etmemelerini sağlamıştır. Daha fazla surre talep eden urbana karşı devletin tepkisi sert olmuştur. Baş muhasebeye gönderilen emirde urbana vaat edilen meblağın dışında para verilmemesi söylenmiştir. Taviz vermeyen devlet urban tehlikesi büyümeden Hac Emiri Osman Paşa aracılığı ile durumu kontrol altına almıştır.⁴⁹⁵ 29 Muharrem 1115/14 Haziran 1703 tarihinde de urban ile anlaşılan hac güzergâhındaki devlet görevlileri ve bölge ileri gelenleri hac kervanına zarar vermiştir. Gelir elde etmek isteyen bu kişilere karşı devlet birçok önlem almıştır. Bölge yöneticilerine emirler gönderilerek bu belanın bir an evvel bertaraf edilmesi istenmiştir. Halep Valisi Vezir Yusuf Paşa, Sayda Valisi Vezir Kaplan Paşa, Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa, Trablusşam Beylerbeyi Vezir el-hac Mustafa, Cebel-i Aclun ve Leccun sancakları Mutasarrıfı İvazoglu Hasan Paşa, Şam-ı Şerif Kapı Ağası, kethüdalar, alaybeyleri, zeamet ve timar sahipleri, vilayet ileri gelenleri ve iş erlerinin tamamı bu görev için vazifelendirilmiş ve hacıların selametle gidip gelmelerini sağlamışlardır.⁴⁹⁶ 3 Cemazeyilahir 1148/21 Ekim 1735 tarihli belgeye göre de hacılar Maaratünnuman ve Hama arasında urban saldırısına uğramıştır. Han-ı Seyhun Kalesi'nde bulunan muhafızların sayısının yetersiz olması nedeniyle hacılar savunmasız kalmıştır. Hacıları korumak için Cebel Kalesi'nden muhafız birliği gelmiş, ulufeleri Hama Mukataası'ndan karşılanmıştır.⁴⁹⁷ Yine 1184/1770-1771 yılında surreyi az bulan urban kervana saldırmıştır. Kafile çadırları yakılmış ve cerde birliğindeki askerler katledilmiştir. Bu saldırıdan sonrada

⁴⁹³Erken, *a.g.t.*, s.56-94; BOA.C.EV.537/27108.

⁴⁹⁴Baron Joseph Von Hammer Purgstall, (1993), *Osmanlı Devleti Tarihi(1757-1774)*, Üçdal Yayınları, C.16, İstanbul, s. 27-28.

⁴⁹⁵BOA.AE.SMST. 26/ 1783.

⁴⁹⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.114/723.

⁴⁹⁷BOA.AE.SMHD.I.22/1261.

Cezzar Ahmet Paşa hac emirliği görevini devralarak urban eşkıyasını durdurmuştur.⁴⁹⁸ 15 Cemazeyilahir 1191/21 Temmuz 1777 tarihinde gelindiğinde urban eşkıyası Cidde Boğazı'nda hacılara saldırmıştır. Hacıları salimen nakletmek için urban üzerine asker sevk edilmiş ve bu askerlerin masraflarını karşılamak için İrsaliye Hazine'sine müracaat edilmiştir. Ancak para zamanında gelmemesi nedeniyle İzzet Paşa merkeze doğrudan bir yazı yazarak askerlerin masrafları için gereken paranın gönderilmesini istemiştir.⁴⁹⁹

Urbanın hac kafilesine saldırması surre bekleyenleri de zor duruma düşürmüştür. Surre alamayan veya geç teslim alanlar bir seneyi çok zor geçirmişlerdir. Surreyi tehdit eden urbanı engellemek için güzergâh değiştirilmiş, bazen de tehlikeyi ber-taraf etmek için Medine'ye uğramadan geri dönülmüştür.⁵⁰⁰ Mesela 29 Zilhicce 1150/19 Nisan 1737 tarihli yazışmaya bakıldığında Şam Valisi ve Hac Emiri Hüseyin Paşa'ya urban tehdidinin arttığı bu nedenle yol güzergâhının değiştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Düzenleme ile ilgili malumatların daha sonra Hüseyin Paşa'ya bildirileceği söylenmiştir.⁵⁰¹ Saldırıya uğrayan kim olursa olun devlet her zaman yardım da bulunurdu. Örneğin, bir hac zamanında Şam'da bulunan Beriyye taraflarındaki Zamin karyesinde yaşayanlar perişan olmuştur. Devlet buradaki reayaya yardım etmiş ve toparlanmalarını sağlamıştır. Bölge yöneticileri de uyarılarak halkın eksiklerinin giderilmesi emredilmiştir.⁵⁰²

Hac mevsiminden önce yol üzerindeki birçok bölgeye tek tek emir gönderilir, yapılan hazırlıklar ve güvenlik önlemleri de bu emirlere göre şekillenirdi. 1113/1701-1702 tarihinde de Kudüs-i Şerif ve Gazze Mutasarrıfı olan Mehmed'e bir name gönderilmiştir. Artan urban saldırısına karşı görevlendirilen Mehmed emrinde yirmi beş kişilik bir nefer grubuyla hareket etmiştir. Şam valisi ve hac emirine bağlı olarak urban ile mücadele eden Mehmed Bey çevrede bulunan yöneticiler ile de iş birliği içinde olmuştur.⁵⁰³ 10 Recep 1136/4 Nisan 1724 yılında Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu İsmail Paşa'ya gönderilen emirde hacıların urban saldırısından korunması için çevre il ve aşiretlerden asker toplanması ve Müzeyrib Sahrası'na gidilmesini

⁴⁹⁸Erken, *a.g.t.*, s.95; C.DH.262/13085.

⁴⁹⁹BOA.C.ML.379/ 15566; C.DH.205/10241.

⁵⁰⁰Bilge, *a.g.m.*, s.339-340.

⁵⁰¹BOA.HAT.1448/10.

⁵⁰²BOA.AE.SAMD.119/11686.

⁵⁰³BOA.A.DVN.SMHM.d.112/241.

bildirilmiştir. Burada toplanan askerler Hac Emiri Osman Paşa'nın emrine girmiştir.⁵⁰⁴ Devlet görevlilerine gönderilen emirlerde bile hacılar her zaman ön planad tutulurdu. Örneğin, Bağdat Valisi Hemedan ve Luristan seraskeri Vezir Ahmet Paşa'ya bir emir gönderilmiştir. Buna göre, Hasan Paşa tarafından görevlendirilen Sadık Bey bin asker ile birlikte cephede savaşmak için görevlendirilmiş olmasına rağmen ortaya çıkan urban tehlikesi nedeniyle Sadık Bey geri çağırılarak şehirlerin urbana karşı korunması emredilmiştir. Hac zamanının dışında da urban tehlikesi devam ettiği için bölge bu durum için her zaman hazırlıklı olmuştur.⁵⁰⁵ Hacıların güvenliğini sağlamak için herkes üzerine düşen görevi yerine getirmiş, devlet bunu yakından takip etmiştir. Sorumluluğunu yerine getirmede gevşeklik gösterenler şiddetle cezalandırılmıştır.⁵⁰⁶

Urban eşkıyası yalnızca hacılara değil aynı zamanda bölgede yaşayan halka da zarar vermiştir. Geçim sıkıntısından dolayı kervanlara saldıran urban, buna fırsat bulamadığı zamanlarda çareyi yerli halkı gaspederek bulmuştur. Hac zamanında surre ile kontrol altına alınmaya çalışan urban hac mevsimi dışında saldırılarını arttırmıştır. 10 Zilhicce 1125/28 Aralık 1713 tarihinde Ekrad, Türkmen ve urban kabilelerinin Rakka'da başlattığı isyan Anadolu içlerine kadar yayılmıştır. Durumu kontrol altına almak için Rakka Valisi Yusuf Paşa komutası altında Beyrut, Adana, Diyarbakır, Karaman, Anadolu, Sivas ve Maraş valilerine emirler gönderilmiştir.⁵⁰⁷ 20 Rebiulahir 1130/23 Mart 1718 tarihinde de urban eşkıyası halka saldırmıştır. Halep civarında bulunan urbana halka zulmetmemesi için akçe dağıtılmasına karar verilmiş, ancak akçe dağıtılmasına rağmen halka saldırmaktan geri durmayan urban üzerine Rakka Valisi Vezir Ali Paşa gönderilmiştir. Urbanın ileri gelenleri kılıçtan geçirilirken, kadın ve çocuklar Kıbrıs'a sürülmüştür. Vezir Ali Paşa'nın yanında Trablusşam Valisi Vezir Şehzüvarzade Seyid Mehmed Paşa ve Sayda ve Beyrut Valisi Vezir Osman Paşa yer almıştır.⁵⁰⁸ 10 Recep 1203/6 Nisan 1789 tarihine gelindiğinde urban bu kez de Adana civarını yağmalamıştır. Kerimoğlu olarak tanınan eşkıya yirmi adamı ile birlikte Adana'yı iki saat yağmalamıştır. Mehmed Ağa ve kapıkulları Adana'yı savunmuşlar ve çevredeki yöneticiler yardım için asker göndermişlerdir. Bu sırada yolculuk yapan

⁵⁰⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.131/1337.

⁵⁰⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.133/588.

⁵⁰⁶BOA.AE.SABH.68/4733.

⁵⁰⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.120/327; 328; 329; 330; 331; 332; 333; 334; 335.

⁵⁰⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.127/169; 172; 173.

hacıların güvenliği için yeni tedbirler alınmıştır.⁵⁰⁹ Aynı sene Ilgın ve Ladik'te konaklayan hacılar eşkıya saldırısına uğramıştır. Bölgenin güvenliğini Zabıt Ağası Hasan sağlamış ve bu başarısından dolayı kendisine yüz yirmi akçe yevmiye ihsan edilmiştir.⁵¹⁰

Hac kervanına saldıran urban eşkıyası devlet tarafından yakından takip edilir, hacıları tehdit edecek bir durum söz konusu olduğunda bölge yöneticileri ivedi bir şekilde uyarılırdı. 29 Zilkade 1132/2 Ekim 1720 tarihinde urban kabilesinin hac kervanına saldıracağından şüphelenilmiştir. Gönderilen emir ile Anadolu Valisi Vezir Ali Paşa, Diyarbakır Valisi Osman Paşa, Maraş Valisi Vezir Ahmed Paşa, Karaman Valisi Vezir Ahmed Paşa, Sivas Beylerbeyi Mehmed Paşa, Adana Beylerbeyi Mehmed Paşa urban eşkıyası için uyarılmıştır. Ayrıca bölgedeki tüm beylerbeyi, sancakbeyi, mutasarrıflar, voyvodalar ve mütesellimler urban taifesine karşı önlem almıştır. Havran Ovası'nda bulunan Türkmen Ekrad ve Arapların Tahirüs-Selam cemaatiyle olan işbirliğini saptanmış olup Safed ve Sayda bölgesinde faaliyet gösteren grupla, hacıların bölgedeki güvenliğini tehdit etmiştir. Devlet bu grupların Şam, Rakka ve Havran'da yerleşmelerine dair olan ilamları yeniden inceleyeceğini gerekirse yerleşmeleri için verilen izinin ellerinden alınacağını da bildirmiştir. Böylelikle bu başıbozukların kontrol altına alınması sağlanmıştır.⁵¹¹ Şam valisinin de konuyu yakından takip ederek devleti bilgilendirmesi istenmiştir.⁵¹² 10 Ramazan 1145/24 Şubat 1733 tarihinde bölge yöneticileri, Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Vezir Osman Paşa ve Şam Valisi Hac Emiri el-Hac Abdullah Paşa özellikle Beni Sahr kabilesi için uyarılmıştır. Sayda Valisi Vezir İbrahim Paşa ile birlikte urbanın eşkıyalığını engellemek için önlemler alınmış, asker sayısı arttırılmıştır.⁵¹³ Urban eşkıyaları bazen taşkınlıklarını daha da arttırmış ve önüne geçilmez bir hal almıştır. Belgelerde, Halep Valisine gönderilen bir emirde Payos Kasabasındaki eşkıyaların hac güvenliğini tehdit ettiği ve üzerlerine varmanın da mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bu nedenle bölgedeki tüm yöneticilerin işbirliği yaparak asi Hacı İsmail ve Yusuf'un Kıbrıs'a sürgün edilmeleri emredilmiştir. Diğer eşkıyaların taşkınlıklarının da kontrol edilmesi ve gerekirse savaşılmaları istenmiştir. İskân edildikleri bölgenin dışına çıkan urbanın da eski yerine

⁵⁰⁹BOA.AE.SABH.I.12/1061.

⁵¹⁰BOA.AE.SABH.I.14/1217.

⁵¹¹BOA.A.DVN.SMHM.d.129/1273.

⁵¹²BOA.A.DVN.SMHM.d.129/1321.

⁵¹³BOA.A.DVN.SMHM.d.139/535.

geri dönmeleri emredilmiştir.⁵¹⁴ Bu şekilde yapılan yer değiştirme için Üzeyir Sancakbeyi⁵¹⁵ ve İfraz-ı Zülkadriye voyvodasına da emir gönderilmiştir.⁵¹⁶ Bahsi geçen saldırılar nedeniyle İslam halifesi Osmanlı padişahının prestiji de zarar göreceği için durumun düzeltilmesi adına Haleb-i Aclun mutasarrıfına,⁵¹⁷ Kerek Şevbek sancakbeyine⁵¹⁸ ve Nablus mutasarrıfına emir gönderilmiştir.⁵¹⁹ 11 Şaban 1188/17 Ekim 1774 tarihinde urban ile mücadele eden Osman Paşa bu hainleri sindirememiş yerine Şam Valisi Mehmed atanmıştır. Dahir Ömer, Kızılbaş şeyhlerinden Nasif ve Dürüzi ümerasından Mir Yusuf birlikte hareket ederek devlete isyan etmişlerdir. Devletin gönderdiği buyruclularda bu kişilerin birbirleri ile olan alakalarının kesilmesi istenmiştir. Ödemedikleri vergileri devlete bir an evvel ödemeleri istenen asilerden ayrıca savaş meydanında ölen urban için de diyet talep edilmiştir. Böylelikle eşkıyalar sindirilerek hac yolu tekrar güvenli hale getirilmiştir. Bu sırada Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmed Paşa'ya yardım eden Mekke Şerifi Şerif Sürur'da devlet tarafından takdir görmüş ve yardımları karşısında hak ettiğinin kendisine teslim edilmesi istenmiştir.⁵²⁰ Mehmed Paşa'ya bu görevdeki başarısından dolayı hil'at gönderilmiştir.⁵²¹ 1202/1787-1788 yılında da Mekke Emiri Şerif Sürur urban ile anlaşarak hac kafilesinin güvenliğini sağlamıştır. Şam Valisi ve Hac Emiri Seyyid Battal Paşa ve Çuhadar Mehmed Paşa ile Mekke Şerifi iş birliği içinde çalışarak hac ibadetini sorunsuz bir şekilde tamamlamışlardır.⁵²²

Resim 5. 18. Yüzyılda Yapılan Urban Saldırıları⁵²³

Sene	Saldırı Yeri	Kabile Adı	Sebep- Sonuç

⁵¹⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.139/1284.

⁵¹⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.139/1285.

⁵¹⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.139/1286,1287.

⁵¹⁷BOA.A.DVN.SMFM.d.106/422.

⁵¹⁸BOA.A.DVN.SMFM.d.106/424.

⁵¹⁹BOA.A.DVN.SMFM.d.106/425.

⁵²⁰BOA.AE.SABH.20/1716.

⁵²¹BOA.AE.SABH.210/13933.

⁵²²BOA.TS.MA.e.746/56; 552/ 20.

⁵²³Adil, *a.g.t.* , s.170-171.

1111/1700	Medain-i Salih Yakınları	Aneze ve Beni Sahr	Kafilenin soyulması ve zarar görmesi
1112/1701	Ulâ	Arabu Şeyh Debin	30.000 hacının katli ve malların talanı
1117/1705	Müzeyrib Yakınları	Şeyh Kuleyb	Vali Hüseyin Paşa'nın katli ve cerdenin soyulması
1118/1706	Ulâ	?	Kafileyeye surre nedeniyle saldırı
1118/1707	Ebyâr-ı Ali	?	Cerdenin soyulması ve kafileyeye zarar
1120/1709	Kanak el Cedide	?	Kafileyi rahatsız etme
1121/1709	Müzeyrib	Şeyh Kuleyb	Şeyh Kuleb'in katli
1122/1710	Kanak el Cedide	?	Bazı hacıların katli
1123/1711	Cedide	?	Kervanın kısmi zarar görmesi
1130/1717	Bi'r-i Ganem	Muhammed Faiz	Saldırı püskürtüldü
1132/1719	Tebuk ve Medain-i Salih	?	Saldırı püskürtüldü
1133/1721	Ulâ	?	Cerdeye saldırı yapıldı
1137/1724	Bi'r-i Şüheda	?	Saldırı dağıtıldı
1146/1733	Bi'r-i Şüdeha	?	Kafileyeye saldırı ve Osman Paşa'nın

			yenmesi
1136/1733	El-Hıssa	?	Cerdeye saldırı ve İsmail Paşa'nın urbanı yenmesi
1170/1757	El-Hıssa	Beni Sahr	Cerdenin yenilmesi
1171/1757	Tebuk ve Zatü'l-Hac arası	Beni Sahr	Kafilenin dağılması ve 20.000 hacının öldürülmesi
1171/1757	Ma'an	Beni Sahr	Kafileye surre sebebiyle saldırı
1199/1785	?	Harb	Kafileye saldırı ve Cezzar Paşa'nın yenmesi

Resim 5. 18. Yüzyılda Yapılan Urban Saldırıları(devamı)⁵²⁴

3.3. Cerde Birliğı

İslam Devletleri için hac yollarının güvenliğinin sağlanması mühim bir mesele olup bu görev mükerreren ifade edildiğı üzere hac emirini. Osmanlı Devleti'nde de bu görev hac emirini. Bunun için hac emirinin kontrolünde olan cerde birliğı teşkilatı oluşturulmuştur. Cerde askerlerinin başına da cerde başbuğı getirilmiştir.⁵²⁵ 17. yüzyıla kadar cerde tabiri çok fazla kullanılmamıştır. Buradan hareketle hacıları korumakla görevli özel bir birliğın olmadığı düşünölmekle birlikte Kudüs, Nablus ve Safed bölgesinden gelen askerler ile hacıların güvenliğı sağlanmıştır. 18. yüzyılda Trablusşam beylerbeyi cerde başbuğı olarak görev almış ve hacıları korumakla görevli bir birliğın başına geçmiştir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre, Trablusşam beylerbeyinin hacıları korumakla görevli olduğı ve cerde başbuğı unvanı ile 1500 nefere komutanlık edeceğı kaydedilmiştir. Trablusşam beylerbeyi dışında bu görev Hama, Halep gibi valilere de tevcih edilmiştir.

⁵²⁴ Adil, *a.g.t.* , s.170-171.

⁵²⁵ Atalar, *a.g.e.* , s.196-197.

1080/1669-1670 yılında yaşanan olaylar cerde birliğinin kurulmasına neden olmuştur. Hac Emiri Süleyman Paşa ve Maan bölgesindeki bedeviler arasında surre konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine kervana saldıran urban şeyhleri ile görüşen Süleyman Paşa surrenden hariç 3000 altın vermeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu kadar altını bir araya getiremeyen Süleyman Paşa kervandaki hacılardan borç para alarak saldırıyı durdurmuştur. 1081/1670-1671 yılına gelindiğinde de Mekke şerifi ve kardeşi arasındaki çatışma yüzünden kervan saldırıya açık bir hale gelmiştir. Bu çatışma nedeniyle hac kervanının yanı sıra Hicaz halkıda tehlike ile karşı karşıya gelmiştir. Urban saldırıları ilerleyen yıllarda da giderek artmıştır. Bölgedeki bu sorunu çözebilmek için bir birlik oluşturularak asilerin üzerine gidilmiştir. Kısa sürede bölgede asayişin sağlanması ile iyi eğitilmiş bir birliğin bölgede olması ve hacıları koruması kararı alınmıştır. Bunun sonucunda hac emiri de daha güçlü bir konuma gelmiştir. Cerde birliğinin kurulması ile hem asker sayısı artmış hem de daha düzenli bir birlik oluşturulmuştur.⁵²⁶ Şam hac emiri, İstanbul'dan gelen kervanı Hama yakınlarında karşılarken daha sonra Tebük Kalesi'nde karşılamaya başlamıştır. Ancak kıtlık ve kuraklık nedeniyle Ûla ve Bir'-Ğanem'de bu iş için seçilmiştir. 18. yüzyılda da bu karşılama Hediye Eşmesi'nde olmuştur.⁵²⁷

18. yüzyılda cerde birliği teşkil edilerek askerlerle ilgili yaşanan problemler en aza indirilmeye çalışılmıştır. Cerde askerleri kabiliyetli ve çöl şartlarını bilen kişilerden seçilmiştir. Çöl koşullarında rahat ve hızlı hareket edebilen atlı askerler cerde teşkilatını oluşturmuştur. Cerde askerleri genellikle bölge askerlerinden veya urban taifesinden seçilmiştir. Cerde başbuğu olarak seçilen Trablusşam beylerbeyi hac kervanı ile birlikte hareket etmiştir. Cerde başbuğu emrindeki askerler ile birlikte Müzeyrib Sahrasına gelerek hac emirinin komutası altına girmiştir. Başbuğu hac kervanını karşılayarak hac ibadetinin bitişine kadar hacıları korumakla görevli olmuştur.⁵²⁸ Cerde başbuğu genellikle Şam valisinin talebi üzerine fermanla merkezden atanmıştır. Başbuğun tecrübeli ve urban konusunda bilgili olmasına dikkat edilmiştir. Bazı durumlarda hac emirliği ve cerde başbuğluğu tek bir kişinin uhdesinde toplanmıştır. Bu durumda

⁵²⁶Güler, a.g.m. , s.137-138.

⁵²⁷Doğan, a.g.m. , s.131-132.

⁵²⁸İsmail Yaşayanlar, (2018), "Havali-i Mübareke-i Hicaziyye'yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Asakir-i Avniyye Alayları", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, s. 332-333;BOA.AE.SABH.5/458; BOA.AE.SABH.9/774;BOA.AE.SABH.176/11733.

Trablusşam'a bir mütesellim atanmıştır.⁵²⁹ 29 Şevval 1211/27 Nisan 1797 yılında olduğu gibi cerde başbuğluğu ve hac emirliği Halil Paşa'ya teslim edilmiştir.⁵³⁰ Cerde başbuğu görevini yerine getiren kişiler bir sonraki veya ilerleyen senelerde hac emiri olarak görev almıştır. Cerde başbuğluğu görevi bölgede en güçlü olan kişiye verilerek asayişin teminine uğraşılmıştır. 1108/1696-1697 yılında olduğu gibi Arslan Paşa'ya hacıları koruması tembih edilmiş, cerde başbuğluğu da hac emirliği de kendisine verilmiştir. 1109/1697-1698 yılında da farklı bir yöntem uygulanmıştır. Hac organizasyonunu başarılı bir şekilde yürüten Salih Paşa'nın oğlu Hamid Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Paşa gelecek sene babasının başarılarından dolayı hac emirliği görevine getirilmiştir.⁵³¹

Cerde askerleri hac zamanında Hicaz'da bulunur ve isimleri tek tek kaydedilir, bu defter kadiya teslim edilirdi. İsimleri kaydedilen cerde askerleri hacıları genellikle Hediye Eşme'sinden karşılar ve bu askerlerin masrafları da bölgedeki mukataa gelirlerinden karşılanırdı. Başarısız olan başbuğu derhal azledilir veya cezalandırılırdı.⁵³² Cerde başbuğun atanması için bir mübaşir görevlendirilirdi. Bu mübaşir hem başbuğa görevi tevcih eder hem de görevini yerine getirip getirmediğini denetlerdi. Mübaşir cerdenin toplanması, tanzimi ve zamanında hareket etmesi, maaşlarının ödenmesi ve masrafların defterlere kaydedilmesini takip ederek merkeze bildirirdi.⁵³³ Birlik hac kervanını korumanın yanı sıra hac yolu üzerindeki işçilerin güvenliğinden de sorumlu olurdu.⁵³⁴

Cerde birliği ve başbuğu ile padişah yakından ilgilenir, yapılacak bazı atamalar ve görevlendirmeler bizzat padişahın gönderdiği hattı hümayunlar ile olurdu. Hacıların güvenliği için cerde başbuğunun yanı sıra 29 Zilhicce 1210/5 Temmuz 1796 tarihindeki bir belgede bir kapıcıbaşı ve hac emiri de tayin edilmiştir.⁵³⁵ 29 Zilhicce 1213/3 Haziran 1799 tarihinde gönderilen bir fermanda Şam-Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde

⁵²⁹Oğuzhan Samıkıran, (2013), "*Osmanlı İdaresinde Şam*", Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ, s. 365-370.

⁵³⁰BOA.C.DH.238/11867.

⁵³¹Erken, a.g.t. , s.133; BOA.A.DVN.SMHM.d.135/869.

⁵³²Mehmet İpşirli, (1993), "Cerde", *DİA*, C.7, s.392-393; BOA.A.DVN.SMHM.d.112/1647.

⁵³³Mustafa Güler, (2016), "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğu", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı*, ss. 429-488.

⁵³⁴BOA.TS.MA.e.153/11.

⁵³⁵BOA.HAT.1414/57726.

başbuğluğu görevi Cezzar Ahmed Paşa'ya tevcih edilmiştir. Şam'da bulunan Abdullah Paşa ise başka bir bölgede görevlendirilmiştir.⁵³⁶

Cerde birliği yaya ve süvari olarak hafif ateşli silahlar ile donatır, ağır silah olarak da top kullanılırdı. Erken dönemden itibaren Osmanlı hac kervanında top yer almakta olup bu durumu Hibri gibi seyyahlar kaydetmiştir. Topların kervanda bulunması urban için caydırıcı olurdu. Süleyman Paşa'nın 1155/1742-1743 yılında Akka, Sayda, Hayfa ve Taberiye'den toplar getirttiği belgelerden anlaşılmaktadır.

Devletin güçlü dönemlerinden olan Kanuni devrinde kervanı korumak için 150 yeniçeri görevlendirilmiş, yeniçeriler ve kervan padişahın casusları tarafından sürekli denetlenmiştir. Uzun yolculuk için binek hayvanlar aracılığıyla yolculuk yapan yeniçeriler ve kervan, sürekli olarak padişahın casusları tarafından denetlenmiştir. Tehlikeli bir durum sezen casuslar padişaha bilgi vermişler ve padişah da yeniçeri sayısını duruma göre arttırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar askerlerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Ancak II. Selim ile birlikte askerlerin masraflarını kendi bütçelerinden karşılamaları yönünde bir karar alınmış olup bu yeni karara itiraz edilmiş ve uygulamaya geçirilmemiştir. Askerlerin masrafları için devlet kişi başına 25 altın tahsis etmiştir. Bunun yanı sıra zengin hacı adayları da askerler için ödeme yapmışlardır. Ancak zaman zaman bu yeterli gelmemiştir. Masrafları karşılayamayan askerler yasak olmasına rağmen ek iş yapmışlar veya kervanı soymuşlardır. Hacılardan çaldıkları malzemeleri pazarlarda yüksek fiyatlara satmışlardır. Gereksinimlerini karşılamak zorunda olan hacılar fahiş fiyatlara mallarını yeniden satın almışlardır. Çölde yolculuk etmek için asker bulmak da oldukça sıkıntılı bir konu olarak gündeme gelirdi. Genellikle yaşlı yeniçeriler bu görevi kabul ederek hac ibadetlerini de yerine getirmek istemişlerdir. Ancak uzun yolculuğu kaldırmaları ve kervanı savunmaları mümkün olmamıştır. Öte yandan genç yeniçerilerin birlik olarak gönderilmesi de disiplin sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yerli askerler ve yeniçeriler arasında yaşanan rekabet de hacıları olumsuz yönde etkilemiştir.⁵³⁷

Hac emirlerinin ve cerde başbuğlarının kervanı nasıl yönettikleri ve güvenliği nasıl sağladıkları hususu belgelerden daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin, 1115/1703-1704 yılında hac emirliği görevi Arslan Paşa tarafından idare edilmiştir.

⁵³⁶BOA.TS.MA.e.784/ 32.

⁵³⁷Faroqhi, *a.g.e.*, s. 75-78.

Arslan Paşa merkeze bir yazı yazarak asker sayısının arttırılmasını ve kafilenin Bi'r-i Ganem'de karşılanmasını istemiştir. Bu isteği kabul edilen Arslan Paşa'nın idaresine Trablusşam'dan 700, Sayda'dan 500 donanımlı asker verilmiştir. Arslan Paşa'nın yerinde aldığı bu önlemler sayesinde hacılara bir zarar gelmeden yolculuk tamamlanmıştır. 1116/1704-1705 yılında vefat eden Arslan Paşa'nın yerine Mustafa Paşa getirilmiştir. Mustafa Paşa'da hazırlıklara erken tarihlerde başlayarak gereken tüm tedbirleri almıştır. 1128/1715-1716 yılında da Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı ve Nablus Sancakbeyi Vezir İbrahim Paşa'da hacıları Bir-i Ganem ve Ula Boğazı'nda karşılamıştır. Vezir İbrahim Paşa'ya Sayda Mutasarrıfı Halil, Trablusşam-Şam Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Gazze, Cebel-i Aclun- Leccun sancakbeyi de eşlik etmiştir. Sayda ve Beyrut Valisi Halil Paşa ile Trablusşam Beylerbeyi Ahmed Paşa 500 askeri bölgeye sevk etmişlerdir. Ayrıca Rıdvan Bey evladı Gazze Sancakbeyi Mehmed, Cebel-i Aclun ve Leccun Sancakbeyi Şehsuvarzade Mehmed Paşa oğlu Zeynel Abidin de kapı halkı, tımar ve zeamet erbabı ile kafilenin yanında hazır bulunmuşlardır. Aynı zaman da cerde başbuğu olarak atanan İbrahim Paşa emrine giren bu birlikler ile birlikte hacıların ve cerdenin zahiresini nakletmek için dört beş konak ileri giderek kafiye gelmeden önce organizasyonu sağlamıştır.⁵³⁸

Görevlilerin sorumluluklarını yerine getirmemelerinin sonucu her zaman ağır olmuştur. 1118/1706-1707 yılında cerde başbuğu olarak Kürd Bayram tayin edilmiştir. Urban eşkıyasının saldırılarından korkan Bayram Paşa hacıları karşılamak için yola çıkmamış ve hacıların gecikmesine neden olmuştur. Durumu öğrenen merkez bu duruma müsamaha göstermemiş ve Kürd Bayram'ı idam ettirmiştir. Sonra yerine geçen paşalar bu konuda özellikle uyarılmış ve gerekenlerin yapılmaması durumunda cezalandırılacakları hatırlatılmıştır. 1131/1718-1719 yılındaki yolculukta cerde askerlerinden kaynaklanan sorunlar hacıları sıkıntıya sokmuştur. Yolun uzun olmasını bahane eden cerde yanına yeteri miktarda zahire almamış ve menzillerde gereğinden fazla mola vermiştir. Hacıları karşılayan cerde birliğinde zahire sıkıntısı yaşanması hacıların da birbirine düşmesine neden olmuştur. Zahire sıkıntısı ile meşgul olan kervana bir de urban saldırarak su kuyularını gasp etmiştir. 1133/1720-1721 yılında cerde askerinin masraflarının fazla olması nedeniyle Sayda beylerbeyi cerde askeri göndermemiş ve kervan savunmasız bırakılmıştır. Aynı şekilde Gazze, Nablus ve

⁵³⁸ Melek Tuğba Uzun, (2019), *H.1128-1129 125 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif- Metin)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, Yüksek Lisans Tezi, s.60-61.

Leccun sancakları da asker göndermemiştir. Kervan 130 nefer ile ilerlemiş ve Darü'l-Hamra'da kervan saldırıya uğramıştır. Kervanın zorluk çekmesi nedeniyle bir sonraki sene hac emiri olarak Ali Paşa göreve getirilmiştir.⁵³⁹ Cerde başbuğu olarak da bölgeyi iyi tanıyan ve urbanın da kendisinden çekindiği Halep Mutasarrıfı Recep Paşa atanmıştır. Nablus, Gazze ve Kudüs sancakları hac masraflarını karşılamak ile görevlendirilmiş ve 600 nefer hac zamanından önce hazır edilmiştir. Ayrıca hacıların korunması için asker sayısının artırılmasında fayda olacağı düşünülerek Trablusşam'dan 500, Gazze, Nablus, Cebel-i Aclun ve Leccun sancaklarından 300 ve Diyarbakır'dan 200 nefer daha gönderilmiştir.⁵⁴⁰ 1137/1724-1725 yılında bu sayının 400 nefere düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla hac kervanını tehdit eden bir durum söz konusu olduğunda nefer sayısının yıllara göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. 1143/1730-1731 yılında nefer sayısı 1500 piyade ve süvariye ilave olarak 750 nefer daha artırılmıştır. Bunun nedeni, Beni-Sahr ve Aneze kabileleri arasında devam eden anlaşmazlığın hacılara zarar vermesini engellemektir. Ayrıca Şam Valisi, Hac emiri ve Cerde başbuğu olarak görevlendirilen Azimzade Süleyman Paşa'dan cerde birliğini denetleyerek katılmayanları cezalandırması istenmiştir. Devlet, cerde birliğinin daha erken Hediye Eşmesi'ne vararak hacıları karşılamasını emretmiştir.⁵⁴¹ Çeşitli bölgelerden toplanan 1500 neferin bahşiş, ulufe, deve kiralari, mühimmat, zahire gibi masrafları için Şam hazinesi ve Trablusşam mukataasından para tahsil edilmiştir.⁵⁴² Bazı dönemlerde yaşanan kıtlık nedeniyle devlet zahire yerine para göndererek askeri mağdur etmemeye çalışmıştır.⁵⁴³

Cerde birliğinin yanı sıra güvenlik için yerli yeniçeriler, mağribe adı verilen Fas veya Tunus kökenli askerler, alaybeyleri, urban şeyhleri, kale dizdarları ve leventler de yer almışlardır. Örneğin, yerli yeniçerilerin 1201/1786-1787 yılındaki hac organizasyonunda oldukça aktif rol aldıkları anlaşılmaktadır. 1500 cerde askerinin yanı sıra 400 nefer Şam yerli yeniçerileri hacıları korumak ile görevlendirilmiştir. Bu askerlerin masrafları ve deve kiralari olarak belirlenen 311316 kuruş mukataa ve cizye gelirlerinden tahsil edilmiştir.⁵⁴⁴ Cerde askeri için tedarik edilen develeri bulma görevi urban şeyhlerine aitti. Örneğin, Deve tedariki için görevlendirilen urban şeyhi Ziya Bey

⁵³⁹Erken, *a.g.t.*, s. 20-22.

⁵⁴⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.127/27.

⁵⁴¹Erken, *a.g.t.*, s. 22-150.

⁵⁴²BOA.C.EV.462/23394; 415/21049; 436/ 22099.

⁵⁴³BOA.AE.SSLM.2/86.

⁵⁴⁴BOA.C.EV.478/24157.

görevini yerine getirmeyince Gülbülzade Tahir bu görevi üstlenmiştir. Bu şekilde urban şeyhleri de hac emirinin komutası altına girmiştir.⁵⁴⁵ Bu sırada yeniçerilerin yanı sıra hac emirinin komutasında olan diğer askerlerin de maaşları miriden ödenmiştir.⁵⁴⁶

Şam ve Trablusşam'da görevli olan hac emiri ve cerde başbuğu hac için yolculuğa çıktıkları zaman yerlerine mütesellim bırakırlardı. Bu mütesellimler de hem bölgenin güvenliğini hem de cerde askerlerinin birliğe katılıp katılmadıklarını kontrol ederlerdi. Ayrıca bölge yöneticileri de güvenlik ile ilgili önlemler almak ile vazifelendirilir, bölgeye gönderilen mübaşirler de güvenliği temin için çalışırlardı. Cerde mübaşirleri genellikle dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından seçilirlerdi. Mübaşirin temel görevi askerinin zamanında toplanmasını kontrol etmektir. Ayrıca mübaşir askerinin durumu ve hac emirinin görevini nasıl yerine getirdiği hakkında raporlar hazırlayarak merkeze iletirdi. Bölgedeki asayiş denetleyen bu görevliler asayiş ihlal eden durumlar ve gelecek sene cerdenin vazifeleri ile gereken asker sayısına dair gözlemler yaparak planlamayı yetkililere sunarlardı. Cerde masraflarının tutulması ve defterlere kaydedilmesi de mübaşirin sorumluluğu altındaydı. 1115/1703-1704 yılında Rakka'dan gelecek olan 256 kese altın zamanında yetkililerin eline ulaşmamıştır. Bu durumda devlet hemen müdahale ederek bölgeye mübaşir atamış ve masrafların karşılanmasını sağlamıştır. 1126/1714-1715 yılında mübaşir olarak Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Mehmed Bey ve Mirahur-ı sâniî Osman Bey atanmıştır. Osman Bey tarafından yazılan raporda, cerdeye memur olan kişilerin çoğunun göreve gelmediği ve gelenlerin de bir kısmının askerlik ile ilgisi olmadığı kaydedilmiştir. İlgili bölümde belirttiğimiz üzere Sayda, Nablus, Kudüs gibi sancaklar hac masraflarını karşılamak ile yükümlü tutulurlardı. Bunlar masrafların azalması için raporda görüldüğü üzere askerlikle ilgisi olmayan kişileri tercih ederek yükümlülüklerini azaltmaya çalışırlardı. Yine rapora göre o yıl askerler menzillerde çok oyalanmış ve zamanında görev yerinde olamamışlardır. Askerlerin yanlarına yetecek kadar erzak almamaları da hacılar arasında karışıklık ve fitneye sebep olmuştur. O yıllarda görevli olan Hac Emiri Recep Paşa bu konuda dirayetli olamamıştır. 1136/1723-1724 yılında mübaşirlik görevini Ebubekir Bey yürütmüş, devletin istediği asker yoklamalarını bir an evvel yapıp göndermek için Müzeyrib'e gelmiştir. Yapılan yoklamada iki ayrı defter tutulmuş ve görevliler

⁵⁴⁵BOA.C.DH.242/12072.

⁵⁴⁶BOA.C.ML.669/27440.

tarafından imzalanarak padişaha gönderilmiştir.⁵⁴⁷ 19 Rebiulevvel 1143/2 Ekim 1731 tarihli belgeye göre o yıl merkezden Bostancıbaşı Mustafa Ağa Hicaz'a gönderilmiş, Mustafa Ağa cerde hizmetine memur olanları hazırlamak, noksanları gidermek, memurların zamanında görevli oldukları yerde bulunmalarını sağlamak gibi hususları organize ederek yapılanları merkeze bir raporla bildirmiştir.⁵⁴⁸

Merkezden gönderilen mübaşirler vergi tahsili yaparak hacıların güvenlikleri için gereken masrafları karşılardı. Asker masraflarının karşılanması için önce de zikrettiğimiz gibi genellikle mukataa ve cizye vergilerinden tahsilat yapıldı. 29 Zilhicce 1210/5 Haziran 1796 tarihli arşiv kaydına göre o yılın harcamalarının karşılanması için adres olarak darphane gösterilmiş, mübaşir darphane emininen aldığı meblağ ile harcamaları karşılamıştır. Ayrıca Trablusşam ve Sayda eyaletlerinin gelirlerinden de tahsilat yapılmıştır.⁵⁴⁹

Mübaşirler tahsil ettikleri parayı cerde başbuğuna veya hac emirine teslim eder ve harcamalar onlar tarafından yapıldı. 29 Ramazan 1157/5 Kasım 1744 tarihinde cerde başbuğu olarak Sayda Valisi Ali Paşa tayin edilmiştir. Verilen hükme göre, Ali Paşa askerlerini teçhizatlı olarak hazırlayacak ve masraflarını da Trablusşam mukataasından karşılayacaktır.⁵⁵⁰ Aynı uygulama bir sonraki senede Sayda Valisi Osman Paşa'ya yapılmıştır.⁵⁵¹ Yine, 29 Zilhicce 1213/3 Haziran 1799 tarihinde Trablusşam Mutasarrıfı ve Cerde Başbuğu Derviş Paşa ile Hac Emiri Cezzar Ahmed Paşa mübaşirler tarafından kendilerine teslim edilen para ile askerin ve hacıların masraflarını karşılamışlardır.⁵⁵²

Dönüş yolunda da bölge yöneticileri ve mübaşirler üstlerine düşen sorumlulukları yerine getirmiştir. Mesela, 29 Recep 1175/23 Şubat 1762 tarihinde dönüş için Trablusşam Beylerbeyi ve Sayda Valisine ayrı ayrı hükümler gönderilerek hacıların güvenliği için 500 nefer ile hazırda beklemeleri emredilmiştir. Ayrıca kapıcıbaşı ve mübaşirler de gereken önlemleri önceden almışlardır.⁵⁵³ Hac yolundaki harcamalar genellikle Şam valisi tarafından yapılırken bazı durumlarda istisnalar da

⁵⁴⁷Erken, .a.g.t. , s.150-162; BOA.AE.SABH.11/999; 14/1249.

⁵⁴⁸BOA.AE.SAMD.196/18970.

⁵⁴⁹BOA.HAT.257/14782.

⁵⁵⁰BOA.C.EV.609/30738.

⁵⁵¹BOA.C.EV.602/30352.

⁵⁵²BOA.HAT.245/13824; 256/14716.

⁵⁵³BOA.C.EV.579/29208.

yaşanmıştır. Örneğin, 29 Zilhicce 1205/23⁵⁵⁴ tarihli yazışma incelendiğinde harcamaların cerde mübaşiri tarafından yapıldığı görülmektedir.

Cerde birliğinin sayısı yıllara göre değişiklik göstermekle birlikte genellikle bu sayısı 1500 civarında olmuştur. Bu askerler Trablusşam, Sayda, Nablus, Gazze, Aclun, Leccun, Kudüs gibi sancaklardan toplanır, masrafları da genellikle yine buralardan karşılanırdı. Askerlerin masrafları için eyaletlerin yeterli gelmemesi durumunda Tophane-i Amire’de erzak yardımı yapılırdı. Urban saldırılarının arttığı dönemlerde asker sayısı arttırılmış ve buna bağlı olarak masraflar da artmıştır. Böyle zamanlarda eyaletler çok sıkıntıya düşmüş ve merkezden yardım istemişlerdir.

Her sene cerde birliği ilk önce Müzeyrib Ovası’nda toplandıktan sonra sayıma tabi tutulur, 16 asker bir bayrak olmak üzere ayrılırdı. Her bayrağın dört zabiti ve sekiz devesi vardı. Askere verilmek üzere nakit tahsisat da burada dağıtıldı. Örneğin, 1195/1780-1781 senesinde 1500 asker için 5 kuruş bahşiş ve 2,5 kuruş aylık olmak üzere 33.000 kuruşluk ödeme merkezden yapılmıştır. Ayrıca askerin deve, keçe, zeytinyağı, peksimet, çadır gibi ihtiyaçları da dağıtılmış, deve ve erzak ihtiyacı çevre kabilelerden karşılanmış olup atlı bir birlik olan cerde askerlerine için çöl koşullarında rahat hareket edebilecek giysiler giydirlirdi. Cerde askerlerinin başına yüksek rütbeli kişiler başbuğu tayin edilerek oluşabilecek bir kargaşanın önüne geçilmiştir.⁵⁵⁵

Cerde birliği ile ilgili alınan kararlar ve bu kararların uygulanmasında devlet oldukça titiz davranırdı. Cerdenin nerelerden ve hangi sayıda toplanacağı, nasıl hareket edeceği, askerlere kimin kumanda edeceği tek tek yazılarak ilgili bölgelere gönderilirdi. Arşiv belgelerinde bu anlamda verilen emirler takip edilebilmektedir. Örneğin, 30 Ramazan 1135/4 Temmuz 1723 tarihinde gönderilen bir emirde Rakka valisine cerde askerini toplaması emredilmiştir. Çevredeki bölgelerden gelecek 150 nefer ile birlikte Müzeyrib Sahrası’na gitmesi ve Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu İbrahim Paşa’nın emrine girmesi bildirilmiştir. O sene hacılar büyük bir pazar olan Müzeyrib Sahrası’nda korunmaya başlanmıştır.⁵⁵⁶ Aynı sene Kudüs ve Gazze sancaklarına da benzer emirler gönderilerek cerde askeri ile birlikte hazır bulunmaları ve istenilen yere

⁵⁵⁴BOA.HAT.201/10355.

⁵⁵⁵Doğan, a.g.m. , s. 130-142; BOA.C.DH.138/6854; 163/8103; AE.SABH.110/7514; C.EV.616/31072; C.AS.139/6147.

⁵⁵⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.131/470.

zamanında gitmeleri bildirilmiştir.⁵⁵⁷ Adana, Sayda, Nablus sancaklarından da asker toplanarak Hac Emiri Osman Paşa'nın yanına gönderilmiştir.⁵⁵⁸ Hac işleri için görevlendirilen bölgelerden en az 500 nefer toplanmış ve Müzeyrib Sahrası'na gönderilmiştir.⁵⁵⁹ Bölgedeki yöneticiler görevlendirilirken bir yandan da saraydaki kapıcıbaşılar görevlendirilerek organizasyonun aksamaması sağlanmıştır.⁵⁶⁰ Devlet bir emir verirken bunun ne kadar önemli bir vazife olduğunu ve yerine getirilirken ne kadar titiz davranılması gerektiğini sürekli vurgulamıştır. Örneğin, 29 Recep 1138/2 Nisan 1726 tarihinde Trablusşam Beylerbeyi Süleyman Paşa'ya gönderilen emirde bu şekilde bir vurgu yapılmıştır. Süleyman Paşa kendi bölgesinden toplayacağı 500 nefer ile Nablus ve Gazze'den toplanacak 500 neferin başına geçerek Şam Valisi ve Hac Emiri İsmail Paşa'nın emri altına girmişlerdir.⁵⁶¹ 29 Rebiulahir 1143/11 Kasım 1730 tarihli yazışmaya bakıldığında da cerde başbuğu olarak Trablusşam Mutasarrıfı Osman Paşa atanmış, önceki başbuğlar gibi devlet tarafından gönderilen emirlere uyarak görevini yerine getirmiştir. Buna göre, Osman Paşa Hediye Eşmesi'nde hacıları karşılayacak, Kudüs, Gazze, Nablus, Sayda, Cebel-i Aclun, Leccun, sancaklarının her birinden 500 nefer gönderilerek hac emiri İsmail Paşa'nın sancağında toplanmıştır. Aynı sene bir önceki yıllardan farklı olarak Kudüs sancağından süvari de gönderilmesi istenmiştir.⁵⁶² Sonraki senelerde süvari gönderme görevi diğer eyaletlere de verilmiştir. Örneğin, 29 Recep 1169/29 Nisan 1756 tarihinde Nablus sancağından 300 süvari gönderilmesi ve askerlerin Sayda Beylerbeyi ve Cerde Başbuğu Mustafa Paşa'nın emrine girmesi istenmiştir.⁵⁶³ Mustafa Paşa'nın 29 Recep 1156/18 Eylül 1743 yılında da cerde başbuğluğu görevini üstlendiği belgelerden anlaşılmaktadır. Liyakatli olan Mustafa Paşa başarılarından dolayı bu göreve yeniden getirilmiş ve hacıların güvenliğini sağlamıştır.⁵⁶⁴ 29 Recep 1188/5 Ekim 1774 tarihinde Cerde başbuğu olan Yusuf Paşa'nın benzer bir görev yürütmesi Nablus Sancağı'nın hac zamanında üstlendiği rolü görmek için oldukça önemlidir.⁵⁶⁵ Vazife verilen yöneticilerin yakınları da hacıların güvenlikleri için sorumlu tutulmuştur. Örneğin, cerde başbuğu olarak tayin edilen

⁵⁵⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.131/474.

⁵⁵⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.131/478,1331,1332,1333,1334,1335,1336; 129/1064,1065,1066,1115.

⁵⁵⁹BOA.A.DVN.SMHM.d.131/1339.

⁵⁶⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.131/1338.

⁵⁶¹BOA.A.DVN.SMHM.d.133/619,626,627.

⁵⁶²BOA.A.DVN.SMHM.d.136/1071,1251,1252,1253,1254,1258; 137/10.

⁵⁶³BOA.C.EV.518/26167,26166.

⁵⁶⁴BOA.C.EV.531/26842.

⁵⁶⁵BOA.C.EV.484/24488.

Trablusşam Beyi'nin oğlu İbrahim Paşa da hacıları karşılamak ile görevlendirilmiştir.⁵⁶⁶ Aynı yıl Müzeyrib Sahras'ında toplanan askerin sayımı yapılarak defterlere kaydedilmiş ve zahire ile güvenlik hakkında raporlar merkeze gönderilmiştir.⁵⁶⁷ Sayım ile birlikte askerlerin tam olarak sayıları ve alacakları maaşları belirlenmiştir. 10 Cemazeyilahir 1118/19 Eylül 1706 tarihinde Şam Valisi olan Vezir Süleyman Paşa'ya bir emir gönderilerek askerlerin masraflarının karşılanması istenmiştir. Hac emiri Şam cizye hasılatından bir miktar para tahsil ederek 500 nefer için 22.500 kuruş ödeme yapmıştır.⁵⁶⁸ 10 Recep 1144/8 Ocak 1732 tarihinde Cerde başbuğu olan Süleyman Paşa da asker masrafları için Trablusşam eyaletinden para tahsil etmiş, Sayda bölgesinden topladığı askerler ile hacıları Müzeyrib'de karşılamıştır.⁵⁶⁹ 29 Şevval 1152/29 Ocak 1740 tarihinde Şam Valisi ve Hac Emiri Süleyman Paşa Cerde başbuğu olan Mustafa'nın maiyetinde bulunan 1500 neferin masrafları için 23.400 kuruş teslim etmiştir. Bu para Cebel-i Aclun, Leccun ve Kudüs sancaklarından tahsil edilmiş ve Şam mahkemesinde paranın alındığına dair hüccet düzenlenmiştir.⁵⁷⁰ 25 Şevval 1155/23 Aralık 1742 tarihinde de aynı uygulama devam etmiş ve Cerde Başbuğu Yakup Paşa'ya teslim edilen meblağ da aynı kalmıştır.⁵⁷¹ 7 Rebiulevvel 1175/6 Ekim 1761 tarihinde Trablusşam Valisi ve Cerde Başbuğu Mehmed Paşa cerde askerinin masrafı için miriden 133.000 para tahsil etmiştir.⁵⁷² 29 Rebiulevvel 1196/14 Mart 1782 yılında görevlendirilen 1500 süvari ve piyade ile 400 yerli yeniçerinin masrafları Tedmür, Nablus mukataaları, Şam ve çevre kazalardan gelen cizye vergilerinden karşılanmıştır.⁵⁷³ 1200/1785-1786 tarihinde de Şam Valisi ve Hac Emiri Cezzar Ahmed Paşa hacıların güvenliğini sağlamak için asker toplamıştır. Gönderilen emirde paşanın masrafları karşılaması için Şam, Trablus ve Sayda vergilerinden tahsilat yapması istenmiştir.⁵⁷⁴ Belgelerde, 7 Rebiulevvel 1208/13 Ekim 1793 tarihinde levantlar ve toplar için toplanan paranın 1175/1761-1762 yılındaki rakam ile aynı olduğu görülmektedir. Bu durumda yapılan harcamaların genellikle sabit olduğu

⁵⁶⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.133/1598.

⁵⁶⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.133/1609; TS.MA.e.1199/42; AE.SAMD.111/10921.

⁵⁶⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/455.

⁵⁶⁹BOA.AE.SMHD.35/2105; 8/502.

⁵⁷⁰BOA.TS.MA.e.1062/41.

⁵⁷¹BOA.TS.MA.e.1062/44.

⁵⁷²BOA.C.ML.782/31922.

⁵⁷³BOA.C.EV.373/18948.

⁵⁷⁴BOA.AE.SABH.1324/22076,22077.

anlaşılmaktadır.⁵⁷⁵ Devlet paranın tahsil edilmesinde oldukça hassas davranırdı. Zamanında alınan paralar ile askerlere ve diğer masraflara zamanında ödeme yapılır ve bu şekilde organizasyonun kusursuz işlemesi sağlanırdı. Paranın toparlanması için de sancaklara ayrıca emir gönderilmiştir. Örneğin, 16 Cemazeyilevvel 1201/6 Mart 1787 tarihinde Trablusşam bölgesinden gelecek olan para gecikince bölgeye hemen bir emir gönderilmiştir.⁵⁷⁶ Ödemeyi zamanında yapmayan devlet adamları borçlu olarak vefat ederse mallarına el konularak borç tahsil edilirdi. Mesela, 29 Muharrem 1239/5 Ekim 1823 tarihli belgeden anlaşıldığına göre miriye borçlu olarak vefat eden Şedid Osman Paşa'nın mallarına el konulmuştur.⁵⁷⁷ Görevini yerine getiremeyerek affını isteyen devlet adamları da miriye bir miktar para ödeyerek görevden ayrılırlardı. Örneğin, 13 Recep 1211/12 Ocak 1787 tarihli yazışmadan anlıyoruz ki görevini iki sene yerine getiremeyeceği için affını isteyen Mustafa Paşa hazineye yüklü bir meblağ ödemek durumunda kalmıştır. Bu şekilde hem keyfi görev bırakmaların önüne geçilmiş hem de hazineye para akışı sağlanmıştır.⁵⁷⁸ 29 Cemazeyilahir 1154/11 Eylül 1741 tarihinde de benzer bir uygulama Trablusşam Valisi Mustafa Paşa'ya yapılmış, mîrîye ödediği yüz elli kese altın karşılığında başbuğluk görevinden affolunmuştur.⁵⁷⁹ Görevinden azledilen devlet adamlarının da mallarına el konulmuştur. Bu mallarda hazine için iyi bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Örneğin, 27 Cemazeyilahir 1211/28 Aralık 1796 tarihinde Seyyid Musa Paşa cerde başbuğluk görevinden azledilince tüm malına el konulmuştur. Muhallefatı, Mısır'daki malları ve iki yüz kese altını miriye aktarılmıştır.⁵⁸⁰

Cerde başbuğu olarak atanan kişilere gönderilen emirlerde yalnızca görevleri hatırlatılmaz, aynı zamanda kaçınmaları gereken davranışlarda belirtilirdi. Bir fermanda cerde başbuğu olan Abdurrahman Paşa'ya görevini layıkıyla yerine getirmesi, halka zulmetmemesi, fazla vergi tahsili yapmaması, devletin rızası olmayan işlere kalkışmaması, adaletli davranması tembih edilmiştir.⁵⁸¹ Ayrıca Abdurrahman Paşa'nın görevlerinin yerine getirilmesi içinde farklı zamanlarda emir gönderildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, kayıtlı olan kiler ve diğer borçların ödenmesi için bir uyarı

⁵⁷⁵BOA.C.ML.71/3293.

⁵⁷⁶BOA.C.ML.241/10067.

⁵⁷⁷BOA.C.ML.225/9363.

⁵⁷⁸BOA.C.ML.183/7685.

⁵⁷⁹BOA.C.ML.608/25091.

⁵⁸⁰BOA.C.ML.394/16130.

⁵⁸¹BOA.AE.SMST.67/4945; 71/5235; 73/5384; 89/6665.

yapılmıştır.⁵⁸² Çevre yöneticilerinin aldıkları görevlerde diğer görevlilere bildirilerek iş birliği içinde çalışmaları emredilmiştir.⁵⁸³ Örneğin, 20 Zilkade 1136/10 Ağustos 1724 tarihinde Şam'da ikamet eden Mekke Şerifi Yahya bin Şerif Berekat ihtilal teşebbüsünde bulunmuştur. Bunun üzerine Trablusşam Beylerbeyi ve Cerde başbuğu olan İsmail Paşa'ya bir emir gönderilmiş ve hac emiri ile işbirliği yaparak Mekke şerifini Rodos'a göndermesi emredilmiştir. Böylelikle hac emiri ve cerde başbuğu da bölge asayişini temin etmekle sorumlu tutulmuşlardır.⁵⁸⁴

Cerde birliği her ne kadar disiplin altında tutulmaya çalışılmış olsa da 18. yüzyılın sonlarına doğru bozulmalar başlamıştır. Ehli olmayan kişilerin başta olması, askerlerin itaat etmemesi, görevlerin zamanında yerinde getirilmemesi cerde birliğinin işlevinin yok olmasına neden olmuştur. Özellikle yaşanan saldırılar ile bu durum daha da kötüleşmiştir. Nablus, Gazze, Kudüs, Leccun, Aclun, Trablusşam gibi bölgeler hac hazırlıkları ve cerde birliği gönderme hususunda sorumlu tutulmuşlardır. Ancak yaşanan saldırılarda harap olan bu bölgeler sorumluluklarını yerine getirememişlerdir. Bu durumda devlet saldırıda etkilenen bölgeleri o sene hizmetlerden belli bir ücret ödemeleri karşılığında muaf tutmuştur.⁵⁸⁵

3.4. Osmanlı Hac Organizasyon Merkezleri

3.4.1. Sayda

Sayda, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık zaferi sonrasında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şam'a bağlı bir kaza olan Sayda, 1022/1613-1614 yılında ayrı bir sancak olarak teşkil edilmiştir.⁵⁸⁶ Sayda, hac organizasyonu için önemli görevleri üstlenen bir bölge olmakla birlikte hacıların güvenliğini sağlamak ve erzak ihtiyacını karşılamak için Bilad-ı Şam idarecileri olarak ortak hareket etmişlerdir. Merkezden gönderilen emirlerde bu konu özellikle vurgulanmıştır. Hac organizasyonu ile devlet bu bölgedeki yerel güçleri, yeniçerileri ve bedevileri de kontrol altına tutmaya çalışmıştır. Şam Valisi hac emirliği unvanı ile birlikte bölgede vergi toplama ve asayiş sağlama gibi önemli görevleri bir arada yürütür, toplanan Sayda Mukataa vergileri ile de

⁵⁸²BOA.AE.SMST.300/23957.

⁵⁸³BOA.AE.SMST.369/29281; AE.SAMD.52/5161.

⁵⁸⁴BOA.AE.SAMD. 192/18577; C.DH.18/859.

⁵⁸⁵Erken, *a.g.t.* , s. 162-167.

⁵⁸⁶Ersin Gülsoy, (2009), "Sayda" *DİA*, C.36, s.209.

hacıların masrafları karşılardı.⁵⁸⁷ Şam valisi ve hac emiri birçok önemli görevi bir arada yürütürken hacıların güvenliği ve rahatı için hac emirine yardım eden kişiler arasında Sayda yöneticileri de bulunmuştur. Örneğin, 20 Zilkade 1118/23 Şubat 1707 tarihinde Şam Valisi ve Hac Emiri olarak Süleyman Paşa tayin edilmiştir. Süleyman Paşa'ya bu görevde yardımcı olması için Sayda, Safed ve Beyrut Valisi olan Vezir Mehmed Paşa yardım etmiştir. Hacılar ile birlikte yola çıkan Süleyman Paşa'nın yokluğunda bölgenin asayişi Mehmed Paşa'ya teslim edilmiştir. Mehmed Paşa Karaman askeri İfraz-ı Zülkadriye ile birlikte bölgede asayişi sağlamıştır. Ayrıca Mehmed Paşa Adana ve Halep askerlerinin desteği ile Harran Ovası'nda zahireyi tehdit eden urban eşkıyasını da bertaraf ederek hac kafilesinin emniyet içinde geri dönmesini sağlamıştır. Mehmed Paşa'nın yanı sıra Adana Beylerbeyi Mustafa Paşa, Halep Valisi Vezir İbrahim Paşa, Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Paşa, Cebel-i Aclun ve Leccun sancakları Mutasarrıfı Derviş Mehmed Paşa, Nablus sancağı Mutasarrıfı İsmail Paşa ve Gazze Sancakbeyi Hasan Paşa da devletin tek tek emirler göndererek hacıların emniyetini sağlayan yöneticilerden olmuştur.⁵⁸⁸

Cerde birliği için Sayda bölgesinden askeri yardım gönderilirdi. Cerde başbuğu görevi genellikle Trablusşam beylerbeyi tarafından yürütülmüş olsa da Sayda valisinin de bu görevi zaman zaman üstlendiği görülmektedir. Sayda bölgesinden genellikle her yıl 500 nefer cerde birliğine gönderilmekle birlikte duruma göre bazen asker yerine para gönderildiği de olurdu.⁵⁸⁹ Askerlerin masraflarını karşılayabilmek için eyaletlerden vergiler toplanmıştır. Örneğin, 1150/1737-1738 yılında Sayda eyaletinden asker masraflarını karşılamak için 30.000 kuruş havale etmesi istenmiştir. Ancak bu meblağı toplanamayınca Sayda Gümrüğü Emni olan Hamud-zade Ali'nin muhalefatından karşılanması emredilmiştir. Şam defterdarına zamanında ödeme yapmayan bölgeler anında merkeze bildirilirdi. Örneğin, 1122/1710-1711 yılında ödeme yapmayan Sayda valisi, Hac Emiri Osman Paşa tarafından merkeze bildirilmiş ve paranın ödenmesini sağlamıştır.⁵⁹⁰ Yine Sayda bölgesinden gönderilen paralar takip edildiğinde 25 Zilkade 1144/20 Mayıs 1732 tarihindeki toplanan 1500 piyade ve süvarinin bahşiş, ulufe, deve

⁵⁸⁷Yahya Koç, (2018), *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul, s. 143-145.

⁵⁸⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1004; 766; 723; BOA.A.DVN.SMHM.d.115/767; 769; 1006; 1007; 1009.

⁵⁸⁹Koç, a.g.t. , s.145.

⁵⁹⁰Koç, a.g.t. , s.150-156.

kiraları ve zahire masrafları Sayda mukataasından karşılandığı görülmektedir.⁵⁹¹ 29 Zilhicce 1169/24 Eylül 1756 tarihinde de hacıları korumak ile görevli olan askerlerin ulufeleri de Sayda ve Beyrut mukataalarından ödenmiştir.⁵⁹² Sayda yalnızca maddi kaynak sağlamayarak bazen gönderilen paranın koruyuculuğunu yapmak içinde görev alırdı. Örneğin, 15 Recep 1193/29 Temmuz 1779 tarihinde Surre-i şerif için gereken para toplanarak Hac Emiri el-hac Mehmed Paşa'ya teslim edilmiştir. Bu paranın sevk edilmesinde Sayda ve Beyrut Valisi Cezzar Ahmet Paşa ve Sayda kadısı bizzat görevlendirilmiştir.⁵⁹³ 1203/1788-1789 yılında da hacıların urban eşkıyasından korunması için gereken toplar Sayda Valisi Vezir el-Hac Ahmed Paşa tarafından cerdeye teslim edilmiştir.⁵⁹⁴

Sayda mukataalarından yılda 39071 kuruş Şam hazinesine gönderilirdi. Zamanla bu paraya ek ödemeler de yapılırdı. Şam hazinesine gönderilen para dışında bölge bazı menzillerin onarımını ve görevlilerin masraflarını da üstlenirdi. Ödemelerin her yıl Recep ayında yapılması için valilere önceden emirler gönderilir ve devlet, ödemeleri takip etmek için merkezden bir mübaşir de görevlendirirdi. Ödeme yapıldıktan sonra Şam hazinesinin defterdarı parayı ödemelerine karşılık bir belge imzalayarak valiye teslim eder ve kadının onayı da alınarak bu belge düzenlerdi. Vergileri ödeyen eyaletler bunları bir deftere kaydederek merkeze bildirirdi.

Urbanın saldırılarından hacıların korunması için yıllık belirlenen surrenin ödenmesi oldukça önemliydi. Bu nedenle eyaletlerin zamanında hazineye parayı teslim etmeleri ile urban saldırısı önlenerek hacıların güvenliği sağlanırdı. Hac zamanında görevlendirilen valilerin görev süresi bir yıl olarak belirlenirdi. Görevini teslim edecek kişi vergi borçlarını kapatarak ayrılmak zorundaydı. Örneğin, 1116/1704-1705 yılında görevini Osman Paşa'ya devredecek olan Muhammed Paşa'nın bir önceki seneden borçlarının bulunduğu anlaşılmıştır. Borçlarını teslim etmesi için paşanın görev süresi biraz daha uzatılmış, borçlarını kapattıktan sonra görevini teslim etmiştir.

Yıllık gönderilecek miktarın yanı sıra ek olarak yapılan ödemeler de zaman zaman gecikmiştir. Bu durum da devlet hemen müdahale ederek ödemenin bir an evvel

⁵⁹¹BOA.C.DH.141/7020.

⁵⁹²BOA.AE.SOSM.III.19/1295.

⁵⁹³BOA.AE.SABH.I.58/4127.

⁵⁹⁴BOA.AE.SABH.I.54/3817.

yapılması için yöneticileri uyarmıştır.⁵⁹⁵ Hac masrafları için gereken paranın nereden tahsil edileceği devlet tarafından belirlenmiştir. Ancak bazı durumlarda ödeme zamanında yapılamamıştır. Bu durumda devlet hemen yeni bir çözüm bularak hacıları mağdur olması müsaade etmemiştir. Örneğin, 9 Safer 1119/12 Mayıs 1707 tarihinde hac masrafları için Sayda, Yafa ve Beyrut iskelelerinden para transfer edilmesi istenmiştir. Ancak bu para zamanında hazırlanarak hac emirine teslim edilememesi sonucunda devlet gereken paranın Halep bölgesinden tahsil edilmesine karar vermiştir. Alınan para kadı huzurunda hüccete kaydedilmiştir. Bunun nedeni Sayda'dan gelecek para ile Halep'e paranın geri iade edilecek olmasıdır. Aynı şekilde Kuyucu Paşa'dan 26485 kuruş ve avarız gelirlerinden de 22546 kuruş alınmıştır. Bu para şahitlerinden huzurunda kadı tarafından kaydedilmiştir.⁵⁹⁶ 1114/1702-1703 yılında da benzer bir durum yaşanmış olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Nablus sancağından istenilen para tahsil edilmeyince Trablusşam bölgesinden para gönderilmiştir.⁵⁹⁷

Hacıların zahire ihtiyacı için gereken yardımda Sayda bölgesinden tahsil edilmiştir. Örneğin, 20 Muharrem 1119/23 Nisan 1707 tarihinde Sayda ve Beyrut Valisi İbrahim Paşa kiler masrafları, deve kiralari ve diğer masraflar için 930 altını Şam hazinesi aktarmıştır.⁵⁹⁸ 10 Cemazeyilevvel 1126/24 Mayıs 1714 tarihinde Sayda ve Beyrut Valisi Vezir Mehmed Paşa Şam Valisi ve Hac Emiri Yusuf Paşa'ya masraflar için gereken meblağı teslim etmiştir.⁵⁹⁹ 10 Rebiulevvel 1181/6 Ağustos 1767 tarihindeki kilar-ı hac masrafları için Sayda ve Trablusşam mukataasından 82 bin kuruş Şam Valisi ve Hac Emiri Esad Paşa'ya baş muhasebeci tarafından ödenmiştir.⁶⁰⁰ 8 Safer 1191/18 Mart 1777 tarihinde de aynı şekilde Sayda Valisi Ahmed Paşa Şam Valisi ve Hac Emiri Mehmet Paşa'ya zahire için para göndermiştir.⁶⁰¹

Kiler masrafları genellikle Sayda mukataalarından karşılanmış olsa da bazı seneler Trablusşam mukataalarına başvurulduğu da görülmektedir. Örneğin, 1 Cemazeyilahir 1172/8 Şubat 1759 tarihinde Trablusşam Valisi Çelik Mehmed Paşa ve Sayda Valisi Ahmed Paşa kiler masrafları için gereken parayı birlikte Şam Valisi ve

⁵⁹⁵Koç, *a.g.t.* , s.145-150.

⁵⁹⁶BOA.İE.ML.82/7707.

⁵⁹⁷BOA.İE.TZ.5/539.

⁵⁹⁸BOA.A.DVNSMHM.d.115/1992; AE.SAMD.III.9/818.

⁵⁹⁹BOA.A.DVNSMHM.d.122/139.

⁶⁰⁰BOA.C.ML.45/2099; C.EV.190/9452.

⁶⁰¹BOA.C.EV.209/10423.

Hac Emiri Çeteci Ali Paşa'ya teslim etmiştir.⁶⁰² 12 Ramazan 1177/15 Mart 1764'de kiler masraflarının yanı sıra Piriñ Ovası'nda bulunan kalenin tamiri için gerekli para Sayda eyaletinden karşılanmıştır.⁶⁰³ 1179/1765-1766'da Trablusşam mukataalarından Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa'ya, 1188/1774-1775'de Sayda ve Beyrut mukataalarından Şam Valisi ve Hac Emiri Azmzade Mehmed Paşa'ya, 1191/1777-1778 yılında 97981 kuruş kiler masrafları için 71bin hac masrafları için Sayda eyaletinden Şam hazinesine, 1208/1793-1794 yılında Sayda, Beyrut, Trablusşam mukataalarından, 1211/1796-1797 yılında Trablusşam mukataalarından 82 bin kuruş Şam Valisi ve Hac Emiri Azmzade Abdullah Paşa'ya teslim edilmiştir.⁶⁰⁴ 29 Zilhice 1213/3 Haziran 1799 tarihinde de saka ve bevvaların 900 kuruş ile 200 bin kuruş arasında değişen maaşları için gerekli para Sayda eyaleti mukataasından karşılanmıştır. Paranın ödenmesinde bir aksilik olmaması için II. Mahmud Şam Valisi ve Sayda Beylerbeyi olan Süleyman Paşa'ya bir ferman göndermiştir.⁶⁰⁵

Hac masraflarının karşılanmasında Sayda her zaman aktif bir rol oynamıştır. Bu durum yalnızca kiler, cerde gibi masraflar için de sınırlı olmayıp yapılan diğer harcamalar da Sayda'dan karşılanmıştır. Örneğin, hacılar ibadetlerini tamamladıktan sonra Medine'ye uğradı. Hacıların gelişi ile birlikte mevlid-i şerif okunması yıllarca süren bir gelenek olmakla birlikte bu mevlidi okuyacak kişiye verilecek para Sayda mukataasından tahsil edilmiştir. 27 Ramazan 1171/4 Haziran 1758 tarihinde de Ravza-ı Mutahhar'a hatibi Hasan mevlid-i şerifi okumuştur. Şam Valisi ve Hac Emiri Abdullah Paşa'nın denetimi ile birlikte Hasan'a Sayda mukataasından bir aidat tahsis edilmiştir.⁶⁰⁶ Ayrıca Hasan'ın mevlidi usullere uygun okuması karşılığında kendisine Sayda gümrüğünde bir görev de verilmiştir.⁶⁰⁷

3.4.2. Kudüs

Kudüs, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kavalalı dönemi haricinde Kudüs, Osmanlı yönetiminde yaklaşık dört asır kalmıştır. Üç kutsal din için de önemli bir merkez olan Kudüs'te

⁶⁰²BOA.C.ML.181/7639.

⁶⁰³BOA.C.ML.388/15899.

⁶⁰⁴BOA.C.ML.73/3340; 90/4083; 112/4983; 147/6222; 367/15096; 670/27466; 680/27908; 680/27909; 682/28015; C.EV.477/24130; C.EV.480/24273.

⁶⁰⁵BOA.TS.MA.e.428.25.

⁶⁰⁶BOA.C.EV.253/12877.

⁶⁰⁷BOA.C.EV.273/13937.

sürekli bir nüfus hareketliliği söz konusudur. Bu nedenle birçok din mensubunun gözü devamlı Kudüs'te olmuştur.⁶⁰⁸

Osmanlı Devleti Kudüs'te idareyi devraldıktan sonra hızlı bir imar faaliyetine girişmiştir. Suyolları ve binalar tamir edilirken özellikle surların ve kalenin tahkim edilmesine önem verilmiştir. Bunun nedeni Kudüs'te sürekli iç karışıklık ve Haçlı tehdidinin olmasıdır. Kudüs'ün elde tutulması için halkla ilişkilerde iyi tutulmaya çalışılmıştır. Bunun doğrultusunda hac mevsiminde gönderilen surreler içinde Kudüs surresi de yer almıştır. Burada bulunan halka ve ulemaya her yıl düzenli olarak gönderilen bu para ile Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmiş ve olası bir tehdidi önlenerek halife unvanı korunmuştur. 18. yüzyılın âlimlerinden Şeyh Muhammed el-Halili Osmanlı sultanlarının bu yönünü takdir etmiştir. Osmanlının bu tutumu ile halka karşı olan saldırılar engellenmiş, halk fakirlikten kurtarılmış, hac kervanı güvence altına alınmış ve kâfirlere karşı güçlü bir devlet olduğu gösterilmiştir.⁶⁰⁹

Kudüs'te yönetimin yerli halka verilmesine bir süre izin verilmemiş olsa da görevlendirilen kişilerin halk ile iletişim kuramaması nedeniyle ayanlardan, tercümanlık ve dizdarlık yapan devlet görevlilerinden ve ayrıca âlimlerden yardım istenmiştir. Böylelikle halk devlet yönetimine karşı ısındırılmıştır. Kudüs'te bulunan yerel askerlerin yanı sıra merkeze bağlı bir askeri birlik kurulmuştur. Kudüs'ten cerde birliğine gönderilen askerlerde bu birlikten seçilirdi. Bu birlik yapılan önemli savaşlarda da orduya destek için çağırılırdı.⁶¹⁰

Kudüs, hac kervanına erzak ve asker temin etmek için de önemli bir merkez olarak rol oynardı. Hac zamanı yakın olan sancaklar ile işbirliği içinde olan Kudüs'ün katkıları ile organizasyon kusursuz bir şekilde tamamlanırdı. Bölgeye yakın urban şeyhleri ile anlaşmalar yapılarak hem hacıların güvenliği sağlanır hem de kervana rehberlik edecek kılavuzlar bulunurdu. Örneğin, Ukba kabilelerinden olan Mesa'id kabilesi Kudüs'ten Belka'ya ve Kerek Kale'sine kadar hacılara refakat etmiştir.

18. yüzyıldan sonra bedevilerle olan ilişkiler daha da gerginleşmiştir. Bu dönemde vergiler ile birlikte cerde sayısı daha da artmıştır. Ayrıca kafileye

⁶⁰⁸Kamil Cemil el-Asli, (2002), "Kudüs", *DİA*, C.26, s.334.

⁶⁰⁹Alattin Dolu, (2019), "Osmanlı Kaynaklarında Kudüs (XV.- XVIII. Yüzyıllar)", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, s. 150-154.

⁶¹⁰Dolu, a.g.m. , s.150-154.

gönderilecek olan erzak için güvenli bir yol tahsis edilmeye çalışılmıştır. Bedevi saldırıları ile birlikte Kudüs'ün gelir kaynaklarında büyük bir azalma görülmüştür. Saldırıları ile şehre ziyarete gelen Hristiyanların sayısı azalırken zarar gören çiftçiler de topraklarını terk etmiştir. Devlet bu bölgedeki kabileler ile para karşılığında erzak taşımaları için anlaşma yoluna gitmiştir. Bunun sonucunda Vuheydat Kabilesi bu anlaşmaya uyarak devlet tarafından ödüllendirilmiştir. Devlete isyan eden diğer kabileler de zor durumda bırakılmıştır. Çalıntı malların hiç birini Kudüs'te satamayan kabileler bir kaleye sığınmışlarsa da 1116/1704-1705 yılında Kürt Mehmet Paşa'ya verilen görev ile birlikte mağlup edilmişler ve kale içindekiler ile birlikte ateşe verilmiştir. Ayrıca bedevilerin yasa dışı silahlanmaları da engellendi. Ancak yine de devletin çabalarına rağmen bedevilerin saldırıları coğrafi nedenler ile devam etmiştir.⁶¹¹

Kudüs sancağı hac güzergâhında bir mevki değildi ancak Kudüs'ün Şam'a bağlı olması ve Kudüs'ün kutsallığı nedeniyle bu bölge hacılar için oldukça önemliydi. Bu nedenle bölge diğer din mensupları, seyyahlar ve tüccarların sık sık uğradıkları bir yer olmuştur. Kudüs, iklimi, tarıma elverişliliği ve stratejisi açısından önemli bir konumda olmamasına rağmen hac organizasyonları için vazgeçilmez bir bölgeydi. Kudüs sancağında yaşayanlar hacıların güvenliği ve harcamaları konusunda destek olduğu için savaşlardaki sorumluluklardan muaf tutulurdu. Hac organizasyonunda önemli görev alanlar devlet kademelerinde yükselirdi. Kudüs sancak beyinin erzak ve cerde askeri için kaynak oluşturma yanı sıra hac kafilası ve cerde askerine başkanlık etme gibi rolleri de vardı. Sancak halkı da katile için lojistik destek sağlamıştır. Bedevilerin saldırılarından kaçanlar için Kudüs önemli bir sığınak durumdaydı.⁶¹²

Kudüs mutasarrıfının en önemli görevi hacıların güvenliğini sağlamaktı. Bu görevi layıkıyla yerine getiren kişiler görevlerinde daha uzun süre kalırdı. Ayrıca bu görevi yapan kişiler toplumca büyük bir saygı ile karşılanırdı. 17. yüzyılda hacıları koruma görevi sancak beylerinden alınıp daha üst bir görevliye teslim edilmiştir. Hac emirliği görevi Trablusşam, Cidde, Şam gibi bölgelerin yöneticilerine verilmiştir. Ancak bu valililerin kafilayı urban saldırısından koruyamaması Kudüs sancağı mutasarrıfının hac emirliği için yolunu açmıştır. 1102/1690-1691 yılında Kudüs

⁶¹¹Steih, Abdalqader, (2016), “ 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs Sancağında Merkez ve Çevre İlişkisi Bağlamında Osmanlı Devleti ve Yerel Güçler, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, s. 241-254.

⁶¹²Abdalqader Steih, (2016), *Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul, s. 1-50.

Mutasarrıfı Muhammed Yahya ibn Mekki hac emiri olarak atanmıştır. Ancak emirin başarısız olması Kudüs sancağı mutasarrıfının hac emiri olma yolunu kapatmış, emirlik yine Şam valisine verilmiştir. Bu dönemden sonra Kudüs tamamen cerde birliğini oluşturmak ve finanse etmek için görevlendirilmiştir. Kudüs Sancağı mutasarrıfları cerde askeri emiri olarak hizmet etmiştir. Recep ayında göreve başlayan cerde emiri Kudüs sancağından 500 nefer asker gönderirdi. Timar ve zeamet askerleri görevden muaf olma karşılığında 3000 akçe öderken yeniçerilerin kafiye katılmaları zorunlu kılınırdı. Ancak bazı senelerde Kudüs Sancağından yeniçerilere ödeme yapılmış ve bu şekilde kafiye katılmışlardır. Yine Kudüs sancağına yakın olan bedevi kabilelere de ödeme buradan yapılmıştır. Cerde askeri emiri olarak görev yapan Kudüs mutasarrıfları cerde askeri birliğine hizmet etmenin yanı sıra urbanın saldırılarını engeller ve zarara uğrayan kişilerin zararını öderdi. Ancak 18. yüzyılın başlarında bu göreve yapılan atamalara son verilmiştir.⁶¹³ Kudüs sancağı cerde birliğinin oluşumunda oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle yapılan hazırlıklar yakından takip edilmiş ve yaşanan aksaklıklar anında giderilmeye çalışılmıştır. Örneğin, 30 Muharrem 1114/26 Haziran 1702 tarihinde hac hazırlıkları yapmak için görevlendirilen askerlerin firar ettiği anlaşılmış ve buna bağlı olarak da hazırlıklarda aksaklık yaşanmıştır. Bu duruma sebep olan askerlerin bir an evvel tespit edilerek kaleye hapsedilmesi için Kudüs-i Şerif ve Gazze Mutasarrıfı Mehmed'in bölükbaşı olan Ahmed'e emir gönderilmiştir. Böylelikle hazırlıklar kaldığı yerden hızlı bir şekilde devam etmiştir.⁶¹⁴ Hacıların yol güzergâhındaki tüm yöneticiler gibi Kudüs sancağı yöneticisi de hacıların güvenli bir şekilde yolculuk yapmaları için görevlendirilmiştir. Urban ile anlaşma yapılarak yol güvenliğinin sağlanması en çok başvuru güvenlik önlemlerinden biridir. Mesela 29 Zilkade 1119/21 Şubat 1708 tarihinde de Kudüs sancağı mutasarrıfı urban ile anlaşma yaparak hacıların güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Kabail aşireti ile yapılan anlaşma ile aşirete bağlı bulunan askerler Kudüs Mutasarrıfı İslam Paşa'nın emrine girerek hacıları Ala menziline yakın Bir-Ganem bölgesinde ya da Medine-i Münevvere'de karşılayacaklardır. Bu durum devlet tarafından Şam şeyhine de bildirilmiştir.⁶¹⁵ 10 Zilkade 1124/9 Aralık 1712 tarihinde ait belgelerden de anlaşıldığı üzere hacılara karşılama da Kudüs sancağı yine önemli bir rol oynamıştır. Kudüs-i Şerif ve Nablus Mutasarrıfı olan El-hac Ali hacıları karşılamak için başbuğu ilan edilmiştir. Bu

⁶¹³Steih, *a.g.t.*, s. 50-53; BOA.A.DVN.SMHM.d.114/360.

⁶¹⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.112/943.

⁶¹⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2239.

görevinde Ali Bey'e Cebel-i Aclun Mutasarrıfı Süleyman ve Gazze sancakbeyi Mehmed yardım etmiştir. Beyler hacılar ile birlikte sağ salım Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Nasuh Paşa'ya katılmışlardır.⁶¹⁶

Devlet bölgede meydana gelen olayların kontrol altına alınması için de Kudüs ile her daim temas halinde kalmıştır. Örneğin, 20 Zilkade 1121/21 Ocak 1710 tarihinde Kudüs civarında hacıların mallarını gasp eden Hüseyin el-Abbass'ın oğlu ve kardeşinin yakalanarak cezalandırılmaları için Kudüs mutasarrıfına yetki verilmiştir.⁶¹⁷

Kudüs sancağından yalnızca cerde birliği için yardım gelmemiştir. Aynı zamanda hac giderleri için vergi tahsil edilerek Şam hac emirine teslim edilmiştir. Örneğin, 10 Zilkade 1113/8 Nisan 1702 tarihinde Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya gönderilen emirde Kudüs'ün hac masraflarının ödenmesindeki rolü vurgulanarak bu seneki paranın Reisülküttap Mehmed'e malikâne olarak verilen Yafa iskelesi ve tabi olan köylerden tahsil edilmesi istenmiştir.⁶¹⁸ Toplanan para senelere göre farklılıklar gösterirdi. Özellikle hacı sayısının değişmesi veya urban tehdidine yönelik daha fazla önlem alma mecburiyeti bu masrafların değişmesine neden olurdu. Kudüs sancağı mutasarrıfı hac organizasyonun önemli bir rol oynaması nedeniyle merkezden doğrudan emirler alırdı. Örneğin, hac mevsiminde mutasarrıfın yerine bir vekil tayin ederek bölgeden uzaklaşması yasaklanmıştır.⁶¹⁹

3.4.3. Şam

Şam, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde ele geçirilmiştir. İki buçuk ay Şam'da kalan padişah asi bedevilere karşı harekât düzenlemiş ve idareyi tanzim etmiştir. Yavuz Sultan Selim Şam'da toplanan hacıların ve surre alayının geçişine refakat etmiş ve güvenlik ile ilgili sorunlarla ilgilenmiştir. Yönetimi doğrudan merkeze bağlı olan Şam'da Osmanlı Devleti birçok imar faaliyetinde bulunmuştur. Şam önemli konumu nedeniyle sürekli tehdit altında olan bir bölgeydi. Ayrıca geçiş güzergâhı üzerinde olması da bu bölgenin ticari, askeri, siyasi ve kültürel açıdan önemli olmasını sağlamıştır. Bu denli önemli bir şehir olan Şam 18. yüzyılda da hac kervanına baskın, deprem, isyan gibi birçok felakete sahne olmuştur. Şam, Osmanlı Devleti için oldukça

⁶¹⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.119/1254; 1255; 120/888.

⁶¹⁷BOA.AE.SAMD.III.15/1400.

⁶¹⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.112/675; AE.SAMD.III.201/19468.

⁶¹⁹Steih, *a.g.t.* , s.53-80.

büyük bir önem taşır birçok farklı bölgeden gelen Müslüman hacılar Şam'da bir araya gelir ve ramazan ayını burada geçirirdi. Toplanan hacılar arasında tüccarların olması da bu bölgenin kalkınmasına büyük bir katkı sağlardı. Merkezden her yıl gönderilen surre alayının şehre gelmesi ve ayrılması büyük törenler ile yapılırdı. Hac ile yılın yarısı şehirde ticari açıdan büyük bir hareketlilik söz konusu olurdu. Hacca gitmek için Müslümanlar önceleri kara yolunu daha sonra da deniz ve demir yolunu tercih etmiştir. Her iki yolda da Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye ulaşıldığı için bölge ekonomisi her zaman canlı kalmıştır.⁶²⁰

Şam hareketli yapısı nedeniyle tüccar ve seyyahlar tarafından sık sık ziyaret edilen bir şehirdi. Özellikle Hristiyanlarında kutsallarını barındırması nedeniyle şehre farklı din mensupları da sürekli ziyarette bulunurdu. Seyyahların notları incelendiğinde Şam şehrinin özellikle Avrupa'da bulunan şehirler ile kıyaslandığı anlaşılır. Şam için Dimaşk yerine Damaskus veya Damasko adını kullanan seyyahlar, notlarında hac kafilesi hakkında bilgi vermiştir. Bunun nedeni seyyahların hac zamanı Şam'da bulunmadığı için olabilir. Çünkü şehirdeki bu denli büyük bir hareketliliği göz ardı etmeleri imkânsızdır. Bir tek Seyyah Henry Maundrell surre alayının şehirden geçişi hakkında çok detaylı bilgilere yer vermiştir.⁶²¹

Anadolu'da sağ kolu oluşturan İstanbul-Şam yolu han, hamam, kervansaray, kale gibi mimari yapılar açısından en zenginiydi. Hac yolu olarak da adlandırılan bu yol Osmanlı Devleti için oldukça mühim olduğundan bu yola büyük bir önem verilirdi. Bu yol üzerindeki yapıların onarımına oldukça dikkat edilir, böylelikle hem hacılar rahat ettirilir hem de güvenlikleri sağlanırdı. Anadolu'da en işlek güzergâh olan bu yolun bakımlı ve güvenli olması ticari ve dini amacın yanı sıra siyasi bir amaç da taşırdı. Bu yoldaki yapıların inşaatı ve onarımı padişaha bir meşruiyet kazandırırdı. Selçuklu döneminden kalan yapıların yanına Osmanlı Devleti yenilerini inşa ederek yolun canlandırılması sağlardı. Özellikle III. Ahmed döneminde 1141/1729-1144/1732 yıllarında kapsamlı bir onarım faaliyetine başlanmıştır. Bölge yöneticileri ile yapılan yazışmalar da hacıların konaklamakta sıkıntı çektikleri yerlerde yeni yapıların oluşturulması varsa eski yapıların tamir edilmesine özen gösterildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde şanı daha da artmış özellikle büyük bir proje olan Hicaz

⁶²⁰Şit Tufan Buzpınar, (2010), "Şam", *DİA*, C. 38, s. 315- 320.

⁶²¹Emrah İstek, (2020), "Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dimaşk) Şehri (XVI. Ve XVII. Yüzyıllar)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, S. 2147-1185, s. 118- 130.

Demiryolunun inşası da bu amaca hizmet etmiştir. Hac kafilesi ve surrenin geçişi için itibarlı kişilerin yolda hazır bulunmaları yoldaki bakım çalışmalarının eksiksiz bir şekilde tamamlanması için gerekli olmuştur.⁶²²

İmar faaliyetleri için ilk önce yapılar tespit edilmiş sonra teknik bir plan hazırlanmıştır. III. Ahmed döneminde yapılan bu çalışmalar için Çorlulu Silahtar Halil Ağa ve Hasan Halife görevlendirilmiştir. Keşif yapıldıktan sonra İstanbul'dan onay gelmesi beklenmiştir. Bazı durumlar da imar faaliyetleri için bölgedeki güçlü kişilerin bina nazırı olarak atanması da söz konusu olmuştur. İnşaatlar için gereken iş gücü yerli halktan karşılanırken İstanbul, Edirne, Şam gibi bölgelerden de inşaat ustaları görevlendirilirdi. Masraflar için vakıf gelirleri aktarılır ve halk da bedenen çalışırdı. Hac kervanların güvenliği için bölge halkı da devlet de gereken tüm fedakârlığı göstermiştir. Örneğin, 1172/1758-1759 yılında bir depremde yıkılan İkikapılı Derbendi Kalesi güvenlik zafiyeti olmaması için tekrardan inşa edilmiş ve yanına Kurtkulağı mevkiinde yeni bir kale daha yapılmıştır.⁶²³

Hac yolunda hacıların rahatı ve güvenliği için gerekli olan tüm imar faaliyetleri ile de hac emiri yakından ilgilenmiştir. Örneğin, Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa bir keşif heyeti göndererek tamir yapılması gereken yerleri belirlemiş ve merkeze bildirmiştir. Merkezden onayı alındıktan sonra imar faaliyetlerine başlanmıştır. İmar sırasında yapılan çalışmaların sekteye uğramaması için bizzat Osman Paşa tarafından bir muhafız birliği bölgeye atanmıştır.⁶²⁴ Yine 8 Cemazeyilahir 1134/26 Mart 1722 tarihinde Merayin-i Selim menzilinde hacıların rahat etmesi için bir su kuyusu yapılmış ve bu kuyunun eşkıyalardan korunması için yeniçeriler bölgeye sevk edilmiştir. Kuyunun emniyetini sağlama işi Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Ali Paşa'ya verilmiştir.⁶²⁵

Zahirenin depolanarak hacıların ihtiyaçlarının karşılanması hac emirinin en önemli görevlerinin arasında olmuştur. Ancak bunun için ambarların iyi koşullarda olması şarttı. Zahire genellikle Şam'a yakın olan Havran'da toplanmıştır. Buradaki ambarların imarı söz konusu olduğunda da zahire Sayda'da depolanmıştır. İmar

⁶²²M. Yaşar Ertaş, (2006), "İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.15, s. 1-5.

⁶²³Ertaş, a.g.m. , s. 12-18.

⁶²⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.129/802.

⁶²⁵BOA.AE.SAMD.III.103/10223.

faaliyetleri sona erdiğinde tekrar Havran ambarları kullanılmıştır. Böylelikle Şam valisi ve hac emiri tarafından hacıların zahire ihtiyaçları en iyi şekilde karşılanmıştır.⁶²⁶

Şam yolunda iskân politikası izlenerek bölgenin hareketlenmesi ve güvenli bir hale gelmesi amaçlanmıştır. 1115/1703-1704 yılında Karamurt Hanı inşa edilerek bir kasaba kurulmuş ve yol üzerindeki Ulukışla, Çiftehan, Maraş, Arkıd, Çakıd, Kadın, Bardakçı, Hüsrevpaşa, Misis, Kurtkulağı gibi bölgeler sürekli onarılarak göçebe aşiretler yerleştirilmiştir. Savaş zamanında da onarılan bu yapılar ordular için mühimmat ve erzak depolanan yerler olmuştur.⁶²⁷

Şerif unvanı ile birlikte anılan Şam, hac organizasyonu için büyük bir öneme sahip olmuştur. Geldikleri bölgelere göre Rumi, Halebi, Acemi olarak adlandırılan hacılar Şam beylerbeyi ve hac emrinin sorumluluğundaydı. 1119/1707-1708 yılında gönderilen bir fermanda da hac emirinin görevleri belirtilmiştir. Hacılar için yapılan tüm harcamalar Şam hazinesinden karşılanmıştır. Şam'a yakın bölgelere gönderilen emirlerle mukataa ve cizye gelirleri hac emirine teslim edilmiştir. Hac emiri aylar öncesinden hacıların ihtiyaçlarını karşılamak ve güvenliklerini sağlamak için hazırlıklara başlardı. Bedevilerin hacılara saldırmaması için hac emiri anlaşmalar yapardı. Hacıları korumak ile görevli olan cerde askerleri de yine merkezden gelen emir ile önce cerde başbuğun sonra da hac emirinin komutası altına girerdi.⁶²⁸ Hacıların selamet ile yolculuk yapabilmesi için gerekli olan her şey devlet tarafından yapılırdı. Buna liyakatli olan kişilerin göreve getirilmesi veya bunun için usullerin bile dışına çıkılması da dâhildir. Örneğin, 1208/1793-1794 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Cezzar Ahmed Paşa'nın liyakatinden dolayı Safed, Sayda, Beyrut, Kudüs ve Nablus sancaklarının da kendisine tevcih edilmesi bu duruma bir örnektir. Daha önceki senelerde bu şekilde birden fazla bölgeyi kontrol ederek görevini yerine getiren Ahmed Paşa'nın bu görevi de yerine getireceği düşünülerek daha geniş bir bölgenin sorumluluğu kendisine verilmiştir.⁶²⁹ Şam valiliğine atama yapılırken valiler kendilerinden sonra görevlendirilen kişilere görevlerini teslim ederken gerekli olan tüm

⁶²⁶BOA.C.DH.8/376.

⁶²⁷Ertaş, a.g.m. , s. 5-12.

⁶²⁸İsmail Yaşayanlar, (2021), “ Hacılar, Tacirler ve Kesişen Yollar: Koca Sinan Paşa'nın Biladü'sh-Şam'daki İmar Faaliyetleri”, *Sultan III. Murad Dönemi ve Bursa*, s. 479-480; BOA.AE.SABH.I.155/10379.

⁶²⁹BOA.C.DH.113/5608; 131/6512; HAT.18/822; 8248.

para ve edevat ile görevi devretmişlerdir. Böylelikle hac organizasyonu için yeniden teşkilatlanmak gerekmemiştir.⁶³⁰

Hacılar için gereken tüm önlemler alınmış olsa da hacılar, yolculukta yine de sıkıntı çekmişlerdi. Örneğin, 20 Şaban 1131/8 Temmuz 1719 tarihinde Karslı Abdullah'ın yardımcılarında olan Kayserili Seyid Ahmed Üsküdar'dan hareket eden hacılara Sultanönü Vezir Hanı mevkiinde saldırmıştır. Bu hırsızların yakalanması için Hüdavendigâr Mutasarrıfı Derviş Paşa, Küçük Çavuş Osman ve Sultanönü kazasındaki tüm serdar ve ayanlara emir verilmiştir. Genellikle hacılara yapılan saldırılar merkezden çok uzakta, saldırıya açık, müdahalenin zor olduğu yerlerde yapılmıştır. Ancak bu saldırının merkeze bu kadar yakın ve müdahalenin kolay olduğu bir yerde olması eşkıyanın ne kadar ileri gidebileceğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa hizmetindeki Divan Kâtibi Ahmed'i bu işi soruşturması için görevlendirmiştir.⁶³¹ Bu yapılan saldırılar nedeniyle hacıları karşılamak ve yol boyunca eşlik etmek üzere daha fazla kişi görevlendirilmiştir. Örneğin, 10 Zilkade 1131/24 Eylül 1719 tarihinde Gazze, Nablus, Leccun, Cebel-i Aclun, Kudüs mutasarrıfları ve dergâh-ı mualla kapıcıbaşı hep birlikte görevlendirilmiştir.⁶³² Yine 10 Zilkade 1133/2 Eylül 1721 tarihinde de hacıları karşılama görevi Kudüs Mutasarrıfı Salih ve Gazze Mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya teslim edilmiştir. Hacıları korumak için görevlendirilen tüm askerlerin İbrahim Paşa'nın sancağı altında toplanması emredilmiştir. Askerlerin yol boyunca yetecek erzakı yanlarına almaları eğer bu mümkün değilse güzergâh üzerinde uygun bir yerden erzakın temin edilmesi istenmiştir. Bölge yöneticileri de askerlere bu konuda yardımcı olmuşlardır. Salih Paşa üç adamı ile birlikte hacıları Bir-i Ganem'den daha ileri bir menzilde karşılamak üzere İbrahim Paşa'ya katılmıştır. Hac emiri gelişmeleri yakından takip etmiştir.⁶³³ Maraş Valisi İbrahim'de yerine vekil tayin ederek hacıları karşılamak için yola çıkmıştır.⁶³⁴ 29 Zilhicce 1181/17 Mayıs 1768'de Şam'a dört saat uzaklıkta bir yerde hacılara eşkıyalar saldırmıştır. Şam Valisi ve Hac Emiri Hüseyin Paşa gerekli önlemleri alarak kendisine yardım etmesi için Medine'i Münevvere Kadısı Abdullah'a

⁶³⁰BOA.C.DH.205/10225; 251/12511.

⁶³¹BOA.A.DVNSMHH.d.129/204; 205; 450.

⁶³²BOA.A.DVN.SMHH.d.129/413; 414; 415; 417; 418; 419; 422; 130/397; 130/398; 130/399; 130/400;130/401.

⁶³³BOA.A.DVN.SMHH.d.130/508.

⁶³⁴BOA.A.DVN.SMHH.d.131/440.

bir yazı göndermiştir.⁶³⁵ 29 Zilhicce 1187/13 Mart 1774 tarihinde de Şam-Mekke-Antakya yolunu tehdit eden eşkıyaya karşı devlet Şam Valisi ve Hac Emiri Mustafa Paşa'yı, Hac Emiri Süleyman'ı, Sersakka'yı Evvel Süleyman'ı görevlendirilmiştir. Yolda her türlü yardımın sağlanması için de Karaman Valisi Azmizade Mehmed'e, Halep'e, Adana'ya, Akşehir'e, Sultanköyü'ne ferman gönderilmiştir.⁶³⁶ 10 Recep 1203/6 Nisan 1789 tarihinde hacıları karşılamak için Şaki Küçükkoğlu Ali adlı bir urban, Halep Valisi Abdurrahman Paşa ve Üzeyr Sancağı Beyi Halil Bey görevlendirilmiştir.⁶³⁷ 21 Rebiulevvel 1211/23 Eylül 1796 tarihinde Hac Emiri Dergâh-ı Mualla Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın ve surrenin korunması için Adana-Şam arasındaki tüm beyler görevlendirilmiştir.⁶³⁸ Surrenin hareket günü Recep'in biri olarak kararlaştırılmış ve bütün bölge yöneticilerinin de buna göre önlem almaları istenmiştir. Hacıların vardıkları tüm menzillerde merkeze rapor gönderilmiştir.⁶³⁹ Hacıların sayısına veya eşkıyanın tehdidine göre asker ve kale muhafızı sayısı daha da arttırılmıştır. Bunun için gerekli olan para da toparlanarak hac emirine teslim edilmiştir. Böylelikle hacıların güven içinde yolculuk yapmaları sağlanmıştır.⁶⁴⁰

Hacıların masraflarının karşılanması için toplanan paralar Şam hazinesine aktararak hac emiri tarafından kullanılmıştır. Örneğin, 10 Recep 1112/12 Aralık 1700 tarihinde hac masrafları için gönderilen paraların kayıtları şu şekildedir: Maraş'tan 28891, Halep'ten 17500, Şam'dan 25000 kuruş gönderilmiştir. Şam Valisi ve Hac Emiri Hasan Paşa bu parayı hac yolundaki harcamalar için kullanmıştır.⁶⁴¹ 20 Cemazeyilevvel 1131/10 Nisan 1719 yılında da hacılar için gönderilen para ve erzakın muhalefet edilmeden Şam Valisi Osman Paşa'ya teslim edilmesi Şam mollası ve kadısına tembih edilmiştir.⁶⁴² Aynı sene Halep Valisi Recep Paşa'ya da Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa'ya yolculuk sırasında kullanılacak develerin temin edilerek teslim edilmesinin önemi belirtilmiştir.⁶⁴³ Deve tedarikine devletin ayrı bir önem verdiği birçok bölge yöneticisine ayrı ayrı gönderilen fermanlardan anlaşılmaktadır. Mesela, 10 Şaban 1131/28 Haziran 1719 senesi için Baalbek mukataası voyvodasına, Halep

⁶³⁵BOA.AE.SMST.III.233/18420.

⁶³⁶BOA.AE.SMST.III.89/6641.

⁶³⁷BOA.AE.SABH.I.2/168; 5/495; 7/654; 17/1514.

⁶³⁸BOA.AE.SSLM.III.118/7184; 156/9370; C.EV.528/26654.

⁶³⁹BOA.HAT.181/8220; 1388/55222; TS.MA.e.597/21.

⁶⁴⁰BOA.C.AS.63/2996.

⁶⁴¹BOA.İE.AS.39/3607.

⁶⁴²BOA.A.DVN.SMHM.d.127/1571.

⁶⁴³BOA.A.DVN.SMHM.d.129/181.

muhasallığına, Rişvan mukataası voyvodasına, Kudüs mutasarrıfına, Rakka valisine, Trablusşam Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya ve Sayda Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya emirler gönderilmiştir. Deve tedarikinin yanı sıra biner kuruş hac masrafları için para gönderilmesi de istenmiştir.⁶⁴⁴ Karaman ve Adana Mutasarrıfı Vezir Osman Paşa, Hama voyvodası ve Rakka Valisi Vezir Ali Paşa hac masrafları için cizye gelirlerinden 500 kuruşu Hac Emiri Osman Paşa'ya teslim etmiştir.⁶⁴⁵ 10 Ramazan 1137/23 Mayıs 1725 tarihinde Şam sancağındaki timar ve zeamet sahipleri tarafından hac masrafları için Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir İsmail Paşa'ya para teslim edilmiştir. Buradan hareketle hac yolculuğu sırasında da timar ve zeamet sahiplerinin de hacılara hizmeti ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ 2 Recep 1146/9 Aralık 1733 tarihinde askerlerin ulufe ve bahşişleri için gerekli olan 33.000 kuruş Humus Mukataasından tahsil edilerek Şam Valisi ve Hac Emiri Abdullah Paşa'ya teslim edilmiştir.⁶⁴⁷ 20 Rebiulevvel 1152/27 Haziran 1739 tarihinde de kiler masrafları için gerekli olan para Sayda, Trablusşam, Vadiü'n Nuaym, Faide-i Hak-i Bilis Mukataalarından toplanarak Şam Valisi ve Hac Emiri Hüseyin Paşa'ya teslim edilmiştir.⁶⁴⁸ Hacılara gerekli olan zahire bazen toplanarak kalelere konulmuş, bazen de nakit olarak tahsil edilmiştir. Bazen de reayada kalan zahire daha sonra alınmıştır. Reayada olan zahire ihtiyaç halinde kullanılmış, ihtiyaç yoksa rayiç bedelden satılmıştır. Bu şekilde yapılan bir satışta elde edilen zahire parası Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Esad Paşa'ya teslim edilmiştir. Bu satışların yakından takip edilmesi için devlet dergâh-ı mualla kapıcıbaşı ve hassa silahşörlerinden Mirahur-ı Sani Vekili Numan'ı atamıştır.⁶⁴⁹ Zahire için toplanan para yıllar içerisinde değişiklik göstermiştir. Bu durum hacıların veya askerlerin sayısındaki artış ya da azalmadan kaynaklanmıştır. Örneğin, zahire için 82.000 kuruş toplanırken bir sonraki sene 44.000 kuruş Şam valisine teslim edilmiştir.⁶⁵⁰ 1203/1788-1789 yılında Şam Valisi ve Hac Emiri Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen emirde eyalet kethüdası Selim ile birlikte Gazze, Remle, Trablus, Sayda ve Beyrut mukataaları ile Arabistan Duhan

⁶⁴⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.129/182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189.

⁶⁴⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.129/206; 207; 208; 342.

⁶⁴⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.132/1021; C.EV.405/20504.

⁶⁴⁷BOA.C.EV.317/16126.

⁶⁴⁸BOA.AE.SMHD.I.208/16446.

⁶⁴⁹BOA.AE.SMHD.I.235/18826.

⁶⁵⁰BOA.C.EV.533/26941; 561/28341; 575/29016; 584/29486; 603/30401; 603/30421.

Gümrüğü'nden istenilen paraların toplanması ve hac masraflarında kullanılması istenmiştir.⁶⁵¹

Belgelerden anlaşıldığı üzere hac emirlerinin tasarrufunda bulunan bazı topraklarında ihmal edildiği görülmektedir. Bu durumda devlet gereken önlemleri alarak toprakların işlemesine önem vermiştir. Yani Şam valisi tüm organizasyonu idare ederken devlette valiyi yakından takip ederek yapılan uygunsuzlukları tespit etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde sürekli devam eden bir kontrol mekanizmasının olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 28 Zilhicce 1155/24 Şubat 1743 tarihinde Şam mülhakına ait olan Nefs-i Nablus iktâ arazileri, hamam ve bedestenler ihmal edilerek harap halde bırakılmıştır. Bu nedenle Nablus'da bulunan İsmail ve Mustafa Beylere bu araziler malikâne olarak verilmiştir. Bölgeden elde edilen gelirler yine hac masrafları için kullanılmıştır.⁶⁵²

Paraların hazineye aktarılmasında aksaklıklar yaşanmış olsa da devlet sorumluları sert bir şekilde cezalandırmıştır. 10 Safer 1119/13 Mayıs 1707 tarihinde Şam Valisi ve Hac Emiri Süleyman Paşa'ya 40.000 liranın üç kişi tarafından teslim edilmesi gerekirken bu para gelmemiştir. Merkeze bu olayın bildirilmesi ile birlikte sorumluların Kıbrıs'a sürülmeleri emredilmiştir. Ancak daha sonra bu kişiler affedilmiş ve Kıbrıs valisine gönderilen emir ile birlikte geri gelmeleri istenmiştir.⁶⁵³ 29 Cemazeyilevvel 1121/6 Ağustos 1709 tarihinde de Vadilacem Nahiyesindeki zeamet sahibi Ali'nin hac masrafları için gereken 1981 kuruş akçeyi göndermediği tespit edilerek derhal merkeze bildirilmiştir.⁶⁵⁴ Aynı sene Şam Beylerbeyi ve Hac Emiri Nasuh Paşa'ya teslim edilecek paraların bazılarının toplanmasında sıkıntı yaşanmıştır. Nasuh Paşa'nın yanında bulunan adamları yaralanmış ya da şehit düşmüşlerdir. Ancak yine de istenilen meblağ toparlanamamıştır. Buna karşın devlet Aydın ve Saruhan Sancakları Mutasarrıfı İbrahim Bey'e bir ferman göndererek gereken parayı tedarik ederek Sayda-Beyrut Limanı'na göndermesini ve böylelikle hacıların mağduriyetinin giderilmesini emretmiştir.⁶⁵⁵ 1131/1718-1719 yılında vergi ödemeyenden vergi tahsili için Karaman ve Adana Valisi Vezir Osman Paşa, Rakka Valisi Vezir Ali Paşa, Halep

⁶⁵¹BOA.AE.SABH.I.10/2885; AE.SSLM.III.256/14802.

⁶⁵²BOA.AE.SMHD.I.158/11911.

⁶⁵³BOA.İE.DH.21/1949.

⁶⁵⁴BOA.A.DVN.SMHM.d.116/788.

⁶⁵⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.116/1122.

Valisi Vezir Recep Paşa, Maraş beylerbeyi, İfraz-ı Zülkadiriye⁶⁵⁶ voyvodası, Hama Voyvodası İsmail ve Kilis voyvodası görevlendirilmiştir.⁶⁵⁷ Hac organizasyonu için gereken para toparlanamadığı zaman hac emirleri durumu merkeze bildirerek durumun önemini arz etmiştir. Bu durumda devlet paranın Gazze, Leccun, Nablus gibi çevre illerden toplanarak, hacıların mağdur edilmesine izin vermemiştir.⁶⁵⁸ Şam hazinesine aktarılan paralara dair makbuzlar da arşiv belgelerinde yer almıştır. Örneğin, Şam Mukataasından Şamlı İbrahim Berekat'ın Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa'ya verdiği paranın makbuzu bulunmaktadır. Bu para ile hac emiri yol güvenliğini sağlamak için harcamalar yapmıştır.⁶⁵⁹ Gönderilen paraya dair makbuzlar nasıl merkeze bildiriliyorsa aynı şekilde yapılan harcamalar ile ilgili kayıtlarda merkeze bildirilmiş, gereksiz harcama yapılmasına izin verilmemiştir. Örneğin, Şam Valisi ve Hac Emiri Hasan Paşa'nın görevde bulunduğu zaman içerisinde hacılar için yaptığı harcamalar şaibeli görülmüş ve inceleme yapılmıştır. Şam defterdarına gönderilen emirde Hasan Paşa'nın mallarının incelenerek kaydedilmesi ve bir kopyasının da merkeze gönderilmesi istenmiştir.⁶⁶⁰ 20 Recep 1126/1 Ağustos 1714 tarihinde hacıların su ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul Bahçekapı Valide Sultan Evkafı ve Üsküdar Cedid Valide Sultan Evkafı'ndan Haremeyn'e para gönderilmiştir. Ancak hesapların kontrol edilmesi ile bazı harcamalarda suiistimallerin olduğu belirlenmiştir. Şam ve Rakka Valisi ve Hac Emiri Yusuf Paşa gereken incelemelerin yapılması için görevlendirilmiştir.⁶⁶¹ Başka bir usulsüzlük de 10 Muharrem 1129/25 Aralık 1716 tarihinde yapılmıştır. Şam Hazinesi Defterdarı Osman'ın yaptığı bu usulsüzlük sonucunda yerine Seyid Mehmed tayin edilmiş ve gereken incelemelerin yapıldıktan sonra hacılar için gereken paranın toplanması emredilmiştir.⁶⁶² 1132/1719-1720 yılında Hac Emiri Osman Paşa kendisinden önce görev yapmış olan kişilere dair hesapları inceleyerek yapılan usulsüzlükleri tespit etmiştir. Sayda-Beyrut Valisi Mustafa Paşa ve

⁶⁵⁶Dulkadirli Türkmenlerden ayrılan ve Maraş bölgesinde iskan ettirilen konar-göçerler; Ümit Katırcı (2015), *XVIII. Yüzyılda İfrâz-ı Zu'l-kadriye'nin İskânı Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi: Ankara, s.7.

⁶⁵⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.129/525; 526; 527; 529; 530; 129/531.

⁶⁵⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2359; 115/2366.

⁶⁵⁹BOA.İE.ML.82/7707.

⁶⁶⁰BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2834.

⁶⁶¹BOA.A.DVN.SMHM.d.122/288.

⁶⁶²BOA.A.DVN.SMHM.d.125/463.

Şam Mollası Osman hac emirine yardımcı olmuşlar ve eksik alınan paralar tahsil edilmiş, haksız yere fazla alınan paralar da tekrar iade edilmiştir.⁶⁶³

Şam, hacıların toplandığı yer olduğu için hacıları korumak ile görevli askerlerinde burada bir araya geldiği anlaşılmaktadır. Şam valiliği ve hac emirliği görevini yürüten kişiye cerde birliği de bağlı olduğu için bu askerlerin toplanması ve ihtiyaçlarının karşılanması da hac emirinin görevi olmuştur. Örneğin, 20 Rebiulevvel 1121/30 Mayıs 1709 yılında Şam'daki hacıları korumak için Şam Valisi ve Hac Emiri Nasuh Paşa Mısır'dan zahire ve para istemiştir. 1500 nefer için gereken yağ, piring, zahire ve para derhal toplanarak Şam'a gönderilmiştir.⁶⁶⁴

Şam valisi ve hac emiri bölgenin asayişini sağlarken kendisine bağlı olan görevliler ile askerler arasındaki sorunları da çözüme kavuşturmuştur. Buna bağlı olarak yeniçeriler arasındaki yaşanan bir olay için hac emirinin devreye girdiği görülmektedir. Yeniçerilerin arasında yaşanan kargaşanın giderilerek fitnecilerin yakalanması için Şam Valisi ve Hac Emiri Yusuf Paşa, Zenberekçibaşı Osman'a bir emir vermiştir. Fitneciler ve asi yeniçeriler yakalanarak hac emiri ve görevli mübaşire teslim edilmiştir. Bu kişiler mahkemede yargılanarak cezalandırılmış asilerin hacıların yolculuğuna zarar vermemesi için her türlü önlem alınmıştır.⁶⁶⁵ 29 Cemazeyilahir 1120/15 Eylül 1708 tarihinde yaşanan bir olay ile de Şam valisi yakından ilgilenmiştir. Nişan-ı Hümayun'a bağlı Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Abdullah hac ibadetini yerine getirmek için izin istemiştir. Hizmetlisi Ali ile birlikte Haremeyn topraklarına gelerek bir konağa yerleşmişlerdir. Konakta Ali'nin birini öldürerek firar etmesi üzerine hac emirine bir yazı gönderilerek Ali'nin yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁶⁶⁶ Bu gibi durumların yanı sıra Şam valisi gelişen olaylara da müdahale ederek bir aksaklık yaşanmasını engellemiştir. Örneğin, Habeş valisinin vefat etmesi ile birlikte hac organizasyonun da bir boşluk olmaması için hemen gerekli tedbirleri alarak hacıların zarar görmesini engellemiştir. Valinin arkasında bıraktığı miri eşyayı da kafil ile birlikte İstanbul'a göndermiştir.⁶⁶⁷

⁶⁶³BOA.A.DVN.SMHM.d.129/85; 130/169.

⁶⁶⁴BOA.İE.DH.32/2804.

⁶⁶⁵BOA.A.DVN.SMHM.d.115/1961.

⁶⁶⁶BOA.A.DVN.SMHM.d.115/2913.

⁶⁶⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.125/10.

3.4.4.Ürdün

Ürdün, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Buradaki yerel güç olan Gazzevi ailesi hac emiri olarak da görev yapmış ve hacıların koruyucusu olmuştur. Osmanlı Devleti bu bölgenin hac organizasyonları açısından büyük bir öneme sahip olduğunu görerek güç dengelerini ve karışıklıkları yakından takip ederek müdahale etmiştir.⁶⁶⁸

Ürdün, Şam-Medine hac yolu üzerinden geçmesi nedeniyle oldukça önemli bir bölge olmuştur. Ayrıca Ürdün, Mısır, Şam ve Bağdat ticaret yolları üzerinde yer alıyordu. Kuzeyden gelen hacılarda Ürdün üzerinden kutsal bölgelere ulaşırdı. Bölge hac zamanında daha fazla hareketlendiğinden hem hac yolculuğu için gelenler hem de hac zamanında ticaret yapmak isteyen tüccarlar için uğrak noktası olmuştur. Memlûkler döneminden itibaren Ürdün'ün geçit noktası olan Akabe'ye büyük bir önem verilmiştir. Ürdün diğer hac merkezlerine nazaran hac kafilesinin karşılanmasında ve tüccarların ağırlanmasında büyük bir rol oynamıştır. Tüccarların güvenliği ve rahatının sağlanması, hacıların ihtiyaçlarının karşılanması için de oldukça mühim bir mesele olmuştur. Hacıların ihtiyacı olabilecek her türlü baharat, kahve, mensucat ürünü Ürdün aracılığı ile ulaştırılmıştır. Zahir ihtiyacını karşılamak için Ürdün önemli bir merkez olmuştur. Örneğin, hacıların temel ihtiyaçlarından olan peksimet için bir fırın kurulmuştur.⁶⁶⁹

3.4.5. Trablusşam

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren Trablusşam, sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Hac yollarına yakınlığı ve organizasyonda da büyük bir payı olduğu için devlet bu bölgeyi yakından takip etmiş ve doğrudan emirler göndermiştir.⁶⁷⁰

Hac organizasyonunda Trablusşam ve Şam vilayetleri için kilit bölgelerdi. Şam beylerbeyinin hac emiri olarak görev yapması ve hacıların Şam'da toplanması bu bölgeyi önemli bir konuma getirirken, Trablusşam da hacıları korumakla görevli olan cerde birliğinin oluşumunda etkili bir rol oynamıştı. Cerde birliğinin başına getirilen cerde başbuğ, Trablusşam beylerbeyi görevini üstlenen kişiye verilirdi. Birçok bölgeden

⁶⁶⁸Cengiz Tomar, (2012), "Ürdün", *DİA*, C. 42, s. 354.

⁶⁶⁹Rakan Bdour, (1993), *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ürdün ve Şam Hac Yolu*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, s. 9-33.

⁶⁷⁰Fazıl Bayat, (2012), " Trablusşam", *DİA*, C. 41, s. 295.

devletin emri ile toplanan askerler önce cerde başbuğun sonra hac emirinin sancağı altında toplanırdı. Cerde başbuğluğunun yanı sıra Trablusşam beylerbeyi Şam beylerbeyine ait olan hac emirliği görevini bazı durumlarda devralmıştır.⁶⁷¹ Hac organizasyonunda görev alacak yöneticiler bölge yöneticilerinin tavsiyesine göre atanırdı. Örneğin, 1 Rebiulahir 1213/12 Eylül 1798 tarihinde Trablusşam valisi ve cerde başbuğluk için Halep Valisi Şerif Paşa tavsiye edilmiştir.⁶⁷²

Cerde başbuğluk görevini üstlenen Trablusşam beylerbeyine Şam Arap şeyhleri de her zaman yardım ederdi.⁶⁷³ Trablusşam valiliğine bir başka kişi tayin edilirse tüm görevler, cerdenin parası ve edevatlar yeni atanan kişiye devredilirdi.⁶⁷⁴ Örneğin, 23 Recep 1201/11 Mayıs 1787 tarihinde Trablusşam eyaletinden hac masrafları için Trablusşam Valisi Mehmed Paşa 31.218 kuruşu Şam Valisi ve Hac Emiri Derviş Mehmed Paşa'ya teslim edemeden görevinden alınmıştır. Ancak paranın Mehmed Paşa zimmetinde kalması nedeniyle devlet öncelikle paranın hac emirine teslim edilmesini sonra görev değişikliğinin yapılmasını emretmiştir.⁶⁷⁵ Yine 29 Zilhicce 1209/17 Temmuz 1795 tarihinde de benzer bir durum yaşanmıştır. Eski Trablusşam Valisi Hüseyin Paşa'nın zimmetinde bulunan paranın Trablusşam Valisi ve Cerde başbuğu olan Musa Paşa tarafından tahsil edilerek bir an evvel hacıların masraflarının karşılanması emredilmiştir.⁶⁷⁶

Hac organizasyonu için rol oynayan bölgeler gibi Trablusşam eyaletinden de hacıları korumak üzere 500 nefer görevlendirilirdi.⁶⁷⁷ Böylelikle urbana karşı hacıların güvenliği sağlanırdı.⁶⁷⁸ Belgelerde hacıları koruma görevinin genellikle Şam, Kudüs-i Şerif, Gazze, Nablus, Trablusşam valilerine devredildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹ Örneğin, 29 Recep 1140/11 Mart 1728 tarihinde Trablusşam Beylerbeyliğine İbrahim Paşa tayin edilmiştir. Gereken zahireyi ve askeri tedarik ederek

⁶⁷¹İpşirli, a.g.m. , s.393.

⁶⁷²BOA.HAT.78/3222.

⁶⁷³BOA.C.AS.1192/53261.

⁶⁷⁴BOA.C.EV.628/31691.

⁶⁷⁵BOA.C.ML.712/29052.

⁶⁷⁶BOA.HAT.1387/55075.

⁶⁷⁷BOA.A.DVN.SMHM.d.114/22.

⁶⁷⁸BOA.A.DVN.SMHM.d.114/46.

⁶⁷⁹BOA.AE.SMHD.I.163/12282; 163/12286; 163/12292; C.DH.4/165; 4/167.

hacıları güvenli bir şekilde karşılaması emredilmiştir. Kendisine verilen bu önemli görevi yerine getirmediği takdirde cezalandırılacağı da bildirilmiştir.⁶⁸⁰

Devlet hac organizasyonun aksamaması için herhangi olumsuz bir işe icazet vermemiştir. Organizasyonu engelleyen kişileri ve işleri hemen ortadan kaldırdığı gibi organizasyon için önemli olan kişilerin de görevinde kalmasını sağlamıştır. 30 Muharrem 1118/14 Mayıs 1706 tarihinde İkikapılı Kalesi Dizdarı İbrahim Humus ahalisi tarafından şikâyet edilmiştir. Devlet İbrahim'in görevine derhal son vermiş ve Asitane'ye gelmesini emretmiştir. Ancak İbrahim'in görevden alınması ile cerde askerine deve tedarikinde sıkıntı yaşanmıştır. Askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması doğrudan hacıların güvenliği ile ilişkili olduğu için bu konu riskli olarak görülmüştür. Hama Mutasarrıfı Mehmed'e gönderilen emir ile Dizdar İbrahim'in Humus ahalisi ile arasını düzeltmesi istenmiştir. Böylelikle hacıların güvenliği tehlikeye atılmamıştır. Durumu denetlemesi için cerde askeri birliğinin başı olan Trablusşam Beylerbeyi Mustafa Paşa görevlendirilmiştir.⁶⁸¹

Cerde birliğinin merkezi olmanın yanı sıra hac masrafları içinde Trablusşam mukataalarından gönderilen paralar oldukça önemliydi. Böylelikle hacıların güvenliği ve zahire ihtiyacı karşılanmış ve kervan için büyük bir tehdit olan urban için surre ödenmiştir.⁶⁸² Örneğin, 19 Zilkade 1200/13 Eylül 1786 tarihinde hacıları ve zahireyi sevk eden gemilere devletin görevlendirdiği Hüseyin Paşa Trablusşam Mukataası'ndan para tahsil etmiştir.⁶⁸³ Bazı yıllar hac masrafları için toplanan paralarda artış yapılmıştır. Bu artış hacıların sayısında yaşanan değişiklik ya da hacıları tehdit eden urbana karşı daha fazla önlem almasından kaynaklanmıştır. Örneğin, 11 Ramazan 1113/9 Şubat 1702 tarihinde Mirimiranı Trablusşam El- Hac Arslan Paşa'ya bir hüküm gönderilerek hac masrafları için toplanan paraya senelik 10 kuruş zam yapıldığı bildirilmiştir. Bu paranın timar ve zeamet sahiplerinden toplanması emredilmiştir.⁶⁸⁴ 27 Ramazan 1145/13 Mart 1733 tarihinde Trablusşam Valisi Osman Paşa hacıların karşılaması ile görevlendirilmiştir. Bu sırada yapılacak masraflar için Sayda ve Beyrut Valisi İbrahim Paşa tarafından kendisine 25.000 kuruş fazladan tevcih edilmiştir.⁶⁸⁵ 13 Cemazeyilahir 1156/4 Ağustos

⁶⁸⁰BOA.C.DH.36/1793.

⁶⁸¹BOA.A.DVN.SMHM.d.115/28; 115/209.

⁶⁸²İpşirli, a.g.m. , s.393.

⁶⁸³BOA.C.BH.178/8353.

⁶⁸⁴BOA.İE.AS.45/4081.

⁶⁸⁵BOA.C.ML.71/3257.

1743 tarihinde de kiler masrafları için gerekli olan 3393 kuruşun Trablusşam mukataasından karşılandığı belgelerden anlaşılmaktadır.⁶⁸⁶ Yine 29 Zilkade 1176/11 Haziran 1763 tarihinde hacıların güvenliği tehdit altında olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Şam Valisi ve Hac Emiri Osman Paşa'ya bir emir gönderilmiş, kapı halkı, levend ve 500 nefer cerde askeri ile birlikte Müzeyrib'e giderek hacıları karşılaması istenmiştir. Ayrıca Trablusşam Beylerbeyi Mehmed Bey'de başbuğu tayin edilerek hac emiri ile birlikte yola çıkmıştır. Bu şekilde asker sayısındaki ve zahiredaki artış doğrudan masrafları etkilemiştir.⁶⁸⁷ Hatta gerekli görülürse askerler ile birlikte hac emiri Maan'a kadar giderek hacıları karşılamıştır.⁶⁸⁸ Yine 28 Cemazeyilahir 1199/8 Mayıs 1785 tarihinde Trablusşam Valisi ve Cerde Başbuğu olarak İbrahim Paşa tayin edilmiştir. Yola çıkmadan önce kendisine 2.000 kuruş verilmiş, böylelikle hacıların güvenliklerini ve rahat bir yolculuk yapılması sağlanmıştır.⁶⁸⁹ Aynı yıl hacıların kiler masrafları içinde Trablusşam Vadiyettemin Mukataasından 5.000 kuruş, Trablusşam Mukataasından 29.000 tahsil edilerek Mübaşir Mehmed aracılığı ile Şam Valisi ve Hac Emiri Azmzade Hacı Mehmed Paşa'ya gönderilmiştir.⁶⁹⁰

Masraflar için gereken paranın nereden toplanarak gönderileceği de devlet tarafından belirlenmiştir. Bu şekilde timar ve zeamet sahiplerinden para tahsil edildiği gibi cizye vergilerinden de Şam hazinesine para aktarıldığı olmuştur. Örneğin, 2 Cemazeyilevvel 1142/23 Kasım 1729 tarihinde 24.035 kuruş cizye vergilerinden toplanarak Şam Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya gönderilmiştir.⁶⁹¹

3.5. Osmanlı Devleti'nin Hac Yolu Üzerindeki Hâkimiyetinin Azalması

Hac yollarının emniyet altında olması ve ibadetin sorunsuz bir şekilde tamamlanması, Osmanlı padişahlarının halife unvanı ve Müslümanların hamisi olma konumunu pekiştirmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru bölgede yaşanan sıkıntılar bu konuya titiz bir şekilde yaklaşan Osmanlı Devleti için son derece yıkıcı olmuştur. Hac organizasyonları, Osmanlı Devleti'nin tüm Müslüman tebaa ve İslam coğrafyasından gelen Müslümanlar için bir itibar ve meşruluk kazanma aracı olmuştur. Hicaz'da siyasi egemenliğin yanı sıra dini egemenlik ön planda tutulduğu için bu bölgede yaşanan

⁶⁸⁶BOA.TS.MA.e.550/1.

⁶⁸⁷BOA.C.EV.459/23248; HAT.1394/55817.

⁶⁸⁸BOA.C.EV.613/30917; 616/31084.

⁶⁸⁹BOA.C.EV.492/24863.

⁶⁹⁰BOA.C.EV.494/24984; HAT.17/777.

⁶⁹¹BOA.İE.ML.123/11630.

Fransız işgali veya Vehhabi hareketi Balkanlar'da yaşanan sıkıntılardan çok farklı yorumlanmıştır.⁶⁹²

18. yüzyıla kadar halifelik unvanı Osmanlı padişahları tarafından sık bir şekilde dile getirilmemiş olsa da 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Anlaşması ile ilk kez uluslararası bir yerde halifelik unvanı kullanılarak hâkimiyet belirtilmiştir. Bu unvanının kullanılması dâhili sebeplerden daha çok harici sebepler yüzünden olmuştur. Yaşanan Fransız işgalinden sonra halifelik unvanı ile bu bölgenin Osmanlı'ya ait olduğunun savunulması şart olmuştur. Önemli bir ambar deposu olan Mısır'ın Fransa tarafından işgal etmesi ekonomik açıdan da birçok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Hac ibadetini gerçekleştirilirken bölgenin Fransız hâkimiyetinde olması Osmanlı'nın hadimlik meselesini tamamen zafiyete düşmüştür. Hilafetin meşruluğu böylelikle sorgulanmaya başlanmıştır.⁶⁹³

İşgal öncesinde yaşanan Osmanlı kurumlarındaki bozulma bölgeyi dışarıdan müdahaleye açık bir hale getirmiştir. Ocak kethüdalarının ve kölemenlerin güçlenmesi ile idari teşkilat bozulmuş ve ödemeler zamanında yapılmamıştır. Fransızlar Mısır'ın zayıf yönetiminin yanı sıra o zamanın büyük gücü İngiltere'nin sömürge yollarını kesmek için burayı işgal etmiştir. Ancak Fransızlar Mısır'da Osmanlı'nın isteği ile bulunduklarını, asi Kölemeleri sindirmek ve İslamiyet'i kurtarmak için geldiklerini söyleyerek bu işgali meşrulaştırmak istemişlerdir. Napolyon Mekke Şerifi ile arasını iyi tutmuş ve hac ibadeti için Müslümanların hiçbir engelle uğramayacaklarını söylemiştir.⁶⁹⁴

1212/1797-1798 yılında hac ibadeti için Fransızlardan izin istenmiştir. Fransızlar hac güvenliğini 4000 asker ile kendileri sağlayacaklarını ve Kahire'nin dışında başka bir yerden hacca gidilmeyeceğini söylemiştir. Fransızların kontrolünde olan hac kervanı urban saldırısına uğramış olsa da yolculuk başarılı bir şekilde tamamlanmış ve Müslümanların Osmanlı'ya olan itibarı iyice sarsılmıştır. Halifenin koruyuculuğu yerine bir gayrimüslim devletin hac ibadetinden sorumlu olması Osmanlı'nın itibarını zedelemiştir. Osmanlıların tüm girişimlerine rağmen Fransızlar hac emirini de tayin

⁶⁹²Selda Güner, (2012), *Osmanlı Arap Dünyasında Din, Siyaset ve İdeoloji: Mesalih-, Hicaziyye Ya Da Suudi Yükselişin Vehhabi Kökenleri 1773- 1819*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara. s. 59.

⁶⁹³Ayaz, a.g.t. , s.3- 45.

⁶⁹⁴Ayaz, a.g.t. , s. 45- 49.

etmeye başlamışlardır. 1213/1798-1799 yılında Fransızlar ve İngilizlerin arasında yaşanan gerilim yüzünden Mısır'dan hacı gönderilememiş, yalnızca Şam yolu üzerinden hacılar kutsal topraklara ulaşabilmiştir. Bu durum Fransızlara karşı olan kını daha da arttırmıştır. Hacılar yolda sıkıntı yaşamışlar hatta esir alınanlar dahi olmuştur.⁶⁹⁵ Hacıların dönüşte şehirden çıkmalarına da izin verilmemesi gerginliği daha da arttırmıştır. Hacıların sağ salım dönmeleri için devlet Fransızlar ile birçok yazışma yapmıştır.⁶⁹⁶ Her yıl dokunan Kâbe'nin örtüsü de Fransız işgalinden dolayı İstanbul'da Sultanahmet Camisi'nin şadırvanında dokunmaya başlamıştır. Bölge halkı Fransız işgalinden dolayı Osmanlı tarafından ödenen maaşlarını alamadıkları için zor duruma düşmüştür. Napolyon bu dönemde Şam hac yolunu tehdit etmiş ancak başarılı olamamıştır.⁶⁹⁷ Bölge Ahmed ve Bekir Paşalar tarafından 1500 süvari ile korunmuştur. Yaşanan çatışmada urban kabilelerinin Fransızların tarafına geçmiş olması urbana güven olmayacağını bir kez daha göstermiştir.⁶⁹⁸ Üç sene boyunca burayı işgal eden Fransızlar yüzünden hacılar Mısır yolunu kullanarak hacca gidememiştir. Bölgedeki pek çok yer harap edilmiştir. Osmanlı Devleti bu bölgeyi ele geçirdikten sonra imar faaliyetlerinde bulunarak halifenin gücünü yeniden tesis etmiştir.⁶⁹⁹

18. yüzyılda ortaya çıkan önemli sorunlardan birisi de Vehhabi hareketi olmuştur. Dini bir hareket olan Vehhabilik Suud ailesinin desteği ile birlikte siyasi bir nitelik kazanmıştır. İlk başlarda bu hareketi önemsemeyen Osmanlı Devleti ikna yoluyla Vehhabileri engellemek istemiştir. Ancak bu hareket hızlı taraftar bulup güçlenmiş ve Mekke ve Medine'yi işgal edebilecek konuma gelmiştir.⁷⁰⁰ Vehhabi hareketinden dolayı hac yollarının güvenliği de büyük bir zafiyete uğramıştır. Hac kabilelerine saldırılar ve yağmalar öyle bir konuma gelmiştir ki hac ziyaretleri durdurulmuştur. Osmanlı Devleti bu hareketi engellemek ve hac yollarını tekrar güvenli hale getirebilmek için çok çaba sarf etmiştir.⁷⁰¹ Şam ve Bağdat valilerinin yetersiz kalmaları nedeniyle Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa aracılığı ile bu isyan bastırılmıştır.⁷⁰²

⁶⁹⁵ Ayaz, *a.g.t.*, s. 49- 50.

⁶⁹⁶ BOA.TS.MA.e.428.25.

⁶⁹⁷ Ayaz, *a.g.t.*, s.45- 55.

⁶⁹⁸ BOA.HAT.163/6767.

⁶⁹⁹ Ayaz, *a.g.t.*, s.55- 70.

⁷⁰⁰ Kevser Değirmenci, (2016), "Vehhabi İsyanının Bastırılmasında ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa'nın Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, s. 148.

⁷⁰¹ Ezber Bodur, (2003), "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, s.20.

⁷⁰² Ayaz, *a.g.t.*, s. 2.

Vehhabi Hareketi özellikle dini tahrif ettiğinden Osmanlı Devleti için Fransız işgalinden çok daha önemli bir konu olmuştur. Devletin bölgedeki otorite zayıflığı, coğrafi koşulların yetersizliği, bölgedeki yaşayış biçiminin düzensizliği, Arap milliyetçiliği ve batılı devletlerin teşviki ile bu isyan hızla yayılmıştır.⁷⁰³

Vehhabilerin sapkın düşünceleri nedeniyle Haremeyn'e girmeleri ve ibadet etmeleri yasaklanmıştır. Ancak Mekke Şerifi Şerif Galib 1212/1797-1798 yılında Vehhabilerin hac yapmalarına izin vermiştir. Hac sırasında büyük bir propaganda yapan Vehhabilerin taraftarları artmıştır. Fransız işgali nedeniyle itibarı zedelenen Osmanlı Devleti'ne karşı başarılı olabilecekleri düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti bölgedeki koşullar nedeniyle bu isyanı bastırmakta da geç kalmıştır. Vehhabilerin daha fazla güç toplamasını engellemek için çevredeki kabileler ile anlaşmış ve yapılan yardımlar ile Osmanlı'nın gücü hissettirilmeye çalışılmıştır. Bölgeye gönderilen buyruldular ile halk ve yöneticiler bilgilendirilmiştir. Hac ibadetinin yerine getirilmesi için devlet daha fazla özen göstermiş, hac emiri ve diğer görevliler sık sık uyarılmıştır. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen Vehhabiler önce Mekke'yi daha sonra Medine'yi ele geçirmiştir. Hac yolculuğu için her zaman bir tehlikeli olmuş ancak bu sefer devlet ve halk ayrı bir endişe ile o seneki haccın neticesini beklemişlerdir. Vehhabi işgalinden dolayı devlet bölgeye yardımda da bulunamamış, halk oldukça zor bir duruma düşmüştür. 1222/1807-1808 yılında hacılar kutsal topraklara ulaşmış olmasına rağmen Vehhabiler hac ibadetini yapmalarına izin vermemiştir. Bu durum halifenin prestijini temelinden sarsmıştır. Düzensiz olarak yaşayan Vehhabiler ile mücadele de çok zor olmuş ve hac ibadeti diğer senelerde de askıya alınmak zorunda kalmıştır. 1226/1811-1812 yılına kadar kutsal topraklar Vehhabilerin elinde kalmıştır. Bu tarihten sonra Vehhabilerin yenilmesi ile bu toprakların Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi büyük bir sevinç ile karşılanmıştır. Bölge kurtarıldıktan sonra imar faaliyetlerine büyük bir önem verilmiş ve hac ibadeti için hazırlıklara başlanmıştır.⁷⁰⁴

19. yüzyıla gelindiğinde Hicaz'da İngiltere gibi yeni güçler baş göstermeye başlamıştır. İngiltere, Hint Okyanusu'nda faaliyet göstermeye başladıkça bölgede yaşayan ve hac yolculuğu yapan hacılarla ilgili fikir beyan etmiş ve bölgede hâkimiyeti azalan Osmanlı Devleti hacılar için tek başına karar veremez duruma gelmiştir. Bunun

⁷⁰³ Ahmet Vehbi Ecer, (1989), "Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebepleri ve Sonuçları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C: III, ss.1229-1237, s. 1234-1236.

⁷⁰⁴ Ayaz. a.g.t. , s. 70-146.

en önemli nedenlerinden biri de buharlı gemilerin kontrolünün İngiltere bulunmasıydı. Buharlı gemilerin yanı sıra Süveyş Kanalı'nın da açılması ile birlikte hac için büyük bir hareketlilik söz konusu olmuştur. Farklı bölgelerden farklı mezhebe mensup insanların hızlı bir şekilde bir araya gelmesiyle yaşanan konfor Osmanlı topraklarından geçen kara yoluna olan ilgiyi de azaltmıştır. Buharlı gemi ile daha fazla hacı adayının Hicaz'a yolculuk etmesi beraberinden farklı sorunları da bir araya getirmiştir. Bunlardan en önemlisi kolera salgını olmuştur. Hac meselesi Osmanlı Devleti'ne ait bir konuyken salgınla birlikte uluslararası bir mesele haline dönüşmüştür. Osmanlı Devleti karantina konusu ile birlikte birçok yaptırıma maruz kalmıştır. II. Abdülhamit buna benzer yaptırımlara maruz kalmamak için Hicaz Demiryolu projesini hayata geçirmeye ve İslamcılığı savunmaya karar vermiştir. Ancak yine de yarı özerk olan bu bölgenin hâkimiyeti hiçbir zaman tam olarak sağlanamamıştır.⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ Michael Christopher Low, (2020), *İmparatorluk Mekkesi- Osmanlı Hicaz'ı ve Hint Okyanusunda Hac*, İstanbul, Telemak Yayınları, s.21-68.

Sonuç

Hac ibadeti tüm Müslümanlar için mühim olup Osmanlı Devleti Hicaz'ın hâkimiyetini ele geçirdikten sonra bu ibadetin yerine getirilmesi için büyük hazırlıklar yapmıştır. Hacıların rahatı ve güvenliği için her ayrıntı düşünülmüştür. Bu ibadet için uzun ve tehlikeli bir seyahate muhatap olan hacıların güven içerisinde olmalarını sağlamak kusursuz bir organizasyon ile mümkün olmuştur.

Gerekli olan zahire, su ve diğer malzemelerin menzillerde hazır edilmesi için yolculuğa çıkılmadan önce tüm bölge yöneticilerine fermanlar gönderilmiştir. Bölge yöneticileri menziller arasında hacılara refakat etmiş, hacıların sağ salim yolculuk ettiğini bildirmek için merkeze sürekli raporlar sunulmuştur. Devlet, görevini yerine getirmeyen kişilerin ağır bir şekilde cezalandırılacağını sürekli hatırlatmıştır. Hac organizasyonunun işleyişi sağlamak için bir hac emiri atanmış ve bu kişinin liyakatli olmasına dikkat edilmiştir. Hacıları korumakla görevli olan cerde birliğinin başına da bir cerde başbuğu atanmıştır. Metinde kullandığımız belgelerden anlaşılacağı üzere hac emiri ve cerde başbuğunun işbirliği içinde çalışmaları için sürekli emirler gönderilmiştir. Devlet tarafından atanan mübaşirler ile görevliler her daim kontrol edilmiştir. Mübaşirlerin sundukları raporlar sayesinde bir sene sonraki hac için planlar yapılmıştır.

Hac yolundaki masraflar hac bölgesinde bulunan eyaletlerin mukataa ve cizye gelirlerinden ödenmiştir. Bunun yanı sıra yapılan vakıflar ile de hacıların ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.

Bölgede düzensiz bir şekilde yaşayan urban taifesinin hac kervanlarına saldırması her daim söz konusu olmuştur. Müslümanların hamisi olduğunu söyleyen Osmanlı Devleti için hacıların güvenliği ön planda tutulmuştur. Hacıların yaşayacağı güvenlik sorunları Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeleyeceğinden tüm güvenlik önlemleri önceden alınmıştır. Yol üzerindeki tüm kale, yol, köprü, kervansaray gibi yerler tamir edilmiş, gerekirse yenisi yapılmıştır. Çevreden toplanan seçkin cerde birliği ile hacıların güvenlikleri sağlanmıştır. Urban taifesi ile anlaşma yapılmıştır. Urban suresi adı verilen paranın ödenmesi ile birlikte urban hacılara deve tedariki, kılavuzluk gibi hizmetler sunmuştur. Bunun dışında urban liderlerine verilen görevler veya rehin alma gibi uygulamalar ile de urban durdurulmaya çalışılmıştır. Ancak anlaşmaya

rağmen urbanın hacılara saldırması tamamen engellenememiştir. Bu durumda devlet urban ile çatışmaya girmekten çekinmemiştir. Hacıların güvenliği için devletin ekonomik açıdan zor durumda olduğu zamanlarda dahi urban surresinin ödenmesinden ödün verilmemiştir. Yalnızca Osmanlı tebaasının değil diğer ülkelerden hacı olmak için gelen kişiler de Osmanlı himayesine girerek yolculuk yapmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu konuya verdiği ehemmiyet buradan da anlaşılmaktadır.

Hac için önemli olan Şam, Trablusşam, Kudüs, Ürdün, Sayda gibi birçok bölge ehemmiyeti açısından incelenmiştir. Bu şekilde hac organizasyonun da üstlendikleri roller ayrıntılı bir şekilde incelenerek konuya yeni bir yön verilmiştir.

18. yüzyılın sonunda yaşanan Fransız işgali ve Vehhabi isyanı ile Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesindeki hâkimiyeti azalmış olsa da I. Dünya Savaşı'na kadar bölgeye surre gönderilmeye ve hacıların güvenliği sağlanmaya devam edilmiştir.

Buradan hareketle hac organizasyonu, yalnızca Osmanlı Devleti için değil daha önce kurulan Müslüman devletler içinde çok mühim bir vazife olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Osman Devleti'nde diğer devletlere nazaran hacıların rahatı ve güvenliği için çok fazla hazırlık yapılmış ve devlet bu konuyu birinci öncelik olarak görmüştür. Bu organizasyonda da oldukça başarılı olmuş, hacıları tehdit eden urban tehlikesinin büyük bir kısmını engellenmiştir. Devlet, geniş kaynaklar ayırarak hacıların ihtiyaçlarını karşılamış ve güvenliklerini temin ederek Müslümanların hamisi olduğunu göstermiştir. 17. yüzyılda devlet önemli bir süre celali isyanları ile mücadele etmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise bu sorunlar yerini daha büyük sorunlara bırakmıştır. Devlet her zaman hac konusunu öncelik olarak almış olsa da liyakatsiz kişilerin görev alması, yapılan işlerde suiistimal olması, gayrimüslim bir devlet olan Fransızların arkasında da itikat açısından sıkıntılı vehhabilerin saldırıları hacıları ve devleti sıkıntıya düşürmüştür. Buharlı makinelerin icadı arkasında da demiryollarının kullanılmasıyla birlikte 18. yüzyıldan sonra hacılar için yeni bir dönem başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan (2003), “Osmanlılar Döneminde Hac”, *Eman*, S.3, ss. 13-16.
- Afyoncu, Erhan (2010), *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Salahaddin Bey (2015), *Kâbe Yollarında Surre Alayı BOA. Hatıraları*, haz. Kara, İsmail ve Çağlar, Yusuf, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Akarsu, Fatih (2006), 213 Numaralı Mühimme Defterinin transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1801-1802), *Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Akçakoyun, Hasan (1995), Surre Defteri, *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara.
- Altındağ, Ülkü (1994), “Dârüssaâde” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, ss.1-3.
- Armağan, BOA. A.Latif (2000), “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XX, ss. 73-118.
- Atalar, Münir (1991), “Haremeyn’e Denizden Surre Gönderilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.32, S.1, ss.121-127.
- Atalar, Münir (1991), *Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Atalar, Münir (1995), “Emir-i Hac”, *DİA*, C.11, ss.131-133.
- Ateş, İbrahim (1981), "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", *Vakıflar Dergisi*, S:13 ss.113-170.
- Ateş, İbrahim (1982), “Hasan Paşa’nın Hatay Karamurt’daki Vakıf ve Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S.16, ss. 5-26.
- Ayaz, Betül (2014), *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti’nin Hac Hizmetleri (1798-1876)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.

- Başpınar, Zeynep (2018), *H.1067(1657) Tarihli Surre-i Hümayun Defterlerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Baştürk, Sadettin (2013), “Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul’dan Hicaz’a Osmanlı Şehirleri”, *International Journal of Human Sciences*, V:10, ss. 148-161.
- Bayat Fazıl, (2012), “Trablusşam”, *DİA*, C. 41, ss. 295-296.
- Bayrak, Şaban (1998), *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Eşkiyalık Olayları*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Malatya.
- Bdour, Rakan (1993), *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ürdün ve Şam Hac Yolu*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Bilge, Mustafa Lütfü (2017), “İhrac-ı Surre”, *Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu*, ss. 337-377.
- Bodur, Ezber, (2003), “Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, ss.7-20.
- Bulut, Emre (2019), *Mühimme Defteri, NR.143 (1149-150/1736-1737) İnceleme- Çeviri Yazı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Buzpınar, Şit Tufan (2009), “Surre”, *DİA*, C.37, ss. 567-569.
- Buzpınar, Şit Tufan (2010), “Şam”, *DİA*, C. 38, ss. 315- 320.
- Çağlar, Yusuf – Gülen, Salih (2009), *Dersaadet’ten Haremeyn’e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayıncılık, İstanbul.
- Çakar, Enver (2003), “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdari Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri)”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, S.2, ss.41-60.
- Çakmak, Abdullah (2022), “ Sultanın Mektubu: Osmanlı Hac Organizasyonunda Mekke Emirlerine Gönderilen Nâme-i Hümayunlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.9, S.1, ss. 62-83.
- Çelebi, Evliya (2012), *Evliya Çelebi Atlası*, Mahya Yayıncılık, İstanbul.

Çelik, Amine (2021), *XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnamelerinin Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Coşkun, Menderes (1999), “Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, ss.506-512.

Coşkun, Menderes (2021), “Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnamelerinin Tipleri”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler*, ss. 189-194.

Çolak, Melek (2003), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Hac Yollarının Güvenliği için Alınan Önlemler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.9, ss.87-94.

Değirmenci, Kevser, (2016), “Vehhabi İsyanının Bastırılmasında ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa’nın Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, ss. 144-158.

Demirci, Süleyman- Arslan, Hasan, (2012), “Eşkıyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyaleti Örneğinde Devlet Görevlilerinin Eşkıyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.16, ss. 47-76.

Dingeç, Emine (2009), “18. Yüzyılda Menzil Sistemi İçinde Kocaeli’nin Yeri” *Kocaeli Sempozyumu*, ss. 395- 402.

Doğan, Faruk (2013), “18. Ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, ss.127-157.

Dolu, Alattin (2019), “ Osmanlı Kaynaklarında Kudüs (XV.- XVIII. Yüzyıllar)”, *Geçmişten Günümüze Kudüs*, ss. 145-162.

Donuk, Suat (2017), “Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnamesi”, *SUTAD*, S:41, ss. 13-38.

Durak, Ahmet (2018), “Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayun Geleneği “18 Ekim 1656” Tarihli Mekke’ye Gönderilen Defter Örneği”, *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.4, ss.24-34.

Durak, Ahmet (2018), *H.1102(1691) Tarihli Surre-i Hümayun Defterlerinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Ecer, Ahmet Vehbi (1989), “Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları”, IX. Türk Tarih Kongresi, C: III, ss.1229-1237.

Ecer, Ahmet Vehbi (2001), *Tarihte Vehhabi Hareketleri ve Etkileri*, ASAM, Ankara.

Ekin, Ümit (2002), *Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erçelebi, Erbuğ (2012), *190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.98-198)*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Erkal, Mehmet (2001), ”Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili bazı Fıkhi Meseleler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, ss. 145-161.

Erken; Adil (2017), “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri”, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Afyon.

Erkan, Nevzat (2019), “Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, S.3, ss.423-451.

Ertaş, M. Yaşar (2006), “İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.15, ss. 1-24.

Esad Efendi (1979), *Osmanlılarda Töre ve Törenler*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul.

Esendemir, Şerif (2008), “Osmanlı İstanbul’unda Surre-i Hümayun Geleneği ve Kurban”, *İBB Kültür BOA. A.Ş. Proje Şefliği*, ss.126-132.

Faroqhi, Suraya (1995), *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Faroqhi, Suraya (1994), “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu” *X. Türk Tarih Kongresi*, C: V, ss. 2109-2119.

Faroqhi, Suraiya (2003), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven- Özgür Türesay, Yapı kredi Yayınları, İstanbul.

Geçili, Derya (2017), “Osmanlı Devleti’nde Hacıların Gemilerle Nakledilmesi Sırasında Alınan Önlemler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y: 10, S:XXX, ss.61-83.

Gemici, Nurettin (2012), “Evliya Çelebi İle Hac Yolculuğu”, *Derin Tarih*, S.7, ss.5-30.

Gemici, Nurettin (2010), “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hz. Peygamber ve Medine”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.22, s. 245-266.

Genç, Serdar (2005), “Hac Yolunda Ölüm: XVIII. Yüzyılda Balıkesirli Hacılar”, *Balıkesir Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ss. 312-317.

Görgün, Tahsin (1996), “Haccın Hikmeti”, *DİA*, İstanbul, ss.397-399.

Güler, Mustafa (2016), “XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan’da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti’nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.1, ss.1-16.

Güler, Mustafa (2011), *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Basımevi, İstanbul.

Güler, Mustafa (2014), “Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi” *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, ss. 319-344.

Güler, Mustafa (2016), “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün’deki Menziller ve Kaleler”, *Yeni Türkiye*, S.85, ss. 704-711.

Güler, Mustafa (2016), “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğu”, *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı*, ss. 465-497.

Güler, Mustafa (2018), “ XVII. Yüzyıl Sonlarında Hac Yolundaki İdari Düzenlemeler”, *Fourth International Mediterranean Congress on Social Sciences*, S.6, ss. 128-141.

Güler, Mustafa (2018), XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları”, *Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika*, ss. 17-44.

Gülsoy, Ersin (2009), “Sayda” *DİA*, C.36, ss.209-210.

Güner, Selda (2019), “16. ve 18. Yüzyıllar Arası Osmanlı Arabistan’ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkîya-yı Urban ve Devlet” *Amme İdaresi Dergisi*, C.52, S. 3, ss. 67,93.

Güner, Selda (2011), “On Sekizinci Yüzyıl Şam’ına Dair Bazı Gözlemler”, *Dergipark*, C.28, S.1, ss. 131-148.

Güner, Selda (2012), *Osmanlı Arap Dünyasında Din, Siyaset ve İdeoloji: Mesalih-, Hicaziyye Ya Da Suudi Yükselişin Vehhabi Kökenleri 1773- 1819*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Harman, Ömer Faruk (1996), “Hac” *DİA*, İstanbul, C. 14, ss.382-386.

Hazırbulan, Tahir (2000), “Anonim Bir Menazil-i Hacc’a Göre Kutsal Yolculuğun Durak Noktaları: Menazil-i Gökbuze ve Menazil-i Hersek Ma’derbend-i Yeni Köy”, *Osmanlı Araştırmaları*, ss. 1957- 1973.

Halaçoğlu Yusuf, “Menzil”, *DİA*, C. 29, s.159-161.

İlgürel, Mücteba (1995), “Eşkîya”, *DİA*, İstanbul, C, 11, ss. 466,469.

İpşirli, Mehmet (1993), “Cerde”, *DİA*, C.7, ss.392-393.

İstek, Emrah (2020), “Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dımaşk) Şehri (XVI. Ve XVII. Yüzyıllar)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, S. 2147-1185, ss. 117- 142.

Kahraman, Seyit Ali (2005), *Evliyâ Çelebî Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Yapı Kredi Yayınları, C.9, İstanbul.

Kahraman, Seyit Ali (2017), “Surre Alayı Yolculuğu Haremeyn”, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü*, İstanbul.

Karagöz, İsmail – Keskin, Mehmet – Altuntaş, Halil (2007), *Hac İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.

Kamil Cemil el-Asli (2002), “Kudüs”, *DİA*, C.26, ss.334-338.

Katıracı Ümit (2015), *XVIII. Yüzyılda İfrâz-ı Zu'l-kadriyye'nin İskânı Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi: Ankara.

Karazeybek, Mustafa (2017), “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısından XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri, *Yeni Türkiye*, ss. 525-538.

Kaya, Özge Eda (2020), “ Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Mezilnameleri: Güzergâhlar, Ziyaretgâhlar ve Şehirler”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, ss. 127- 131.

Keskin, Mustafa (2020), *Nablusî'nin Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş.

Kılıç, Orhan (2007), “Osmanlı Devleti’nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği”, *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, ss.137-180.

Koç, Yahya (2011), *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme-Çeviri Yazı-Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Koç, Yahya (2018), *Sayda Eyaleti’nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Koyuncu, Fatih (2017), “Cûdi’nin Manzum Hac Seyahatnamesi” *Journal of Turkish Language and Literature*, S.3, ss.177-219.

Kuneralp, Sinan (1996), “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz’da Hac ve Kolera”, çev. Münir Atalar, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.7, ss.497-511.

Kurşun, Zekeriya (1996), “Basra Körfezi’nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı (1820-1913), *Dergipark*, C. 63, S. 236, ss.123-164.

Kurşun, Zekeriya (2017), “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.9, ss.281-311.

Leeuwen, Richard van (1999), *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehirler*, Küre Yayınları, İstanbul.

Michael Christopher Low, (2020), *İmparatorluk Mekkesi- Osmanlı Hicaz’ı ve Hint Okyanusunda Hac*, Telemak Yayınları, İstanbul.

Memiş, Şerife Eroğlu (2020), “XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Ruznamçeci İbrahim Efendi Kethüdası Hacı Ali Bey’in Tuhfetü’l- Huccac Risalesi Örneği”, *Akademik Bakış*, C.13, S. 26, ss. 267-298.

Memiş, Şerife Eroğlu (2020), “ XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü’l-Halîl”, *TAD*, C.40, S.69, ss. 188-233.

Memiş, Şerife Eroğlu, (2020), “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı-Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri”, *Kadim Akademi SBD*, C.4, ss. 39-63.

Muhammed el-Emîn el-Mekkî, *Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri*, Çamlıca Yayınlar, İstanbul.

(2013), *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

(2010), *Osmanlı Belgelerinde Surre-i Hümayun*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Özaydın, Abdülkerim (1996), “İslam’da Hac”, *DİA*, İstanbul, C. 14, ss.386-389.

Özcan, Abdülkadir (1996), “Hac”, *DİA*, C. 14, ss. 400-408.

Özel, Ahmet (1996), “Hac”, *DİA*, C.14, ss. 413-416.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993), *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Purgstall, Baron Joseph Von Hammer (1993), *Osmanlı Devleti Tarihi(1757-1774)*, Üçdal Yayınları, C.16, İstanbul.

Raymond, Andre (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Sak, İzzet- Çetin, Cemal (2004), “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, ss.179-221.

Samıkıran, Oğuzhan (2013), “*Osmanlı İdaresinde Şam*”, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ.

Sarınay, Yusuf (2019), “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, *Bilig*, S.88, ss. 1-18.

Sevim, Cihan (2019), *130,131,132 ve 133 Nolu Mühimme Defterlerinde Diyarbekir Eyaleti İle İlgili Hükümler (M.1720-1726)- (H.1133-1138)*, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.

Sevinç, Tahir (2013), “ Şam Valisi Emirü'l Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefatı (1743-1744), *Dergipark*, C.77, S.279, ss. 467-522.

Soydemir, Fatma (2007), *Surre Defterlerine Göre Sultan II. Mahmud Han Vakfı'ndan Hac Yolu ve Hicaz'a Dağıtılan Yardımlar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.

Söylemezoğlu, Süleyman Şefik (2012), *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Steih, Abdalqader (2016), *Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.

Steih, Abdalqader, (2016), “ 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs Sancağında Merkez ve Çevre İlişkisi Bağlamında Osmanlı Devleti ve Yerel Güçler, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, ss. 241-257.

Şahin, Seyfettin (2014), *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Afyonkarahisar.

Şakiroğlu, Mahmut H. (1991), Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları, *Çukurova Tarihinden Sayfalar I*, C.15 S. 26, İstanbul, ss. 103-139.

Şimşek, İbrahim (2014), *123 numaralı Mühimme Defteri (1127/1715) İnceleme-Çeviri-Yazı-Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Teber, Ömer Faruk (2002), “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişleri”, *Dini Araştırmalar*, , C.4, S. 12, İstanbul, ss. 197-207.

Temel, Recep (2019), *111. Numaralı Mühimme Defterinin 168-337.Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin.

Tomar, Cengiz (2012), “Ürdün”, *DİA*, C. 42, ss. 354-356.

Turay, Esra Doğan (2017), “Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, ss.109-124.

Turay, Esra Doğan (2019), “16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacıları İlgili Değerlendirmeler” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S.1, ss. 359-378.

Tütüncü, Mehmet (2017), “İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine”, *Toplu Makaleler*, ss.400-409.

Uslu, Özge (2019), *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M.1620-21/ H. 1030)* , Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kırklareli.

Yağlı, Ali Rıza (2007), *75-127 Numaralı Mühimme Defterlerinde Çorum Sancağı*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

Yalçın, Tuğba (2007), “Arşiv Belgelerinde Osmanlı Sultanlarının Hacıların Emniyetini Sağlamada Gösterdikleri Hassasiyet”, *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S.3, İstanbul.

Yaşayanlar, İsmail (2021), “ Hacılar, Tacirler ve Kesişen Yollar: Koca Sinan Paşa’nın Biladü’ş-Şam’daki İmar Faaliyetleri”, *Sultan III. Murad Dönemi ve Bursa*, ss. 479-494.

Yaşayanlar, İsmail (2018), “Havali-i Mübareke-i Hicaziyye’yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Asakir-i Avniyye Alayları”, *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ss. 325-349.

Yılmaz, Fatma Büyükkarcı (2018), *Hac Menzilhanelerinde Osmanlı Şehirleri*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Uzun, Melek Tuğba (2019), *H.1128-1129 125 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif-Metin)*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2013), *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Arşiv Kaynaklar (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi)

BOA.AE.SMST.8/502.

BOA.A.C.ML.599/24723.

BOA.A.DVN.SMHM.d.104/1264, 1268, 108/1417, 92, 111/1100, 1101, 1527, 311, 112/1144, 241, 348, 349, 350, 351, 382, 587, 114/723, 115/1844, 1962, 1994, 2086, 2102, 2103, 2107, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2199, 2200, 2201, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 36, 445, 446, 447, 449, 452, 454, 455, 456, 458, 461, 462, 463, 116/1, 16, 17, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 119/1087, 1106, 1971, 428, 429, 430, 431, 432, 840, 122/394, 397, 490, 123/103, 104, 4, 95, 97, 127/27, 129/1064, 1065, 1066, 1115, 1273, 1321, 130/1004, 1042, 347, 131/1331, 1332, 1333, 1334, 1335, 1336, 1339, 1345, 1372, 470, 474, 478, 133/1598, 1609, 233, 588, 619, 620, 621, 626, 627, 628, 630, 750, 752, 983, 135/869, 136/1003, 1071, 1251, 1252, 1253, 1254, 1258, 1550, 1581, 137/10, 139/1284, 1285, 1286, 1287, 535, 536, 12/542, 240/19317, 106/422, 424, 425, 108/417, 418, 559, 92, 1419, 104/1265, 1266, 1267, 108/1418, 1419, 110/750, 916, 111/1064, 1102, 1103, 1471, 1489, 1528, 1626, 2430, 258, 451, 452, 453, 892, 112/1165, 1281, 1647, 391, 394, 675, 943, 114/22, 359, 360, 46, 54, 716, 936, 961, 115/1006, 1007, 1009, 1108, 1246, 1309, 1961, 1992, 207, 208, 209, 2239, 2359, 2366, 2366, 28, 2834, 2913, 444, 690, 723, 766, 767, 769, 116/1122, 788, 118/1172, 119/1254, 1255, 832, 120/327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 533, 534, 825, 888, 955, 122/139, 151, 288, 125/10, 463, 126/1067, 127/1546, 1547, 1548, 1550, 1551, 1552, 1553, 1554, 1565, 1571, 169, 172, 173, 314, 318, 689, 129/181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 204, 205, 206, 207, 208, 342, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 422, 450, 525, 526, 527, 529, 530, 531, 802, 852, 130/169, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 508, 991, 131/1337, 1338, 440, 132/1021, 134/316, 71/510, 4/59, 9, 6/2, 248, 272, 34, 7/125, 9/122, 134, 158, 176, 181, 182, 189, 318, 378, 391.

BOA.AE.SABH.20/1716, 210/13933, 1/71, 10/2885, 102/6934, 11/999, 1005, 110/7514, 12/1061, 1324/22076, 22077, 14/1206, 1212, 1217, 1249, 15/1350, 150/10148, 154/10304, 155/10379, 17/1514, 176/11733, 18/1558, 1561, 2/168, 225/14882, 237/15807, 282/18965, 289/19428, 346/24807, 4/375, 367, 5/458, 495, 54/3817, 58/4127, 68/4733, 7/654, 9/774, 811, 100/6819.

BOA.AE.SAMD.107/10547, 10556, 109/10758, 111/10921, 114/11246, 119/11686, 120/11816, 150/14729, 14727, 166/16203, 184/17923, 185/17990, 192/18577, 196/18970, 207/20015, 215/20800, 218/21064, 221/21352, 222/21454, 226/21789, 229/22024, 229/22000, 28/2656, 34/3261, 44/4343, 52/5161, 61/6069, 76/7670, 9.1129/12658, 848, 9158.

BOA.AE.SAMD.III.103/10223, 116/11426, 119/1173, 15/1400, 194/18807, 201/19468, 9/818, 169/12851, 12852, 12853, 12856, 170/13051, 13052, 13053, 13054, 13055, 13056, 186/14437, 197/15475, 204/16152, 232/18647, 19750, 19758, 258/21040, 262/21289, 30/1780, 35/2105, 52/3156, 63/4039, 67/4415, 85/5749, 86/5807, 90/6116, 158/11911, 163/12282, 12286, 12292, 183/14240, 184/14299, 208/16446, 22/1261, 235/18826, 237/19036, 52/3161.

BOA.AE.SMST.109/11791, 110/11912, 11990, 8342, 112/8543, 122/13366, 135/10566, 168/13173, 203/15952, 204/16025, 247/19690, 26/1783, 262/21011, 300/23957, 316/25465, 317/25472, 25481, 368/29238, 29259, 369/29281, 40/3960, 62/4570, 67/4945, 71/5235, 73/5384, 73/7754, 89/6665, 9574, 89/9635, 9660, 90/9663, 91/9801, 140/11086, 147/11569, 202/15930, 214/16900, 223/17656, 233/18420, 236/18723, 308/24768, 71/5231, 89/6641, 90/6732.

BOA.AE.SOSM.22/1466, 27/1928, 1929, 4/259, 42/2917, 2918, 89/6843, 19/1295, 89/6842, 6869.

BOA.AE.SSLM.111/6730, 2/86, 216/12667, 256/14818, 274/15864, 367/20940, 118/7184, 156/9370, 256/14802, 14812.

BOA.C.ADL.247/271212.

BOA.C.AS.1032/45261, 104/4724, 1086/47888, 1132/50258, 119/5339, 1192/53261, 1212/54329, 134/5973, 139/6147, 141/6230, 174/7589, 259/10807, 281/11697, 295/12253, 317/3126, 332/13734, 395/16278, 16289, 409/16904, 429/17801, 465/19402, 474/19770, 63/2996, 653/27447, 710/29779, 76/3559, 932/40348, 943/40932, 970/42236.

BOA.C.BH.178/8353.

BOA.C.BLD.149/7430. 18/879, 56/2754.

BOA.C.DH.262/13085, 13094, 113/5608, 5613, 124/6153, 125/6207, 129/6423, 131/6512, 138/6854, 141/7020, 15/739, 163/8103, 166/8274, 178/8900, 18/859, 882, 19/937, 192/9558, 205/10225, 10241, 214/10663, 232/11582, 238/11867, 24/1198, 242/12072, 25/1223, 251/12511, 254/12672, 256/12794, 27/1327, 271/13518, 275/13711, 28/1377, 285/14210, 288/14359, 292/14553, 307/15339, 312/15557, 316/15772, 319/15940, 321/16002, 324/16178, 33/1639, 331/16545, 332/16560, 342/17099, 344/17170, 36/1793, 4/165, 4/167, 48/2381, 53/2633, 8/376, 95/4750.

BOA.C.EV.134/6690, 17/826, 17/827, 190/9452, 192/9554, 209/10423, 234/11699, 251/12680, 12681, 12682, 253/12877, 273/13937, 281/14304, 317/16126, 321/16325, 327/16608, 373/18948, 405/20504, 412/20851, 415/21049, 419/21202, 43/2130, 430/21770, 436/22099, 458/23168, 23179, 459/23248, 462/23394, 464/23479, 477/24130, 478/24157, 480/24273, 484/24488, 492/24863, 494/24984, 515/26008, 518/26165, 26166, 26167, 520/26272, 528/26654, 531/26842, 533/26941, 537/27108, 540/27298, 561/28332, 28341, 575/29016, 579/29208, 584/29486, 596/30090, 601/30339, 602/30352, 603/30401, 30421, 609/30707, 30708, 30738, 613/30917, 616/31072, 31084, 627/31633, 628/31660, 31675, 31691, 90/4487.

BOA.C.HR.134/6682, 171/8508.

BOA.C.ML.112/4983, 117/5217, 14/608, 147/6222, 165/6950, 167/7036, 181/7639, 183/7685, 189/7841, 22/1029, 225/9363, 26/1242, 264/10805, 327/13443, 356/14587, 358/14651, 364/14938, 367/15096, 379/15566, 388/15899, 394/16130, 406/16644, 41/10067, 419/17056, 45/2099, 455/18438, 463/18805, 497/20186, 552/22732, 572/23422, 573/23479, 58/2640, 582/23926, 602/24831, 607/25043, 608/25081, 25091, 614/25302, 623/25659, 633/26008, 634/26054, 641/26324, 645/26465, 665/27205, 669/27440, 670/27466, 27470, 68/3114, 680/27908, 27909, 682/28015, 708/28904, 28912, 71/3257, 3293, 712/29052, 723/29579, 73/3340, 738/30106, 749/30528, 30542, 751/30621, 30627, 766/31214, 782/31922, 90/4083.

BOA.C.NF.1/13. 12/595, 2/93, 3/104, 43/2126, 5/237, 53/2614,

BOA.C.SM.115/5756.

BOA.C.TZ.86/4284.

BOA.C.ZB.32/1557. 32/1586, 33/1610, 80/3970, 80/3990, 80/3997.

BOA.HAT.1383/54692, 1387/55075, 1388/55222, 1394/55817, 1396/56007, 1397/56136, 1399/56283, 1413/57678, 1414/57726, 1432/58695, 1435/58967, 1448/10, 1466/24, 1467/51, 16/552, 163/6767, 17/777, 18/822, 181/8220, 8248, 185/8618, 8642, 190/9103, 192/9306, 201/10355, 202/10393, 211/11449, 245/13824, 256/14640, 14716, 257/14739, 14778, 14782, 267/15586, 273/16062, 16094, 345/19693, 557/27511, 27518, 559/27580, 560/27588, 562/27607, 27619, 78/3222.

BOA.İE.AS.39/3607, 45/4081, 52/4677, 75/6751.

BOA.İE.DH.19/1787, 21/1949, 32/2804, 2817.

BOA.İE.ENB.7/728.

BOA.İE.EV.70/7549.

BOA.İE.HLT.4/403.

BOA.İE.MİT.2/90.

BOA.İE.ML.106/10073, 123/11630, 73/6836, 80/7452, 82/7707.

BOA.İE.MT.3/280.

BOA.İE.NF.1/78.

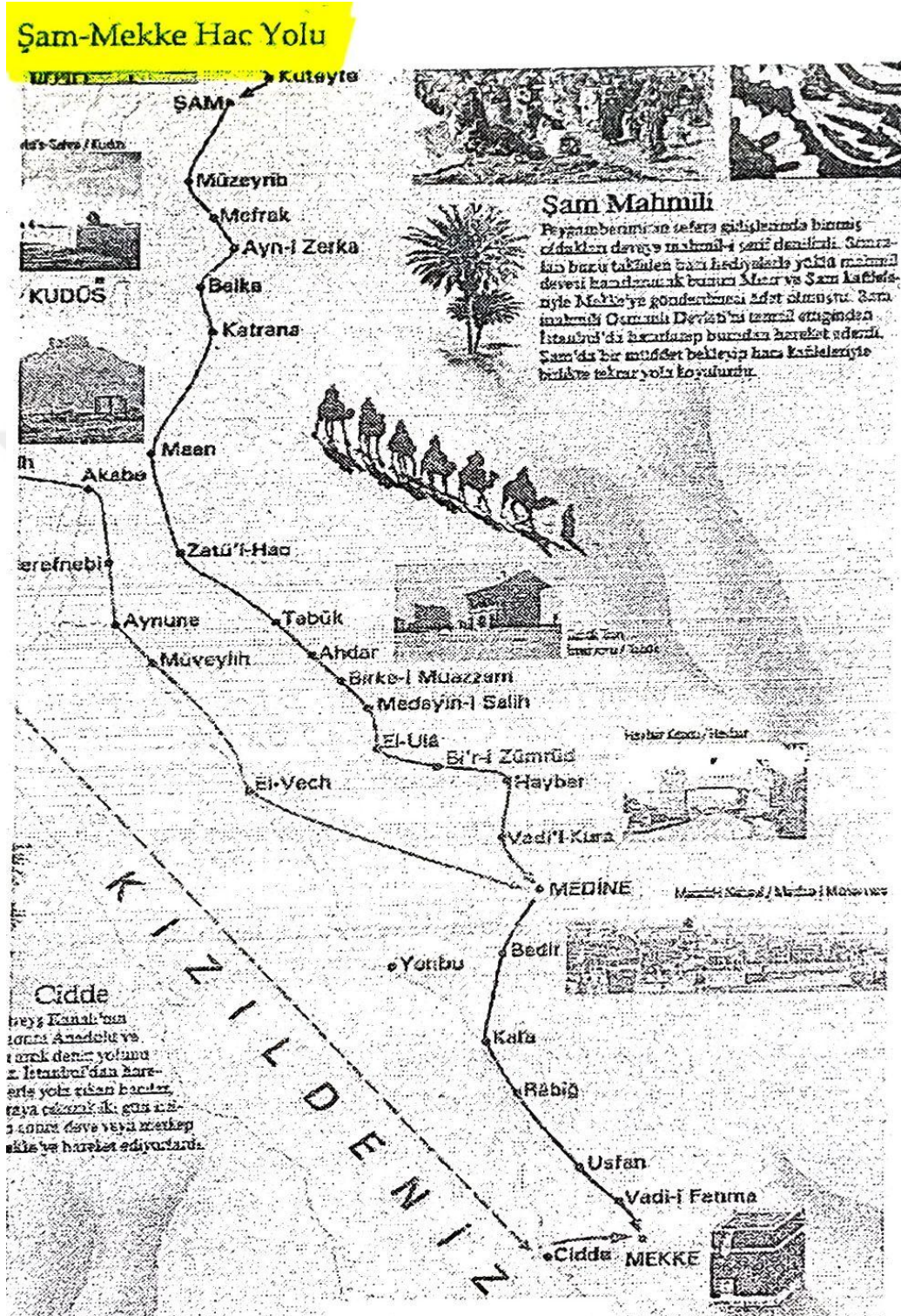
BOA.İE.TZ.5/539.

BOA.TS.M.e.537/41, 542/6, 552/20, 1062/44, 41, 43, 1066/12, 13, 9, 1072/35, 36, 1199/42, 1245/8, 152/40, 41, 42, 43, 44, 18/74, 233/7, 302/24, 395/13, 484/8, 535/35, 537/22, 582/18, 698/43, 699/57, 703/27, 746/56, 784/32, 792/52, 804/67, 805/2, 891/18, 914/30, 1066/16, 153/11, 267/46, 267/53, 56, 57, 268/17, 19, 20, 270/13, 18, 23, 5, 8, 271/2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 306/34, 423/39, 428.25, 550/1, 597/21, 726/10, 881/56.

İstanbul Mahkemesi, 44 Numaralı Sicil, 78.İstanbul Mahkemesi, 1193-1194/1779-1780,s.163-164.

İstanbul Kadı Sicilleri 25 Numaralı Sicil, 76. İstanbul Mahkemesi, 1180/1776-1777, s.276-177.

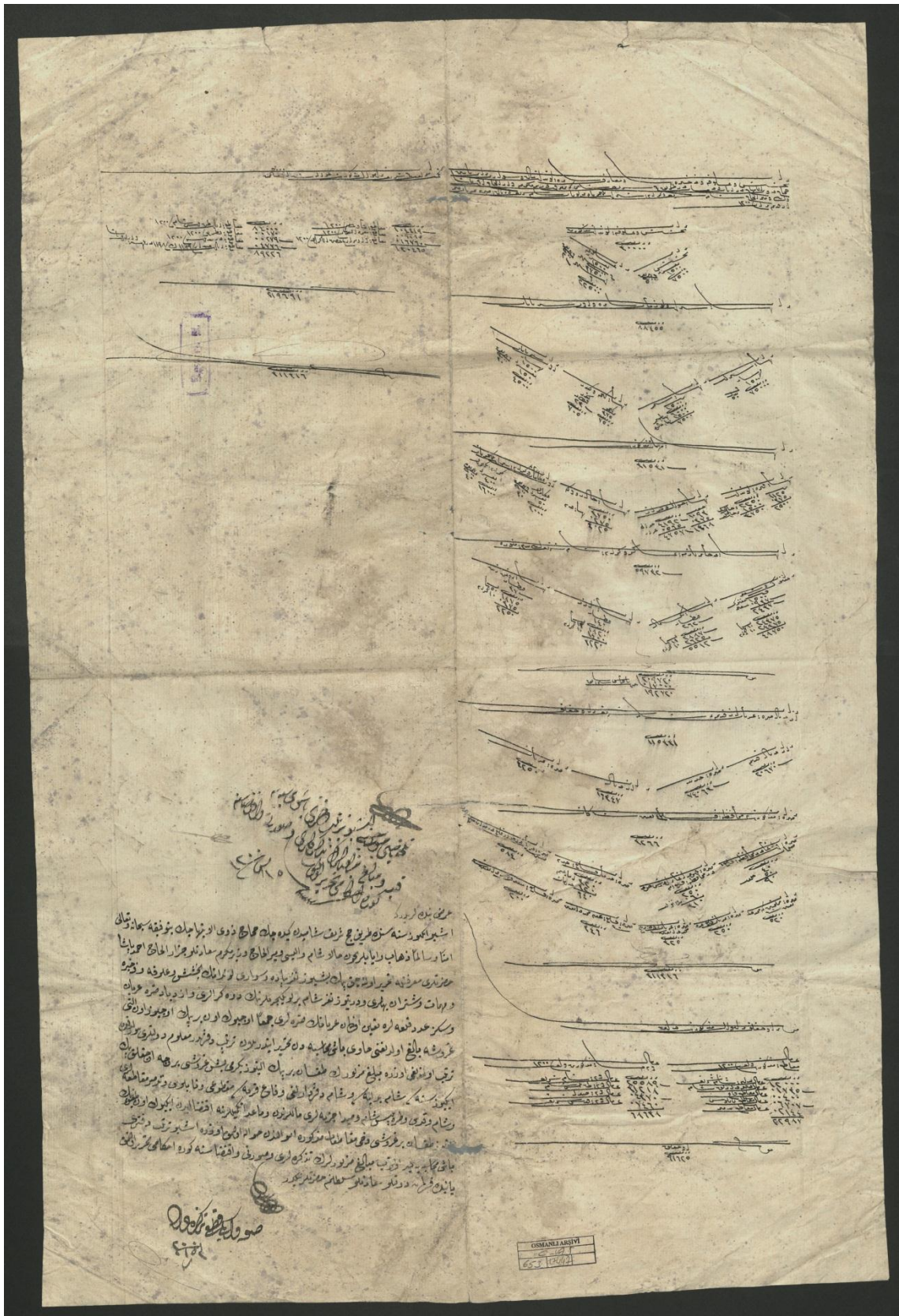
Ekler

706

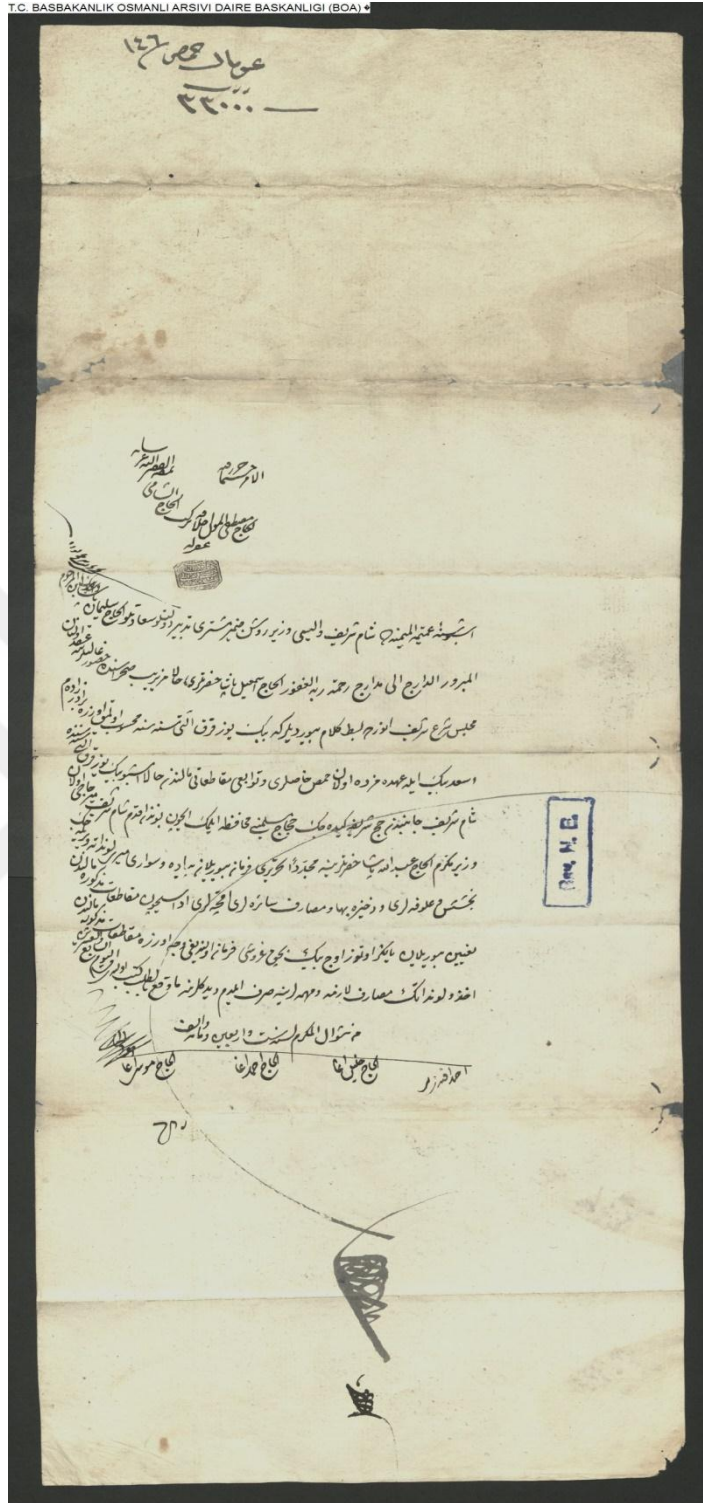
Ek.1

[illegible]

C.AS.00653.27447.001

Ek.3⁷⁰⁸

C.EV.00317.16126.001

Ek.4⁷⁰⁹

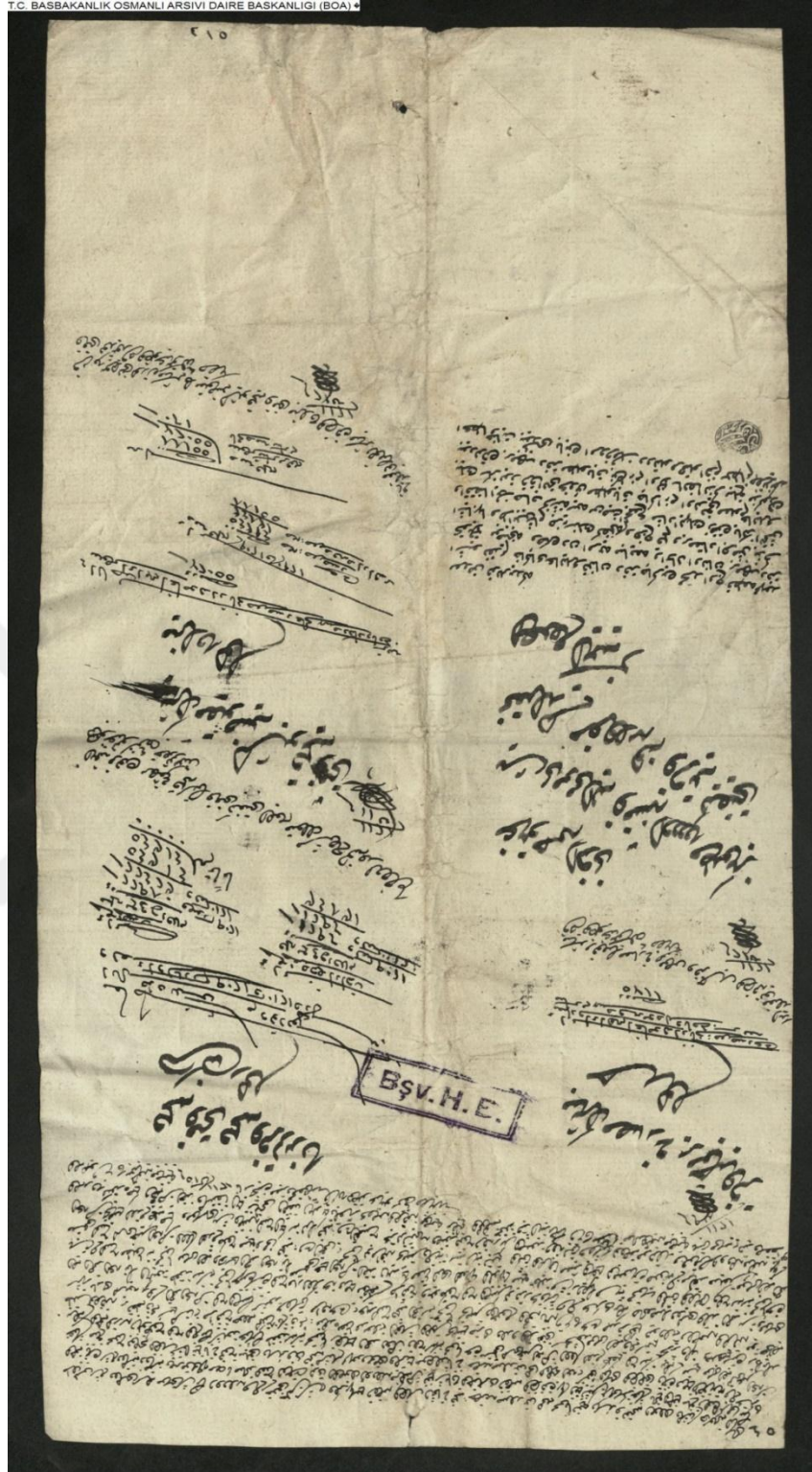
OSMANLI ARŞIVI	
C.EV	
628	3160

ب. محمد

[illegible]

OSMANLI ARŞIVI		
C-EV		
628	3675	

2nd
(2nd floor)

C.EV.00628.31691.001

Ek.5⁷¹⁰

عمر الحنة

فقرا
۲۰
۲۵۰
۱۸۵۰۰

[illegible]

که از نظر بر

AE. SMHD. I 22/1261 2urk (2shf boz)

Ek.6⁷¹¹

[illegible]

"SUN" (A-101)	
1. E	DH
32	2812

2 wrk
(2 shf 60s)

